

SSSH
SZZZH

Slovenska znanstvena zbirka za humanistiko
Slovene Scientific Series in Humanities

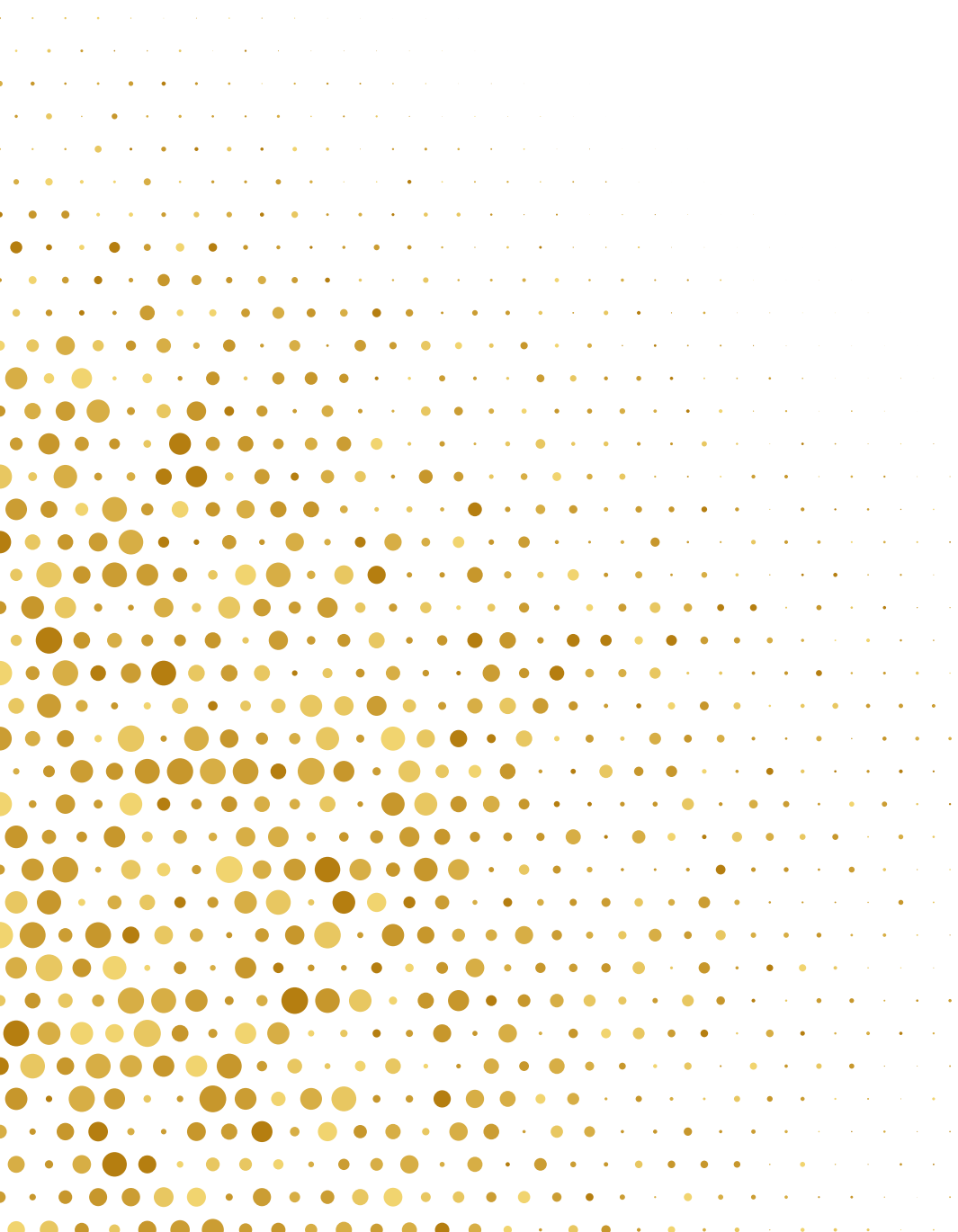
6

Pol kmet, pol proletarec

**Integrirana kmečka
ekonomija v socialistični
Sloveniji, 1945–1991**

**Lev Centrih
Polona Sitar**

Zgodovina
History

pol kmet, pol proletarec

Slovenska znanstvena zbirka za humanistiko (SZZH)

je knjižna zbirka, ki podpira kritično razmišljanje, neguje izvirne pristope in spodbuja primerjalne študije s področja zgodovine, antropologije, etnologije, jezikoslovja, geografije in arheologije podeželskih, mestnih in pomorskih človeških okolij. Osredotoča se na Slovenijo in vzhodno polovico Evrope, vendar je odprta širšim evropskim in svetovnim temam. SZZH želi prispevati k preseganju perspektiv in interpretacij, ki so osredinjene predvsem na evropski zahod, ter k zapolnjevanju vrzeli v znanju o vzhodni, srednji, jugovzhodni in vzhodni Evropi v mednarodni znanstveni literaturi. Naklonjena je interdisciplinarno zasnovanim zvezkom, teoretičnim preiskovanjem in alternativnim zamišljanjem, izvirnim študijam primerov in rezultatom terenskih raziskav. Njen tematski obseg vključuje delo, razvoj, prebivalstvo, migracije, gospodinjstvo, spol in sorodstvo, kulturno krajino in rabo naravnih virov, večkulturne in večjezične družbe, snovno in nesnovno kulturo preteklih in sedanjih skupnosti. Knjižna zbirka bo obsegala visoko kakovostne tematske zbirke prispevkov, izvirne raziskovalne monografije in visokošolske učbenike. Knjige iz SZZH bodo zanimive za raziskovalce, podiplomske in dodiplomske študente, univerzitetne in šolske učitelje, kakor tudi za druge strokovnjake, poznavalce ter ljubitelje aktualnih in inovativnih perspektiv na področju humanističnih raziskav.

Glavni urednik

Aleksander Panjek

Uredniki

- Žarko Lazarevič, (zgodovina)
- Katja Hrobat Virloget (etno-antropologija)
- Nives Zudič Antonič (jezikoslovje)
- Gregor Kovačič (geografija)
- Irena Lazar (arheologija)
- Lev Centrih (stiki z gostujočimi uredniki in avtorji: lev.centrih@fhs.upr.si)

Uredniški odbor

Aleksej Kalc, Alenka Janko Spreizer, Allen J. Grieco, Alma Hafizi, Ana Zwitter, Angela Fabris, Boris Kavur, Claudio Minca, Eerika Koskinen-Koivisto, Ernest Ženko, Guido Alfani, Jesper Larsson, Jonatan Vinkler, Julijana Vučo, Kinga Dávid, Krish Seetah, Michèle Baussant, Miha Koderman, Mirza Mejdanija, Nevena Škrbič Alempijević, Peter Teibenbacher, Petra Kavrečič, Piotr Guzowski, Saša Čaval, Satoshi Murayama, Vlado Kotnik, Vuk Tvrтко Opačić.

SSSH
SSZH

Slovenska znanstvena zbirka za humanistiko
Slovenian Scientific Series in Humanities

6

**Pol kmet,
pol proletarec**

**Integrirana kmečka
ekonomija v socialistični
Sloveniji, 1945–1991**

Lev Centrih
Polona Sitar

Koper 2022

Znanstvena monografija
Pol kmet, pol proletarec
Integrirana kmečka ekonomija v socialistični Sloveniji, 1945–1991
Lev Centrih in Polona Sitar

Slovenska znanstvena zbirka za humanistiko / Slovenian Scientific Series in Humanities, 6
E-ISSN 2712-4649

Recenzenta
Zdenko Čepič, Jelka Piškurić
Lektor
Davorin Dukič
Prelom
Tajda Senica

Izdala
Založba Univerze na Primorskem
Titov trg 4, SI-6000 Koper
Glavni urednik
Jonatan Vinkler
Vodja založbe
Alen Ježovnik

Koper, 2022

ISBN 978-961-293-215-2 (PDF)
<http://www.hippocampus.si/ISBN/978-961-293-215-2.pdf>
ISBN 978-961-293-216-9 (HTML)
<http://www.hippocampus.si/ISBN/978-961-293-216-9/index.html>

DOI: <https://doi.org/10.26493/978-961-293-215-2>

Elektronska izdaja

© 2022 Založba Univerze na Primorskem/University of Primorska Press

Publikacija je rezultat projekta *Koncepti kmečke ekonomije: teoretični in empirični primerjalni pristop (15.–20. stoletje)*, ki ga je financirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS J6-1799).

Kataložni zapis o publikaciji (CIP) pripravili v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani
COBISS.SI-ID 148323843
ISBN 978-961-293-215-2 (PDF)
ISBN 978-961-293-216-9 (HTML)

Vsebina

- Predgovor**
9 *Aleksander Panjek*
- Uvod**
Socialistično kmetijstvo med ideologijo in pragmatizmom
11 *Žarko Lazarevič*
- 1 Rdeče klasje**
Na sledi integrirani kmečki ekonomiji v okolici Ljubljane, 1945–1953
25 *Lev Centrih*
- 2 Pred traktorji**
Polkmetje in socialistična država, 1957–1965
135 *Lev Centrih*
- 3 Za boljši življenjski standard**
Kombiniranje dohodkov in delitev dela po spolu v kmečkih gospodinjstvih v Sloveniji, 1965–1991
151 *Polona Sitar*
- 4 Integrirana kmečka ekonomija v socialistični Sloveniji**
Povzetek ugotovitev
229 *Lev Centrih in Polona Sitar*
- 239 Viri in literatura**

Predgovor

Aleksander Panjek

Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije

Kmečko udejstvovanje v neagrarnih panogah je ena vidnejših značilnosti v zgodovini slovenskega podeželja vsaj od konca srednjega veka dalje. Do nedavnega je prevladovala teza o pasivnosti kmečkega družbenega in ekonomskega položaja, ki poudarja samooskrbno kmetovanje in preprosto preživetje v skromnih pogojih. Vendar taka interpretacija ne povezuje agrarne in neagrarne sfere ter hkrati kmetu ne priznava sposobnosti lastne iniciative. Če ne razumemo kmečke družbe in večinskemu delu prebivalstva v preteklosti ne priznavamo dejavne vloge, ne moremo zares razumeti zgodovine nekega naroda.

Izhod iz te slepe ulice je mogoč s pristopom, ki kmečko ekonomijo pojmuje kot celovit sistem agrarnih, neagrarnih in nasploh tržno usmerjenih dejavnosti. Tako prenovljeni pogled razkriva sistem, ki smo ga poimenovali »integrirana kmečka ekonomija« in zajema vse tri gospodarske sektorje (primarnega, sekundarnega in terciarnega) kot enakovredne sestavine celote. Pokaže, da kmet izkazuje podjetnost, voljo in zmožnost doseganja boljšega življenjskega standarda, sposobnost povečanja produktivnosti svojega dela in časa. To nikakor ne izključuje revščine in občasnega pomanjkanja niti ne zanika ovir, ki jih predstavljajo družbeni in institucionalni okviri. Vendar je v tej novi podobi kmet zmožen sooblikovanja zgodovine in gospodarstva na podeželju ter tudi onkraj njega, skozi tako prenovljeno perspektivo pa se slovenska zgodovina pokaže v bistveno kompleksnejši in zanimivejši podobi.

Pričujoča knjiga je rezultat že drugega projekta na to temo. V njem smo poglobili konceptualno in teoretično dimenzijo, obenem pa še razširili geografsko in problemsko razsežnost s preverjanjem uporabnosti koncepta integrirane kmečke ekonomije v srednjevzhodni in vzhodni Evropi ter ga soočili s specifično stvarnostjo socialistične Slovenije.¹ Ravno slednje predstavlja temo te knjige.

1 Temeljni projekt Koncepti kmečke ekonomije: teoretični in empirični primerjalni pristop, 15.–20. stoletje (ARRS J6-1799, 2019–2022).

Knjiga je razdeljena po uveljavljenih periodizacijah, ki so za mejnike obdobj socialistične Slovenije postavile reforme in ukrepe, ki so pomembno vplivali na spremembe v družbenem življenju nasploh in v gospodarstvu posebej. S kombiniranjem različnih vsebinskih poudarkov in metodoloških prijemov, ki temeljijo na arhivskem in statističnem gradivu ter na ustni zgodovini, predstavi širok spekter informacij in nudi nove vpogled v socialistične politike do kmetijstva, predvsem pa v odzive kmečkega prebivalstva nanje ter v individualni mikrosvet kmeta, pri čemer posebno pozornost namenja tudi kmečkim ženskam. Knjiga pokaže, da je obstoj integrirane kmečke ekonomije v socialistični Sloveniji mogoče najti v vseh treh obravnavanih obdobjih, seveda pa ne v povsem istih oblikah kakor tudi ne v enakem obsegu. Hkrati ponuja pregleden seznam raznolikih agrarnih, neagrarnih in nasploh tržno usmerjenih dejavnosti, s katerimi so se kmetje ukvarjali skozi različna obdobja socializma. To dokazuje, da integrirana kmečka ekonomija ni le dolgotrajna, večstoletna značilnost slovenskega podeželja od poznega srednjega veka do novejše dobe, temveč da seže še dlje, saj je prestala tudi izzive institucionalne in družbene ureditve, ki jih je prinesel socialistični sistem.

Po tej poti knjiga predstavlja izviren pogled na zgodovino socializma, ki je vse aktualnejša ne le v slovenski stroki, temveč ji vse večjo pozornost namenjajo tudi mednarodne raziskave. Žarko Lazarevič v uvodnem poglavju obravnavano tematiko umesti v problemski okvir domače in mednarodne literature. Lev Centrih in Polona Sitar – ob osrednji pozornosti, posvečeni pojavnim oblikam integrirane kmečke ekonomije – pa v svojih poglavjih posegata tudi na dve polji, ki sta v zadnjem obdobju aktualni v slovenskem zgodovinopisju, to sta zgodovina vsakdanjega življenja in zgodovina spolov. Hkrati odpirata vsak svoj pogled na področje zgodovine dela (angl. *labour history*), ki postaja vse relevantnejša v mednarodnem prostoru, medtem ko se pri nas še ni profilirala kot samostojna raziskovalna veja. Tako smo dobili večplastno knjigo, za katero verjamem, da bo znala pritegniti pozornost strokovne kot tudi širše javnosti, ki jo zanimajo novi pogledi na zgodovino slovenskega podeželja.

Uvod

Socialistično kmetijstvo med ideologijo in pragmatizmom

Žarko Lazarević

Inštitut za novejšo zgodovino

Uvod

Integrirana kmečka ekonomija je sodoben koncept, ki skuša pojasniti oziroma razložiti dolgoročno naravo kmečkega gospodarjenja; to je njegovo prilagodljivost, podjetnost in multifunkcionalne dejavnosti v kombinaciji tržnih in netržnih dejavnosti (Panjek 2017). Gre za nadgradnjo razprav med ekonomskimi zgodovinarji o dolgoročnem značaju in značilnostih kmečkega gospodarstva. S to debato so v zgodovino vstopili koncepti mešanih kmetij (angl. *part-time farming*), združevanja agrarnih in neagrarnih panog (angl. *pluriactivity*) ter diverzifikacije dejavnosti in dohodkov (Evans in Ibery 1993; Fuller 1990). Koncept integrirane kmečke ekonomije opredeljuje kmečko gospodarjenje v celoti kot večpanožni ekonomski prostor, kjer nuja ali pričakovana korist narekujejo izbiro panoge ekonomskega udejstvovanja poleg kmetijstva. Kmetje se pragmatično oprijemajo različnih dejavnosti, da bi povečali in razpršili svoje dohodeke, pri čemer niso pripravljeni samo delati in se učiti, temveč želijo posegati tudi v organizacijo prodaje. Se pravi, da poskušajo vsaj delno nadzirati svoj položaj po načelu krajšanja poti med produkcijo in potrošnjo. V koncept kmečkega gospodarjenja je vgrajena tudi dinamika spremenljivosti. Posamezne dejavnosti na kmetiji vznikajo in usihajo v odvisnosti od družbenega ter ekonomskega konteksta širšega okolja v daljši časovni perspektivi (Lazarević 2018a). Med ekonomske in družbene spremenljivke je nujno treba uvrstiti tudi trg oziroma povpraševanje. Delovanje trga je pomembna predpostavka, ki omogoča sproščanje potencialov kmečkega gospodarstva.

Kot zanimivo raziskovalno in interpretativno vprašanje se kaže delovanje mehanizma integrirane kmečke ekonomije v slovenski socialistični stvarnosti po drugi svetovni vojni. Tranzicija v socialistično ureditev

je kmetijstvo postavila v nov položaj, ne samo v Sloveniji ali Jugoslaviji, temveč tudi v drugih vzhodnoevropskih socialističnih državah (Wadekin 1977). Kmetijska politika je slonela na ekonomski, socialni in politični diskriminaciji zasebnega kmečkega gospodarjenja. Zaradi slabih ekonomskih rezultatov kmetijstva se je slovenska (jugoslovanska) kmetijska politika v štirih desetletjih komunistične ureditve večkrat spreminjala. Vendar so bile spremembe le sprememba taktike, ne pa tudi strategije.

Etape kmetijske politike

Kmetijska politika je v slabem desetletju po drugi svetovni vojni temeljila na marksistični interpretaciji da kmetje dolgoročno ne morejo obstati kot drobni producenti zaradi procesov koncentracije zemljiškega lastništva in monopolizacije proizvodnje v obliki velikih kapitalističnih kmetijskih obratov z uporabo mehanizacije. In ravno neizogibnost proletarizacije kmetov v kapitalistični ureditvi je upravičevala načela komunistične kmetijske politike v Sloveniji (Jugoslaviji) (Partlič 1989). Jugoslovanski ideologi kmetijske politike so, po marksistični tradiciji in sovjetskem vzoru, izhajali iz teze, da zasebno kmetijstvo (ne glede na velikost) nenehno odpira možnosti krepitve kapitalističnih odnosov na podeželju, kar naj bi bilo nasprotno s težnjami komunistične stranke. Tako je bil več desetletij osnovni cilj kmetijske politike ali odprava kmetstva kot posebnega družbenega sloja v prvotnem obdobju ali njegova politična, socialna in ekonomska zamejitev v ozke proizvodne okvire.

Prvo obdobje je postavljeno v čas od agrarne reforme leta 1945 pa do opustitve kolektivizacije nekje do leta 1953. Politika tega časa je bila usmerjena proti kmetom kot posameznikom in kmetstvu kot družbeni skupini. Kmetje so bili v konceptu centralnoplanskega sistema podvrženi strogemu nadzoru, pridelava in prireja z obveznim odkupom je bila natančno regulirana. Formalno je bil trg odpravljen, obstajal je lahko le v neformalni obliki. Kmetom so odvzeli gospodarsko subjektiviteto, v obstoječi ureditvi ni bilo možnosti za delovanje ekonomskih spodbud (Čepič 1999a, 176). Nadomestile naj bi jih ideološke spodbude. Družbene in ekonomske razmere niso bile naklonjene širšim praksam integrirane kmečke ekonomije.

Spoznanje o nujnosti sprememb je po zamrznitvi in odpravi kolektivizacije hitro prodrlo. Leta 1953 so kolektivizacijo tudi uradno opustili. S spremembami zakonodaje so kmetom dovolili, da nekaznovano zapustijo kmečke obdelovalne zadruge. S tem so sprožili plaz, saj so kmetje mno-

žično izstopali iz zadrug. Po letih nasilja in odtujevanja lastnine je bilo nujno doseči pomiritev kmetov. Namenjena jim je bila resolucija zvezne skupščine iz leta 1957, da se bo bodoča kmetijska politika izvajala brez nasilnega poseganja v individualno lastništvo zemlje (Veselinov 1987, 50).

V odnosu do kmetov je bil velik korak storjen z legitimizacijo njihovega ekonomskega interesa, zasebni kmet je bil prepoznan kot legitim ekonomski subjekt s svojimi interesi. Tako je bil prepoznan tudi ekonomski pomen in potencial zasebnega kmetijstva. S tem se je odprla pot za drugačno uravnavanje odnosov v kmetijski proizvodnji. Temeljni poudarek je bil še vedno nedotaknjen. Kmetijska proizvodnja je morala temeljiti na državnem kmetijskem sektorju, ki bi bil nosilec tehnične preobrazbe in rastoče produktivnosti. Reorganiziran in preoblikovan zadružni sektor pa bi bil dopolnitev in mehanizem za vključevanja kmetov v t. i. »socialistične produkcijske odnose«. Hkrati so sprejeli ukrepe, da bi zavarovali »socialistične produkcijske odnose« oziroma preprečili »reprodukcijo kapitalističnih odnosov«. Ob ukinitvi kolektivizacije so spremenili tudi obseg zemljiškega maksimuma. Izvedli so dopolnilno nacionalizacijo zemljišč, dopolnilno agrarno reformo. Od leta 1953 dalje je bilo kmetom dovoljeno imeti le deset hektarjev zemlje. Vse, kar je presegalo to mejo, so nacionalizirali, kmetom pa izplačali odškodnino v skladu z ocenjeno donosnostjo zemljišč. Nacionalizirana zemljišča so bila praviloma dodeljena državnim kmečkim posestvom, nekaj tudi zadrugam (Veselinov 1987, 32).

Novi koncept so poimenovali »socialistična kooperacija«. Diskriminatoren odnos do kmetijstva se je spreminjal. Ideološki cilj zadružništva je bil še vedno podružbljanje zemlje, vendar na drugačnih osnovah, kjer bi spoštovali zasebno lastnino kmetov. V praksi je prišel bolj do izraza ekonomski interes, dvignili naj bi obseg kmetijske proizvodnje. Zadruge so vedno bolj postajale socialistična podjetja. V kooperaciji so kmetom nudile različne usluge: mehanizacijo, reprodukcijski material, strokovno vodenje, kredite ... Kmetje pa so v takem odnosu prispevali delo na svoji zemlji v obliki določene količine pridelkov, ki so jih bili po pogodbi dolžni prodati zadrugi. Prepoznavanje ekonomskega interesa kmeta je pomenilo, da je s preostalim pridelkom prosto razpolagal. Zadruge so kot organizator kmetijske proizvodnje ustanovljale tudi podjetja za odkup, predelavo, izvoz pridelkov in izdelkov. Prepoznavanje ekonomskega interesa kmetov je imelo ugodne posledice, saj je proizvodnja naraščala, kmetje pa so zadružno kooperacijo sprejeli. Zanimivo je, da so v te oblike sodelovanja prevladujoče vstopali kmetje z zemljiško posestjo, ki se je približevala

maksimumu. V Sloveniji je bilo v to obliko vključenih kar 44 % vseh kmetov, kar je znatno presevalo jugoslovansko raven (25 %). Tudi ekonomski potencial tega sodelovanja ni bil majhen. Zasebni kmetje so, denimo, prispevali kar tretjino vse proizvodnje pšenice in četrtno pridelanega krompirja v Sloveniji (Čepič 1999a, 187–188).

Opuščanje ideološke rigidnosti v razmerju do zasebnega kmetijstva je šlo, skupaj z liberalizacijo jugoslovanskega socialističnega ekonomskega sistema, naprej. Vendar je bil sistem narejen tako, da je kmete z ekonomskimi in s socialnimi ukrepi zadržal v okviru socialističnega združnega sektorja. Opuščanje ideološke rigidnosti je omogočal splošen politični, ekonomski in socialni razvoj. Od srede šestdesetih let so intenzivno vlagali v državna kmetijska podjetja, ki so dvignila proizvodnjo in produktivnost, v veliki meri so se tudi tehnološko opremila in posodobila. Pomen zasebnega kmetijstva je na splošno ekonomsko upadal. Spremljajoč proces je bila deagrarizacija, problem agrarne prenaseljenosti je postopno izgubljal na aktualnosti. Velike migracije podeželskega prebivalstva, bivanjsko v mesta in poklicno v industrijo ter storitvene dejavnosti doma in v tujino, so zmanjševale socialni pomen kmečkega prebivalstva.

V političnem besednjaku se je razredni pristop umikal, s tem pa tudi strah pred premožnim kmetom. Postopno so bili kmetje statusno izenačeni z drugimi subjekti, denimo obrtniki. Leta 1967 so bile odpravljene zadnje restrikcije glede nakupa težke mehanizacije in druge potrebne opreme za kmetijsko proizvodnjo. Kmetje so lahko kupili najsodobnejšo opremo brez omejitev. To je odprlo pot modernizaciji zasebnega kmetijstva, kar je mnogim kmetom omogočilo, da so prilagodili prej tesno sodelovanje v »socialistični kooperaciji« z združnim sektorjem. Dovoljeno jim je bilo samostojno vstopanje na trg z neposredno prodajo pridelkov končnim kupcem. Ta sprememba je odprla vprašanje zemljiškega maksimuma, saj je zamejenost v 10 ha dovoljenih kmetijskih površin postala ovira za razvoj zasebnega kmetijstva. Zato so že z ustavo iz leta 1974 predvideli možnost zakupa zemljišč, kar naj bi podrobno regulirale republike same. Vsekakor je možnost zakupa zemlje, ki teoretično v obsegu ni bil omejen, odprla pot ambicioznejšemu podjetništvu tudi v zasebnem kmetijstvu, seveda le v mejah obstoječe komunistične ureditve. Glavna restrikcija kot na vseh drugih področjih pa je bila možnost najemanja delovne sile, ki je bila omejena le na nekaj oseb. Kmetijstvu kot celoti je koristila tudi korekcija razmerij relativnih cen v prid kmetijstva (Loncarevic 1987).

Vse do osemdesetih let 20. stoletja je ostala temeljna značilnost cenovne politike v kmetijstvu prelivanje akumulacije iz kmetijstva v industrijo. Vzporedno so se odvijale tudi spremembe v davčnem sistemu, ki je postajal ugodnejši za kmeta. Po opustitvi kolektivizacije, ko je bila nadpovprečna davčna obremenitev kmetov v funkciji zajemanja akumulacije, je s postopnimi spremembami davčni sistem postal relativno ugoden za zasebne kmete, saj so od politično arbitrarno določenih progresivnih davčnih osnov prešli na sistem obdavčitve katastrskega dohodka z odštetjem materialnih stroškov proizvodnje. Po letu 1971 pa so v Sloveniji in Hrvaški prešli na sistem obdavčenja stvarnega dohodka kmetov.

Obravnavane postavke ekonomske diskriminacije kmetov so imele posledice tudi v donosnosti in produktivnosti proizvodnje. Donosnost in produktivnost zasebnega kmetijskega sektorja je v Sloveniji (kot tudi drugod v Jugoslaviji) redno zaostajala za državnim kmetijskim sektorjem tako zaradi politike cen kot po zaslugi administrativnega omejevanja investicij na zasebnih kmetijah. Razlika v relativnem obsegu rasti proizvodnje in donosnosti je naraščala zlasti od šestdesetih let dalje ter se dolgoročno poglobljala v škodo zasebnega kmetijstva (Turk 1996; Bojnec 1991; Nishimizu in Page 1982; Boyd 1987; Hofler in Payne 1993).

Potem ko so bili kmetje spet ekonomsko in socialno integrirani v družbo, pomen zasebnega kmetijstva za prehransko bilanco pa nesporno prepoznan, je nastopila revitalizacija zadružništva. Zadružništvo, na novi konceptualni zasnovi, naj bi omogočilo posodabljanje zasebnega kmetijstva, da bi lažje dosegali cilje kmetijske politike. Za posodabljanje so bila potrebna finančno sredstva. Zato so leta 1969 začeli z razvojem zadružnih hranilno-kreditnih služb, ki so se leta 1971 povezale v Zvezo hranilno-kreditnih služb Slovenije in približale kreditno ponudbo kmetom. Sledil je Zakon o združevanju kmetov (1972), ko je bilo spet mogoče ustanavljati zadruge na podlagi interesa kmetov in prostovoljno, vse skupaj v organizacijski maniri samoupravljanja, ki pa je vendarle pomenil korak k prepoznavanju zadružništva in zadružne lastnine. Leta 1972 je bila ustanovljena Zadružna zveza Slovenije, ki je začela organizirano širiti zadružno mrežo. Ta je prispevala k izboljšanju gospodarskega položaja kmetov, urejanju trga, h kreditiranju, k izobraževanju in izpopolnjevanju kmetijske zakonodaje. V sestavi kmetijskih zadrug in zadružne zveze je začel delovati center za pospeševanje kmetijstva. Sprejet je bil dogovor o zagotavljanju kreditnih sredstev iz državnih, bančnih in hranilniških virov za kreditiranje razvoja kmetij ter družbenega sektorja kme-

tijstva. Po letu 1975 je pri obnovi sodelovala tudi Mednarodna banka za obnovo in razvoj.

V okviru zadrug so kmetijski pospeševalci svetovali kmetom, kako se preusmeriti v večjo tržno pridelavo. Pojavili so se prvi traktorji s priključki, prvi silosi, sodobni hlevi za živino, prvi molzni stroji, urejene zbiralnice za mleko, izkazala se je selekcijska služba v živinoreji. Začelo se je množično tehnološko posodabljanje kmetij. Kmetje so se pretežno usmerjali v govedorejo, prirejo mesa in mleka. Zaradi novih naložb se je začela hitro povečevati tudi pridelava hrane na kmetijah, večali so se dohodki kmetij in začela se je izboljševati življenjska raven kmetov. V osemdesetih letih so se razširila skupinska zavarovanja. Velik premik je bil narejen pri skupinskem zavarovanju živine, zavarovanju nasadov in posevkov, saj je bilo zavarovanih 20 % vseh nasadov in posevkov. Zadruge so bile glavni organizatorji skupinskih zavarovanj (Avsec idr. 1997, 4–9).

Od kmeta – delavca do mešanih kmetij

V času petindvajsetih let je kmetijska politika prehodila dolgo pot od ideološke ortodoksije do zavidljivega pragmatizma – seveda za socialistično ureditev. Lahko rečemo, da so v slovenski (jugoslovanski) kmetijski politiki vidne vse temeljne dileme, ki so jih imele evropske socialistične dežele. Za pojasnitev razmer se je treba vrniti na začetek, na izvor dilem. Opozoriti je treba na razprave o mestu in vlogi kmetijstva v Sovjetski zvezi na začetku dvajsetih let 20. stoletja. O dilemah sovjetskih načrtovalcev kmetijske politike sintetično piše Stephan Merl. Opozarja na dilemo, ki je bila predmet številnih razprav o poti kmetijstva v socialistično ureditev in mestu kmetov v tem procesu. Kmetijstvo je bilo zaradi svojih socialnih in ekonomskih značilnosti trd oreh za marksistično ideologijo. Del strokovnjakov, med njimi tudi Aleksander Čajanov, se je zavzemal za kombinacijo kmečkega individualizma in združništva. Zlasti združništvo bi bila ustreznna pot, ki bi onemogočala kapitalistična razmerja, hkrati pa ohranjala ekonomsko motivacijo za intenzivno kmečko delo.

Merl tako piše, da je v marksističnem konceptu vgrajena podmena, da je združništvo vedno določeno s političnim in ekonomskim sistemom. To je hkrati tudi pomenilo, da bo združništvo z uvedbo diktature proletariata pod strogim državnim nadzorom. Da bi se izognili restavraciji kapitalizma, ki bi se začela na podeželju, je bilo nujno kmete organizirati v zadruge. To je bilo sicer blizu miselnim konceptom Čajanova, a prav nič v izvedbi. Čajanov je predpostavljal, da bodo »delovni kmetje« razu-

meli in sprejeli ponujeno priložnost. Predpostavljal je, da se bodo kmetje prostovoljno včlanjevali v zadruge, da bi s pomočjo združnega sistema intenzivirali proizvodnjo in zvišali raven tehnološkega znanja, tudi življenjsko raven. Bil je prepričan, da bi zadružništvo poleg modernizacije kmetijskega sektorja komunističnim oblastem omogočilo usmerjati in nadzirati kmečko akumulacijo (Merl 2022). A v razpravah se je obrnilo drugače. Zagovorniki radikalne kolektivizacije kmetijstva so prevladali. Prostovoljnost je zamenjala prisila, ekonomske spodbude ideologija, razredni boj na vasi pa je kmetom jemal ekonomsko in socialno subjektiviteto. Kolektivizacijo kmetijstva so potem uveljavile vse socialistične države. Pri tem je zanimiv jugoslovanski primer, kjer so prehodili obratno pot – od kolektivizacije so se vrnili k Čajanovu. Lahko rečemo, da so z opustitvijo kolektivizacije na svoj način implementirali ideje Čajanova o modernizaciji kmetijstva preko zadružništva na podlagi prostovoljnosti in ekonomskega interesa kmetov.

S tem je bila v Jugoslaviji in Sloveniji odprta pot za oživitev dolgoročnih značilnosti kmečkega gospodarjenja. Iz delovanja kmečkih gospodarstev v socialistični ureditvi od srede petdesetih let naprej je prepoznati vse elemente integrirane kmečke ekonomije. Ekonomske spodbude in delno delovanje trga so počasi omogočali sproščanje kmečke delavnosti ter podjetnosti – v omejenih okvirih, a vendarle. Raziskava Ane Barbič je pokazala, da so kmetje sprostitev hitro obrnili sebi v prid, ko so le imeli priložnost. Začeli so delovati za svoj račun, hitro razširili spekter dejavnosti in tako razpršili dohodke. Dolgoročna strategija kmečkega gospodarjenja, ki jo je grobo prekinila kolektivizacija, je znova oživela. Ana Barbič nadalje trdi, da so bile pri kmetih vse dejavnosti neposredno ali posredno namenjene pridobivanju dohodka, seveda v ritmu kmečkega dela; zimski čas je bil primeren za dodatne dejavnosti. Ana Barbič uvede tudi razlikovanje med formalno in neformalno kmetijsko dejavnostjo. Gre bolj za analitično kategorijo, saj izpostavlja, da je ločnico med kmetijstvom kot formalno in kot neformalno dejavnostjo v vsakdanjem življenju težko potegniti. Za tiste člane kmečke družine, ki jim je glavni vir dohodka kmetijstvo, je to formalna zaposlitev. Neformalna pa je za tiste, ki večino dohodkov pridobijo izven kmetijskih dejavnosti (Barbič 1990, 128–129). Ločevanje je pomembno, saj tudi historična izkušnja priča, da je znotraj kmečkih družin nastopala delitev dela, ne samo po spolu, ampak tudi po dejavnostih na kmetijah (Lazarevič 2018a).

Anketiranje posameznih kmečkih gospodinjstev v osemdesetih letih je pokazalo, da je skoraj polovica (47,1 %) gospodinjstev pridobivala dohodek iz dveh virov, iz kmetijske dejavnosti in redne zaposlitve članov izven kmetijstva. Le 20 % kmečkih gospodinjstev je imelo dohodek samo iz kmetijskih dejavnosti. 12,5 % je imelo tri vire dohodkov: iz kmetijstva, redne zaposlitve in kmetijstvu sorodnih dejavnosti. 6,6 % je kombiniralo dohodke iz kmetijstva in iz kmetijstvu sorodnih dejavnosti. 13,8 % kmetij pa je imelo poleg kmetijstva še kombinacije zelo raznorodnih dejavnosti, ki jih je težko zaobjeti s posameznimi kategorijami (Barbič 1990, 131).

V historični perspektivi ti rezultati niso presenečenje in se ujemajo z rezultati Filipa Uratnika, ki je tudi ugotavljal vire dohodka v času pred drugo svetovno vojno. Njegova ugotovitev je bila nedvoumna. Najemno delo je bilo vitalnega pomena za velik del podeželskega prebivalstva. Na kmetijah, ki niso presegale 5 ha, je bilo v letu 1938 le 40 % delovnega časa namenjenega delu v kmetijskih dejavnostih, na manjših celo manj. Dodatno zaposlitev in s tem dopolnilne dohodke so morali iskati izven kmetijskih dejavnosti (Uratnik in Maister 1938, 5–12, 62–76). Predvojni in povojni družbeno-ekonomski kontekst je povezovala enaka značilnost, le sektor zaposlitve je bil drug. Pred drugo svetovno vojno je bila večina zaposlitev v okviru kmetijskega sektorja (hlapci, dekle, dninarji), le v bližini industrijskih središč tudi v mestih (Lazarevič 2014), po drugi svetovni vojni, ko je bilo zaposlovanje v zasebnem sektorju prepovedano, pa v industrijskih in storitvenih dejavnostih. Tako kot v zahodnih državah v istem času gre za zavestno dohodkovno strategijo kmečkega prebivalstva (Gasson 1986; Robson, Gasson in Hill 1987).

Ker je bila večina zaposlitev pred drugo svetovno vojno izven kmečkega gospodinjstva še vedno v kmetijstvu, na drugih večjih kmetijah, pojav ni bil tako družbeno prisoten. Po drugi svetovni vojni je bilo drugače. Večina zaposlitev je bila izven kmetijskih dejavnosti. Zaposlitev članov kmečkih gospodinjstev izven kmetijskih dejavnosti je pritegnila pozornost oblasti in raziskovalcev. Spreminjala se je struktura kmečkih gospodinjstev in tudi podeželja (Klemenčič 1968; Klemenčič 1974; Munton, Whatmore in Marsden 1989). Ko se je v socializmu pojavil kmet, ki je hkrati delal v tovarni, se je pojavila tudi dilema, kako poimenovati to skupino podeželskega prebivalstva. Za opis pojava so uporabljali izraze, kot so polkmet, kmet – delavec ali delavec – kmet. Tako polkmet kot kmet – delavec izhajata iz marksistične logike o prehodni naravi takih pojavov, ki vodijo v neizbežno proletarizacijo kmetov. Z večjim pragmatiz-

mom oblasti se kasneje v strokovni javnosti uveljavi termin mešane kmetije. Izraz je nastal po vzoru na termin *part-time farming* v tuji literaturi. Vsebinsko se termina ujemata. Kriterij za opredeljevanje statusa kot mešana kmetija so viri dohodkov, to je kombinacija dohodkov iz kmetijstva in izven agrarnih dejavnosti (Barbič 1990, 16–29; Fuller 1990).

Za razumevanje širšega konteksta pojava mešanih kmetij je treba dodati nekaj pojasnil. Oživljena dolgoročna logika kmečke ekonomije je bila vendarle utesnjena s političnimi in ekonomskimi ukrepi socialističnih oblasti. Podržavljenje zemlje je še dodatno prispevalo k razdrobljenosti posesti. Ni presenečenje, da je bila drobnolastniška struktura težava za intenziviranje proizvodnje zasebnih kmetij. K temu so se pridruževali neugoden davčni sistem, relativna raven cen v škodo kmetijstva, nizke odkupne cene kmetijskih pridelkov, da ne govorimo o restrikcijah pri obsegu zemlje, nakupu mehanizacije in obsegu investicij v zasebno kmetijstvo. Svoj delež je prispevala še socialna podrejenost kmetov, ki dolgo časa niso imeli pravice do zdravstvenega in pokojninskega zavarovanja. Če so bili redno zaposleni, so pridobili vse socialne pravice. Tudi politika intenzivne industrializacije države ni bila ravno v prid kmetijstva. Zato je nastopil beg s podeželja v mesta, deagrariizacija je bila hiter proces. Ana Barbič argumentira (1990, 128–129), da sta »zanesljiv in reden dohodek ter zagotovljena socialna varnost, ki jo je nudila redna zaposlitev, [...] vsaj deloma odtegnila kmetijstvu tudi velik del kmečkega prebivalstva, ki sicer kmetovanja ni želelo povsem opustiti«.

V procesu krepitve deleža mešanih kmetij je nastopilo družbeno nerazumevanje tega pojava. Niso ga razumeli kot sistemsko značilnost kmečke ekonomije, temveč kot neke vrste družbeno in ekonomsko anomalijo – ne sicer s temi besedami, a v vrednostnem smislu ne prav daleč. Ena od raziskav, ki je v ospredje postavila ugled kmečkega poklica v drugi polovici 20. stoletja, se je zaključila s spoznanjem o veliki kritičnosti javnosti do kmetstva kot posebnega družbenega in ekonomskega sloja. Na osnovi skorajda polstoletnih raziskav javnega mnenja je bilo očitno, da kmečki poklic velja za enega najmanj uglednih v družbi. Ni bilo mogoče prezreti tudi drugega sklepa raziskave, namreč da naj bi bile mešane kmetije škodljive. Po javnem mnenju naj bi bili ravno ti ljudje, ki so kombinirali dohodke iz redne zaposlitve in kmetijstva, odgovorni za zanemarjanje kmetijske zemlje in tradicionalne kmetijske kulturne pokrajine. Hkrati naj bi bili zaradi preutrujenosti tudi manj učinkoviti na rednih delovnih mestih (Razpotnik Visković in Seručnik 2013). Na tak negativni-

stičen odnos javnosti je na začetku devetdesetih let 20. stoletja opozarjala tudi Ana Barbič, ki je z raziskovanjem ugleda kmetov v družbi zaznala še druge »očitke« mešanim kmetijam. Posamezniki iz mešanih kmetij naj ne bi imeli razvitih delovnih navad in vrednot industrijske družbe. Pogosto naj bi izostajali iz dela, zlasti v času večjih del na kmetiji, bolj kot drugi naj bi obremenjevali zdravstveno varstvo. Zanimivo je, da to ni bilo empirično ugotovljeno. Šlo je za splošno pripisovane lastnosti. Raziskave so pravzaprav kazale drugačno podobo – zaposleni iz mešanih kmetij niso v ničemer odstopali od splošnih razmer v podjetju. Ana Barbič je po analogiji na madžarske razmere pomislila (1990, 16–19, 41), da lahko odpor do mešanih kmetij izvira iz dejstva, da jih je težje nadzorovati kot industrijske delavce, ki imajo kot vir preživljanja samo plačo.

Izjema ali pravilo?

Jugoslovanska kmetijska socialistična izkušnja je bila drugačna kot v drugih socialističnih državah. Shematično lahko s stališča organiziranosti kmetijske pridelave ločimo tri skupine socialističnih držav v Evropi. Kolektivno kmetijstvo (kolhozi) po sovjetskem modelu so se uveljavili v Albaniji, Bolgariji in Romuniji. Češkoslovaška, Nemška demokratična republika in Madžarska so uveljavile nekoliko modificiran sistem kolhozov; šlo je za kombinacijo državnih kmetijskih podjetij in združne pobude. Na Poljskem (Ganguli 1972) in v Jugoslaviji je prevladovalo kmetijstvo v zasebni lasti. Večina zemlje je bila v lasti zasebnih kmetov. Vendar je bil politični in ekonomski nadzor nad zasebnim kmetijskim sektorjem na Poljskem, kjer je bilo 85 % zemlje v lasti kmetov, neprimerno strožji kot v Jugoslaviji. Prostor za ekonomsko pobudo je bil na Poljskem močno ali povsem utesnjen (Enyedi 1967). Jugoslovanska oziroma slovenska verzija kmetijske politike je torej v skupini komunističnih držav izstopala. Večina kmetijske zemlje je bila v zasebni lasti, zasebni kmetje so bili priznani kot legitimni gospodarski subjekti. Še več, proizvodni potenciali zasebnega kmetijstva so bili vključeni v državno kmetijsko politiko. Druge komunistične države so zasebni kmetijski sektor ali izrinile na obrobje ali povsem onemogočile. Pa tudi v Jugoslaviji so skušali regulirati zasebno kmetijstvo preko združništva, vendar od srede petdesetih let dalje le na prostovoljni osnovi in z ekonomskimi ter s socialnimi (zdravstveno zavarovanje!) spodbudami.

Tudi v času kolektivizacije so socialistične države dovoljevale zasebno kmetijstvo. Kmetje so imeli pravico do majhnega kosa zemlje, t.

i. ohišnice, kjer so lahko kmetovali za lastno oskrbo. Države so se razlikovale med seboj po tem, v kolikšni meri so potencialne tega kmetijstva vključevale v kmetijsko politiko oziroma dovoljevale obseg take dejavnosti. Pomen tega dela kmetijstva, četudi na zelo majhnih površinah, je bil velik. Ohišnice, ki jih v tehničnem smislu lahko uvrščamo v kategorijo mešanih kmetij, so bile pomembne v vseh socialističnih državah. Kot del vse kmetijske proizvodnje so leta 1975 predstavljale v Bolgariji 16 %, na Češkoslovaškem 15 %, v Nemški demokratični republiki 11 %, na Madžarskem 35 %, v Romuniji 31 % in v Sovjetski zvezi 21 % (Enyedi 1967).

Poleg jugoslovanskega modela je od konca šestdesetih let izstopala madžarska verzija kmetijske politike. Madžarski sistem je poučen za presojanje agrarno-političnih ukrepov v socialističnih državah. Madžarska vlada je z reformami konec šestdesetih let (t. i. novi ekonomski mehanizem) kmetom dovolila delati na ohišnicah na drugačen način. Predvsem so odpravili omejitve kmečke delavnosti. Kmetom so dovolili razpolaganje s pridelkom in prosto prodajo ter s tem tudi institucionalizirali omejeno delovanje trga. Madžarska med socialističnimi državami velja za uspešen primer integracije kolektivnega (državna podjetja in zadruga) in drobnega zasebnega kmetijstva. S slovenske perspektive je bilo očitno, da so na Madžarskem z zamikom in na nekoliko drugačen način deloma krenili po jugoslovanski poti. Uvedli so trg kmetijskih pridelkov in, kar je bilo zelo pomembno, kmetom so dovolili delati. Vendar niso povsem sledili jugoslovanskemu primeru. Rezultati reforme so bili zelo dobri. Proizvodnja je potekala na malih površinah. V povprečju je bil tak obrat velik le 0,7 hektarja. Prej je šlo za obsežnejši vrt kot kmetijo. Skupno so na takih obratih obdelovali 11 % vse kmetijske zemlje (Enyedi 1982). Kljub utesnjenosti je pridelava najprej omogočila samooskrbo velikega dela prebivalstva, preko trga pa prodajo pridelkov neagrarnemu prebivalstvu in združenemu ali državnemu sektorju. Dvig proizvodnje v drobnem zasebnem kmetijstvu je razbremenil državni in združni kmetijski sektor, da sta lahko viške proizvodnje izvažala na tuje trge.

Kot v jugoslovanskem primeru je nastopila terminološka zadrega, kako poimenovati tak pojav. Imena za označevanje pojava so bila različna: delno kmetovanje (angl. *part-time farming*), družinsko kmetovanje, zasebno kmetijstvo, polkmetje, drobno kmetovanje. Zaradi konsistentnosti bo tu tudi za madžarsko socialistično stvarnost uporabljen termin mešane kmetije, čeprav ni povsem ustrezen. Specifika madžarske socialistične stvarnosti je, da so ločili dve vrsti mešanih kmetij. Ločitev je bila

pomensko blizu jugoslovanskima terminoma kmet – delavec in delavec – kmet. Prva skupina so bile mešane kmetije v lasti kmečkega prebivalstva. Druga kategorija so bile t. i. dopolnilne kmetije, ki so jih obdelovali t. i. nekmetje, ljudje iz urbanih središč. Mešane kmetije naj bi bile le prehodna faza, dokler ne bi kolektivno kmetijstvo dobilo absolutno prevlado. Delitev je bila analitična, za Madžarsko pa pomembna, ker je pravico do ohišnice imelo ne samo kmečko, temveč tudi mestno prebivalstvo (Barbič 1990, 40–45). Lastniki so bili v dvojni vlogi, kmetje kot člani zadrug so dobivali dohodek, neke vrste plačo. Kot samostojni kmetje so gospodarili za svoj žep, dodatni zaslužek, prav tako lastniki iz nekmetijskih dejavnosti. Mešane kmetije so bile močno razširjene. Leta 1980 so jih našeli 1,5 milijona, na njih pa je delalo 40 % populacije. Kmetijstvo je bilo dopolnilna dejavnost, večino dohodkov so imeli iz redne zaposlitve ali drugega stalnega dohodka. O tem zgovorno priča lastniška struktura: 28 % lastnikov je bilo članov zadrug, 26 % delavcev, 22 % upokojencev, preostanek pa je prihajal iz drugih poklicev (Enyedi 1982).

Madžarske reforme v kmetijstvu iz leta 1968 so gotovo dale spodbudo razmahu zasebne kmetijske pridelave. Reforme so bile dolgoročne narave, del premišljene kmetijske politike, da bi našli sinergijo med državnim in zasebnim kmetijstvom. Treba je bilo povečati kmetijsko proizvodnjo, z izvozom pa pridobiti sredstva z modernizacijo. Z reformo niso odpravili temeljne ovire za zasebno kmetijstvo, to je pravice do lastništva zemlje. Kmetijske površine v zasebni lasti so bile zelo majhne, take kot jih je določila agrarna reforma. Prav tako so bile omejene investicijske možnosti. Tudi na Madžarskem so obstajale restrikcije nakupa kmetijske mehanizacije, česar razdrobljenost kmetijskih površin tudi sicer ni opravičevala (O'Relley 1986).

Zaključek

Koncept integrirane kmečke ekonomije je mogoče uporabiti tudi za socialistično stvarnost pod določenimi pogoji. Obstajati mora pravica do lastništva zemlje, priznana mora biti ekonomska in socialna subjektiviteta kmetov, obstajati mora neke vrste trg, kmetje morajo imeti pravico gospodariti na svoj račun, prav tako morajo imeti možnost investicij z ustrežno bančno podporo. S tega stališča je slovenska oziroma jugoslovanska izkušnja izpolnjevala potrebne pogoje, da so kmetje lahko po koncu kolektivizacije znova obudili historični vzorec, tistega, po katerem je vsaka dejavnost na kmetiji neposredno ali posredno namenjena pridobi-

vanju dohodka. Svoboda gospodarjenja je bila pri tem ključna. Kmetom v Sloveniji (Jugoslaviji) je bila svoboda dana, v okviru političnih omejitev, seveda. Pa tudi slovenska (jugoslovanska) izkušnja je kljub izpričanemu pragmatizmu ostala ujetnik ideoloških predsodkov. Pomisliti je treba samo na agrarni maksimum ali omejitve zaposlovanja kot tipična primera. Komparacija je pokazala, da naj v drugih socialističnih državah ne bi bilo pogojev za obstoj integrirane kmečke ekonomije v okvirih tukaj postavljene definicije. Tudi madžarski primer, ki so ga v literaturi izpostavljali po globini reform, ne govori drugače. Madžarske reforme so omogočile razmah zasebne kmetijske pridelave in deloma uvedle trg kmetijskih pridelkov, političnih in ideoloških lastnosti ekonomskega sistema pa se sploh niso dotaknile. V drugih državah, kot priča primer Nemške demokratične republike, pa je bilo pragmatizma še manj kot na Madžarskem (Brezinski 1990).

1

Rdeče klasje

Na sledi integrirani kmečki ekonomiji
v okolici Ljubljane, 1945–1953

Lev Centrih

Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije

Uvod

Tema pričujočega poglavja je gospodarsko življenje podeželskega prebivalstva v okolici Ljubljane v prvem povojnem obdobju 1945–1953, s poudarkom na integriranju različnih virov dohodkov, zlasti tistih iz kmetovanja in iz zaposlitve izven domačega kmečkega gospodarstva.

Začrtani časovni okvir sledi uveljavljenim periodizacijam, ki v kontekstu sodobne zgodovine Slovenije obdobju od konca druge svetovne vojne do začetka 50. let namenjajo posebno pozornost. V skladu z različnimi tematskimi poudarki in svetovnonazorskimi opredelitvami zgodovinarjev ter zgodovinarjk je za navedeni čas v literaturi mogoče najti številne oznake. Starejše zgodovinopisje je obdobju 1945–1952 na splošno reklo »obdobje administrativnega socializma« (Čepič idr. 1979, 888–902). Kasnejše kompleksnejše sinteze so uporabile opisne izraze, kot npr. »čas posnemanja sovjetske družbene ureditve 1945–1948« in »čas oblikovanja jugoslovanske različice socializma 1948–1953«, ko je na eni strani posnemanje sovjetskih zgledov s petletnim planom in ponesrečenim poskusom kolektivizacije kmetijstva doseglo vrhunec, po drugi strani pa je uvedba delavskega samoupravljanja v državnih podjetjih (1950) že pomenila prvo prelomno točko, ki zaključuje prvo povojno obdobje slovenske zgodovine (Gabrič idr. 2005; Režek idr. 2005). Del zgodovinopisja, ki se tematsko ukvarja zlasti s politično represijo, celotnemu obdobju 1945–1990 najpogosteje pravi čas totalitarizma (Aplenc in Jančar 1998), za čas do začetka 50. let, ko je prišlo do sprememb v kazenski zakonodaji (1951), pa zasle-

dimo tudi oceno, da je bilo zaradi najtežjih oblik represije takrat v resnici »obdobje stalinizma« (Mikola 2012, 1–5).

Za pričujoče poglavje je najuporabnejša podrobnejša periodizacija, ki jo je pri analiziranju povojne kmetijske politike v Sloveniji razvil Zdenko Čepič. Po njem je čas 1945–1953 mogoče razdeliti na dve podobdobji, in sicer (1) 1945–1948: čas agrarne reforme in (2) 1949–1953: čas ponesrečenega poskusa kolektivizacije in uvedbe agrarnega maksimuma do 10 ha, tj. zadnjega pomembnega posega v lastninska razmerja glede zemlje v Sloveniji ter Jugoslaviji do konca 80. let (Čepič 1999a, 176–177).

Prostorsko je obravnava omejena na bližnjo okolico mesta Ljubljana, ki je v izbranem času administrativno v glavnem pripadala okraju Ljubljana – okolica, katerega obseg pa se je z leti spreminjal. V tem okraju je po prvem povojnem popisu prebivalstva leta 1948 živelo 61.782 prebivalcev in prebivalcev v 15.227 gospodinjstvih (Savezni zavod za statistiku i evidenciju 1951, 263). Leta 1952, na koncu obdobja, ki ga zajema ta razprava, so okraju Ljubljana – okolica priključili še druge okraje, npr. Grosuplje. V bistveno razširjenem okraju je po popisu prebivalstva iz leta 1953 živelo 119.873 ljudi v 30.621 gospodinjstvih (Savezni zavod za statistiku 1960, 260; 1962, 198). Okraj Ljubljana – okolica je bil administrativno ločen od mesta Ljubljana, ki je imelo poseben status glavnega mesta ljudske republike. Toda administrativna razmejitev nikakor ni odpravila zgodovinske povezanosti mesta z njegovim zaledjem. Prestolnica v tistem času seveda ni bila samo središče republiške politične moči, temveč je s prvo petletko (1947) postala tudi eno najpomembnejših industrijskih središč Ljudske republike Slovenije (LRS) (s tem uradnim imenom od 14. februarja 1946 po sprejetju ustave Federativne ljudske republike Jugoslavije januarja) (Javornik 1992, 290). Ljubljana je zato nedvomno predstavljala številne priložnosti za zaposlitve kmečkega prebivalstva iz zaledja pa tudi za legalno in nelegalno trgovanje s kmetijskimi pridelki ter z drugim blagom.

V problemskem pogledu poglavje preizprašuje relevantnost koncepta integrirane kmečke ekonomije (IKE), ki se je doslej izkazal za nadvse koristnega pri pojasnjevanju socialne oziroma ekonomske zgodovine alpskega in skandinavskega prostora, zlasti novega veka in dobe do druge svetovne vojne (Panjek, Larsson in Mocarelli 2017; Panjek in Lazarevič 2018). Prav tako se je ustreznost koncepta IKE že nakazala tudi pri preučevanju zgodovine socializma v Sloveniji s prvimi tovrstnimi rezultati za obdobje od konca 50. let dalje (Centrih 2020; Sitar 2020b; Centrih in Sitar v pripravi). S konceptom IKE so raziskovalke in raziskovalci na številnih

primerih pokazali, kako so kmečka gospodarstva v različnih okoljih in časih kombinirala različne ekonomske aktivnosti, pri čemer so se izkazala zelo prilagodljiva na spremenljive tržne in politične dejavnike. In nadalje, navedene raziskave so dokazale veliko mero samostojnosti in trdoživosti kmečkih gospodinjstev. Njihovih ekonomskih aktivnosti ni bilo mogoče pojasniti samo kot golo željo po preživetju, temveč tudi kot prizadevanje za bistveno izboljšanje lastnega življenjskega standarda. Temeljni postulat IKE je, da gospodarstva kmetije ni ustrezno obravnavati kot izključno temeljčnega na kmetijstvu, saj je kombiniranje različnih virov dohodka dolgotrajna stalnica, kar še posebej velja za slovenski prostor.

Temeljno raziskovalno vprašanje pričujoče razprave je, kako so se kmečka gospodinjstva v okolici Ljubljane obnašala v turbulentnem obdobju 1945–1953, obdobju, ki je prineslo velikanske spremembe za celotno družbo na Slovenskem, za kmečko prebivalstvo pa še prav posebej. Natančneje, kakšna prizadevnost je bila v pogojih odpravljanja težkih vojnih posledic, gospodarske in politične blokade jugoslovanske države ter sočasnega radikalnega poskusa vzpostavitve socialističnega gospodarstva sploh mogoča?

»Prizadevnost« (angl. *industriousness*) je kot koncept v ekonomskem in socialnem zgodovinopisju novejšega časa razvil Jan de Vries. Z njim je opredelil temeljne značilnosti ekonomskega obnašanja zahodnoevropskih, severnoameriških in skandinavskih gospodinjstev od 17. do 20. stoletja. Prizadevnost teh gospodinjstev se je odražala v povečevanju obsega ter intenzivnosti dela njihovih družinskih članov, z osnovno motivacijo izboljšanja njihovega življenjskega standarda. Rdeča nit de Vriesove interpretacije obnašanja prizadevnih gospodinjstev je njihovo vključevanje v kapitalistično tržno gospodarstvo, vendar ne kot pasivnih udeležencev, temveč kot aktivnih ustvarjalcev novih potrošniških navad, ki so šele omogočile industrijsko revolucijo, z njo pa mnogo kasneje tudi potrošniško družbo. Avtor upošteva, da so se te potrošniške navade pri različnih družbenih razredih skozi stoletja močno razlikovale (2008, 180 in 237). V moji raziskavi izraz »prizadevnost« uporabljam širše in splošneje od de Vriesa, v okviru problematike koncepta IKE, ki kot tak posebej zadeva vprašanje sposobnosti in motiviranosti kmečkih gospodinjstev za izboljšanje njihovega življenjskega standarda, ki se zunanjim danostim ter priložnostim prilagajajo, hkrati pa tudi premagujejo njihove omejitve.

Prizadevnost kmetov v Sloveniji so ne glede na povprečno majhnost in omejeno rentabilnost njihovih gospodarstev priznavali tudi povojni

nosilci moči – včasih v naravnost idealizirani in romantični obliki. V času sprejemanja prvega petletnega plana so bili namreč takratni slovenski vodilni politiki prepričani, da bo njegova izvedba v LRS lažja kot v drugih delih Jugoslavije. Ne samo zaradi izurjenosti slovenskega delavca, temveč tudi zaradi bistrumnosti, delavnosti, varčnosti in podjetnosti slovenskega kmeta (Prinčič 2005, 883). Predsednik vlade LRS Miha Marinko pa je ob predložitvi zakonskega predloga o petletnem planu v skupščini LRS izjavil tole (»Govor predsednika vlade LR Slovenije, Mihe Marinka na zasedanju Ljudske skupščine LRS ob predložitvi zakonskega predloga o petletnem planu LRS« 1947, 1): »Povprečno naš kmet sam teži za zboljšanjem in moderniziranjem kmetovanja«.

Okoliščine so bile manj idilične. V konkretnem primeru imamo namreč opravka z zgodovinsko stvarnostjo, ko si je država z številnimi administrativnimi ukrepi, pogosto pa tudi s silo, prizadevala nadomestiti kapitalistično tržno gospodarstvo z gospodarstvom po načrtu. Slikoviteje rečeno: kakšna prizadevnost je bila mogoča oziroma ekonomsko smiselna v času živilskih nakaznic, industrijskih bonov za nakup blaga, »dirigiranega« zaposlovanja v nekmetijskih dejavnostih, obvezne oddaje pridelkov, prepovedi nekontroliranega klanja in prodaje mesa, vezane trgovine, nacionalizacije tudi manjših zasebnih podjetij (vključno z mesarijami in majhnimi trgovinami), hudega deficita pri ponudbi potrošnega blaga, blagih, a tudi izjemno hudih kazni za neuresničevanje planskih obveznosti ali utaj kmetijskih proizvodov in nazadnje v kampanji za kmečko delovno združništvo, ki je predvidevala odpravo zasebnega kmetovanja?

Najpreprostejša hipoteza bi vsekakor bila, da se je prizadevnost oziroma kmečka podjetnost umaknila v podzemlje, tj. v sfero sive ekonomije oziroma v sfero vsega tistega, kar je po tedanjih zakonih in predstavah v očeh nosilcev politične moči predstavljalo kriminal. Nema lokrat je temu res bilo tako, vendar kljub številnim in zlasti tragičnim primerom slednjega vendarle ne moremo postaviti za pravilo. Odgovor moramo iskati drugje.

Hipoteza je tu naslednja: socialistični oblasti je v tistem času v glavnem spodletelo uveljaviti ideal nekapitalistične podjetnosti, tj. prizadevnih kmetov, posameznikov, ki rentabilno upravljajo z združno lastnino. Prizadevnost so tako kot do tedaj gojila kmečka gospodinjstva, ki so vse intenzivneje kombinirala različne ekonomske aktivnosti, najpogosteje kmetovanje in zaposlitve izven lastnih kmečkih gospodarstev. Sadove svojih ekonomskih odločitev in ravnanj, tj. prizadevanj za zviša-

nje lastnega standarda, so dotična gospodinjstva sicer pričela občutneje uživati vsaj kakšno desetletje kasneje.

V pričujočem delu uporabljam izraz kmečka gospodinjstva oziroma gospodarstva za vse skupnosti sorodnikov in z njimi sobivajočih oseb, pri katerih je kmetijstvo predstavljalo najmanj eno izmed ekonomskih aktivnosti. Ta definicija, ki sledi teoriji IKE in se kot taka ne ujema z definicijami iz obdobja 1945–1953, je namenoma izrazito ohlapna, saj iz analize vnaprej ne izključuje nobenega gospodinjstva na podeželju glede na poklic vodilnega člana, glede na majhen ali velik obseg angažiranosti njegovih članov v kmetijstvu oziroma glede na količino posesti obdelovalne zemlje.

Začenjam s komentarjem temeljne literature, ki je najožje povezana z izbrano tematiko, in težav različnih statističnih in drugih primarnih virov; nadaljujem s predstavitvijo sistema ljudske oblasti, tj. upravne razdelitve na okraje in kraje ter njihovega položaja v tedanji politični in gospodarski ureditvi; sledi obravnava ovir in možnosti za podjetnost v prvem obdobju razvoja socializma v Sloveniji; v jedrnem delu na primeru sedmih krajev v okolici Ljubljane analiziram gospodarske aktivnosti in življenjske okoliščine posebne skupine podeželskega prebivalstva – ljudi, ki so v letih 1945–1947 imeli status agrarnih interesentov; nadalje predstavljam portrete življenj preprostih ljudi z gospodarskega vidika na podlagi njihovih pritožb oblasti in popisov prekrškov, ki jih je okrajna oblast zabeležila v letih 1949–1951; posebej obravnavam odnos oblasti do t. i. polproletarcev, tj. posameznic in posameznikov, ki so živeli v kmečkih gospodinjstvih, a so bili zaposleni izven njih; preidem na možnosti integrirane kmečke ekonomije v kmečkih delovnih zadrukah; v zaključnem delu zgodovinsko stvarnost okolice mesta Ljubljane postavljam v širšo slovensko perspektivo tistega časa; sledijo sklepne ugotovitve.¹

1 Na tem mestu se iskreno zahvaljujem dr. Zdenku Čepiču za številne nasvete in pomoč pri reševanju številnih težav, povezanih z interpretacijo statističnih podatkov in evidenc lokalnih oblasti v povojnem obdobju. Pri načrtovanju pričujoče raziskave je bilo zame nadvse pomembno in inspirativno tudi raziskovalno – seminarsko delo, ki so ga napisali študenti pri predmetu Socialna zgodovina v študijskem programu 2. stopnje na Oddelku za zgodovino Fakultete za humanistične študije Univerze na Primorskem (Kovač idr. 2021). Študenti so obravnavali povojno stvarnost slovenskega podeželja v okolici Ljubljane in deloma tudi na Primorskem, pri čemer so uporabili del arhivskega gradiva, ki sem ga v pričujoči raziskavi upošteval tudi sam.

Literatura in zgodovinski viri za preučevanje kmečkih gospodinjstev v okolici Ljubljane po drugi svetovni vojni

Strokovna literatura, ki je bila uporabljena v raziskavi, se v grobem deli na knjige in članke s področij ekonomske zgodovine, zgodovine represije in represivnega aparata povojne slovenske oziroma jugoslovanske države ter socialne zgodovine.

Najpomembnejša dela je na področju agrarne ekonomske politike v prvem povojnem obdobju prispeval Zdenko Čepič. Izpostavljam njegovo znanstveno monografijo *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji 1945–1948* (1995) in obširno študijo »Povojni beg z zemlje: (Notranje migracije v Sloveniji 1945–1960)« (1991). Čepičeva knjiga o agrarni reformi je pionirsko in še vedno neprešeženo delo o tej tematiki. Njen velikanski pomen ni samo v izjemnem obsegu relevantnih statističnih podatkov, ampak tudi v natančni kritiki zgodovinskih virov. Za pričujočo raziskavo je tako posebej relevantna Čepičeva problematizacija primerljivosti različnih statističnih podatkov, zlasti predvojnih in povojnih popisov prebivalstva pa tudi pomanjkljivosti ali pa odsotnosti evidenc ter poročil, ki so jih pripravljali krajevni in okrajni ljudski odbori. Čepič se je v navedenem delu tudi večkrat dotaknil težave »polkmetov« oziroma, kot so jim v tistem času najpogosteje rekli, »polproletarcev«. Pomembno izpostavlja, da se je tisti delež ruralne populacije, ki je kombiniral dohodke iz kmetijstva in iz zaposlitev izven kmetijstva, v uradni statistiki pojavljal v kategoriji »nekmetovalcev,« kamor so leta 1949 prištevali vsa tista gospodinjstva, v katerih je eden od družinskih članov že bil zaposlen izven posestva. Takih gospodarstev je bilo takrat v LRS izmed vseh kmečkih gospodarstev tudi največ, kar 34,5 % (Čepič 1995, 249–251). Navedena Čepičeva ugotovitev predstavlja pomembno izhodišče pričujoče raziskave. V študiji o notranjih migracijah v Sloveniji v letih 1945–1960 pa je bistvena zlasti avtorjeva utemeljena ugotovitev, da je ne glede na nenaklonjenost ali zadržanost oblasti do kombiniranja različnih zaposlitev, za prvih petnajst let po vojni na Slovenskem značilno prehajanje čistih kmečkih gospodarstev v »mešana«, tj. v gospodinjstva, katerih družinski člani opravljajo različne gospodarske dejavnosti (Čepič 1991, 101).

Od številnih del Jožeta Prinčiča izpostavljam njegovo knjigo *Povojne nacionalizacije v Sloveniji* (1994a), ki je za raziskavo posebej relevantna zato, ker je nacionalizacija na Slovenskem potekala v štirih fazah, prve tri pa so se zgodile prav v obdobju 1945–1953 in so bistveno oblikovale akcijski prostor kmečke ekonomije.

Od tuje literature velja tukaj posebej omeniti raziskave Melisse K. Bokovoy, v katerih se je sistematično ukvarjala z odnosom jugoslovan-
skih komunistov do kmetov v predvojnem obdobju, med vojno in kas-
neje, vključno s kolektivizacijo. Čeprav se njene študije redkeje dotika-
jo Slovenije, so njene ugotovitve za mojo raziskavo prav tako pomembne,
ker avtorica opozarja na neujemanje pogledov in celo na konflikte med
različnimi oblastnimi ravnmi pri revolucionarni povojni oblasti (Bokovoy
1998; 2014).

Od del, ki se ukvarjajo s politično represijo na Slovenskem, je za pri-
čujočo raziskavo najpomembnejše delo Mateje Čoh Kladnik *Kulaški procesi v Sloveniji med letoma 1949 in 1951* (2012). Delo obravnava sodne procese
proti kmetom, ki so bili obsojeni na različne kazni, vključno z zaplemba-
mi celotnega premoženja, v glavnem po Zakonu o zatiranju nedovoljne
trgovine, nedovoljene špekulacije in gospodarske sabotaže, kakor tudi
še mnogo številčnejše primere kaznovanja kmetov po upravnem postop-
ku, kar so izvajali lokalni in okrajni ljudski odbori. Avtorica v delu postre-
že s številnimi statističnimi podatki, pri čemer je razvidna velika teža-
va s pomanjkljivostjo ustreznega arhivskega gradiva, ki ga ni enostavno
sistemizirati. Polovica monografije obsega objave zelo zanimivih doku-
mentov, od zapisnikov zasedanj Kmečke komisije pri Centralnem komi-
teju Komunistične partije Slovenije (CK KPS) do poročil okrajnih sodišč
in sodb. Prav zadnje so za naš namen posebej zanimive zato, ker veliko
povedo o gospodarskih dejavnostih oziroma poklicni strukturi kmečkih
družin. Prav tako relevantno delo predstavlja monografija Milka Mikole
Dokumenti in pričevanja o povojnih delovnih taboriščih v Sloveniji (2006).
Avtor opisuje način delovanja represivnega aparata v Sloveniji v prvem
povojnem obdobju pa tudi statistične podatke o številu kaznovanih s po-
boljševalnim delom po sodni in upravni poti.

Zanimiv pregled socialne zgodovine ljubljanske okolice predstavlja
knjiga Jelke Piškurić »*Bili nekoč so lepi časi*«: vsakdanjik v Ljubljani in okolici
v času socializma (2019a), kakor tudi njen članek, natančen portret naselja
Ig v prvem povojnem obdobju, z naslovom »Ig v letih 1945–1952« (2019b).

Najpomembnejše primarne vire pričujoče raziskave hrani arhivski
fond Okrajnega ljudskega odbora Ljubljana – okolica (ZAL, 31/1 OLO LJO;
ZAL, 31/9 OLO LJO). Ti viri se delijo na več vrst: (1) poročila, npr. o delo-
vanju kmečkih delovnih zadrug, razni zapisniki s sestankov in zasedanj
komisij ter popisi inventarjev združnih trgovin; med temi viri posebej
izstopa »Politična in gospodarska analiza področja KLO Ig pri Ljubljani,

1952,« ki obsega več deset tipkanih strani; (2) prošnje in pritožbe ter ugovore v zvezi s pridobitvami živilskih nakaznic in predpisanimi dajatvami, iz katerih so razvidne gospodarske aktivnosti njihovih avtorjev, praviloma pa tudi družinskih članov, iz odrezavih in večinoma negativnih odgovorov pa tudi odnos oblasti do zasebnega kmetijstva; (3) »ljudska statistika,« ki se deli na: (a) podatke o agrarnih interesentih iz leta 1947, ki v nekaterih primerih vsebujejo tudi njihove politične ocene, ki so jih po naročilu Okrajne komisije za agrarno reformo v Ljubljani pripravili lokalni funkcionarji Osvobodilne fronte (OF) ali krajevnih ljudskih odborov (KLO); (b) evidenco prekrškov in kazni na območju Okrajnega ljudskega odbora Ljubljana – okolica (OLO Ljubljana – okolica) v letih 1949–1951, v kateri je za ta čas zabeleženih 328 primerov.

V pričujoči raziskavi sem sistematiziral podatke o agrarnih interesentih oziroma njihovih gospodinjstvih iz sedmih krajev na območju OLO Ljubljana – okolica iz začetka leta 1947, in sicer: Dobrova, Verd, Ig, Dolsko, Dol - Beričevo, Šmartno - Gameljne in Sava. Na podlagi seznamov so v raziskavi evidentirani poklici in/ali družinski statusi 926 ljudi v 222 gospodinjstvih, kar je predstavljalo 1,5 % vseh prebivalcev in prebivalk dotičnega OLO glede na popis prebivalstva FLRJ iz leta 1948. Število obravnavanih primerov (7) ustreza obsegu razpoložljivega gradiva za OLO Ljubljana – okolica, ki zadeva tamkajšnje agrarne interesente. Ker slednje zajema nezanemarljivi delež lokalne populacije, ga je mogoče imeti za dovolj reprezentativnega.

Tem evidencam pravim »ljudska statistika« zato, ker so jih sestavljali lokalni funkcionarji OF, KLO in OLO. Že njihov bežni pregled ustvarja vtis izrazito osebnega – zainteresiranega pristopa neprofesionalnih javnih uslužbencev in političnih delavcev, ki niso imeli pred očmi samo interesov ljudske revolucije, pač pa nemalokrat tudi koristi zelo konkretnih ljudi iz svoje majhne lokalne skupnosti, tj. sosedov, sorodnikov, prijateljev, slej ko prej tudi osebnih nasprotnikov, nenazadnje pa še samih sebe. Podatkov iz teh evidenc, ki so nastale v različnih krajih, ni vselej lahko primerjati, saj je malodane vsak lokalni funkcionar uvedel kakšen poseben poklicni ali družinski status. Pri številnih evidencah tako naletimo na zabeležbo, da je bila neka oseba pač »mati,« najpogosteje pa »gospodinja« pa tudi sin ali hči, za katera ne moremo zanesljivo vedeti, kateri poklic ali dejavnost sta opravljala. Popis 1948 je gospodinje prištel k aktivnim kmetovalcem, skupaj z vsemi delazmožnimi osebami nad 14 let. Tudi Čepič v svoji analizi sklepa, da so bile »gospodinje« v resnici osebe, ki so se

ukvarjale s kmetovanjem (Savezni zavod za statistiku i evidenciju 1954, 24; Čepič 1995, 229). Osebe brez zabeleženih podatkov o šolanju ali poklicu sem razdelil v dve skupini: (1) otroci do 14. leta in (2) osebe nad 14 let brez navedbe poklica. Za osebe v drugi skupini sklepam, da so opravljale kmetijska dela na domačem posestvu. Tukaj sem zaradi primerljivosti podatkov sledil enaki osnovni členitvi iz popisov 1948, 1953 in raziskave *Rezultati ankete o življenju kmetov od 1. 6. 1952–31. 5. 1953* (Goršič 1954, 11). Otroke do 14. leta kot posebno populacijo upoštevata tudi oba popisa iz let 1948 in 1953. Prva starostna kategorija do 14 let predstavlja svojevrstno težavo: pri tej skupini namreč pogosto ne naletimo na zabeležke, da se šolajo, tam ni ničesar o njihovih zaposlitvah izven družinske kmetije, vendar tudi ne o njihovih vlogah na družinski kmetiji sami. Da so otroci že zgodaj pričeli sodelovati pri delu na družinski kmetijah, si lahko z veliko verjetnostno le predstavljamo. Popis prebivalstva FLRJ iz leta 1948 za Okraj Ljubljana – okolica npr. navaja, da je bilo v poklicni skupini kmetov – ribičev v starostni skupini 0–14 let aktivnih 12,4 % fantov in 13,8 % deklet (Savezni zavod za statistiku i evidenciju 1954, 219). Tukaj je tudi vprašanje, koliko so upoštevali popoldansko in počitniško delo šoloobveznih otrok. Ohranjene evidence KLO iz ljubljanske okolice nam glede tega, žal, ne dajejo prav nobenega oprijemljivega namiga. Vse, kar nam pri tem pomembnem delu populacije evidence v večini primerov povedo, je to, kdaj so bili otroci rojeni, iz česar pa seveda ne moremo potegniti zanesljivega zaključka, pri kateri starosti bi lahko začeli delati na kmetiji, in v kolikor so delali, v kakšnem obsegu. Prav tako iz teh evidenc ne moremo izvedeti, koliko dela na kmetiji so opravljali vsi tisti, ki so bili sicer zaposleni izven gospodinjstva. Iz nekaterih drugih poročil izvemo le to, da so pri delavcih, ki so živeli na kmetijah, beležili nadpovprečno odsotnost na delovnem mestu. Tudi statistika iz popisa 1948 nam tukaj ne pove veliko, kajti takrat so upoštevali samo glavni poklic osebe, v primeru dvoma pa tisti poklic, ki je prinašal višji dohodek. Šele popis 1953 je, npr., gospodinje prištel h kmetovalcem, če so se s kmetijskim delom ukvarjale več kot 50 % svojega časa. Prav tako je nemogoče ugotoviti natančno ekonomsko vlogo osebe, za katere je pri poklicu navedeno npr. zgolj dejstvo, da »ima suho roko« in ne morda, da je »invalid«. In nazadnje, kakšne dohodke, morebitne privilegije in druge ekonomsko izmerljive koristi je leta 1947 (!) predstavljal zaposlenost družinskega člana pri Korpusu narodne obrambe Jugoslavije (KNOJ JA)?

Popisa prebivalstva v FLRJ iz let 1948 in 1953 predstavljata težavo zase. Za pričujočo raziskavo sta relevantna zaradi podatkov o številnih prebivalk, prebivalcev in gospodinjestev, ki so v času poteka popisa živeli oziroma obstajali na območju posameznega KLO in OLO Ljubljana – okolica v celoti. Ti podatki so pomembni zato, ker lahko z njimi, npr., vsaj približno ocenimo številčni delež agrarnih interesentov znotraj posamezne lokalne skupnosti, s tem pa tudi njihovo družbeno težo. Pomembne, povedne in srhljive so tudi vrzeli med številčnostjo moške in ženske populacije v prvem povojnem obdobju. Mnogo previdnejši pa moramo biti pri uporabi podatkov, ki so za pričujočo raziskavo hkrati tudi najzanimivejši, namreč tistih o poklicni sestavi prebivalstva in tipologijah gospodinjestev, iz katerih je mogoče najbolj na grobo oceniti obseg integriranja dohodkov pri kmečkih gospodinjestvih.

Popis prebivalstva v FLRJ 1948 je razlikoval med »vaškimi gospodinjestvi« (srb.-hrv. *seoska domačinstva*) na eni strani in kmečkim (srb.-hrv. *poljoprivrednim*) prebivalstvom ter kmečkimi gospodinjestvi na drugi. Vaška gospodinjestva so bila preprosto vsa gospodinjestva, ki so bila popisana izven mest. Pod »kmečko prebivalstvo« so spadali vsi posamezniki in posameznice, ki so se ukvarjali z določenim kmetijskim poklicem, k njim pa so prišteli vse, ki so jih le-ti vzdrževali. Pri tem je popis upošteval samo glavni poklic posameznika/-ce, ni pa upošteval tudi njegovih/njenih morebitnih drugih postranskih dejavnosti (Savezni zavod za statistiku i evidenciju 1954, 13; Savezni zavod za statistiku 1956, 27). Kriterij »kmečkega gospodinjestva« pa je bil poklic nosilca oziroma (po)glavarja gospodinjestva (*starešine*), ki je moral biti po poklicu kmet, ne glede na to, ali je imel zemljo ali ne, ali je bil član delovne zadruga ali pa je bil zgolj kmetijski delavec (Savezni zavod za statistiku 1956, 31). Popis je glede notranje poklicne strukture upošteval razliko med dvema vrstama gospodinjestev: (1) (po)glavar gospodinjestva in njegovi člani imajo isti poklic, pri čemer je bilo načelo izenačevanja poklicev zelo široko zastavljeno, npr. rudar in delavka v proizvodnji tukaj sodita v isto poklicno kategorijo; (2) člani gospodinjestva imajo drugačen poklic od (po)glavarja (Savezni zavod za statistiku 1956, 43–44).

Pri popisu prebivalstva 1953 obstaja težava primerljivosti podatkov s popisom 1948, ker je v tem času prišlo do sprememb pri administrativnih razmejitvah lokalnih teritorialnih enot (Savezni zavod za statistiku 1960, 5–6 in 29). Novost popisa prebivalstva FLRJ iz leta 1953 je bila v tem, da je vključeval vprašanje o »postranskem poklicu« (srb.-hrv. *spo-*

redno zanimanje), katerega motiv je bil pridobivanje dodatnega dohodka (Savezni zavod za statistiko 1960, 24). Čeprav je tudi popis iz leta 1953 posebej beležil poklice nosilcev oziroma (po)glavarjev gospodinjestev, pa je kot bistveno novost uvedel razlikovanje med kmečkimi in nekmečkimi gospodinjestvi. Za kmečka gospodinjestva so bila tokrat prepoznana vsa gospodinjestva, v katerih je bila več kot polovica delovnega časa vseh odraslih članov gospodinjestva porabljena v kmetijstvu (Savezni zavod za statistiko 1962, 34–35). Nadalje, popis 1953 je natančneje kot popis 1948 raziskoval heterogenost gospodinjestev glede na poklic. Medtem ko je popis iz leta 1948 poznal samo ujemanje ali neujemanje poklicev (po)glavarja in družinskih članov, je popis iz leta 1953 uvedel štiri vrste gospodinjestev glede na (ne)ujemanje poklicev med družinskimi člani (Savezni zavod za statistiko 1962, 36).

Med primarnimi viri, ki vsebujejo zlasti statistične podatke, je za pričujočo raziskavo še posebej pomembna publikacija *Rezultati ankete o življenju kmetov od 1. 6. 1952–31. 5. 1953* (Goršič 1954). Čeprav je raziskava temeljila na majhnem vzorcu, saj je štel le 184 kmečkih gospodarstev z 874 člani, kar je bilo 0,001% vsega prebivalstva na zasebnih kmečkih gospodarstvih v takratni LRS, njeni rezultati predstavljajo položaj podeželskega prebivalstva ob izteku prvega povojnega obdobja v ekonomskem in širšem socialnem oziru. Raziskava namreč vsebuje zelo natančne podatke o različnih virih dohodkov kmečkih gospodarstev in o njihovih izdatkih, s čimer je izmerjen tudi kmečki življenjski standard tistega časa, deloma tudi v primerjavi z drugima poklicnima kategorijama prebivalstva v LRS, in sicer z delavci in uradniki. Tovrstne informacije so redke in nadvse dragocene.

Ljudska oblast na lokalni ravni v letih 1945–1953

V obdobju 1946–1952 je bila najnižja administrativna enota na ozemlju LRS *kraj* z oblastnim organom, ki se je imenoval krajevni ljudski odbor (KLO). Višja enota teritorialne zamejitve je bil *okraj* z ustreznim oblastnim organom – okrajnim ljudskim odborom (OLO), do leta 1947 so nad tem obstajala *okrožja*, v letih 1949–1951 pa velike administrativne enote, ki so se imenovale *oblasti*. Vzporedno z navedeno upravno razdelitvijo je obstajala še posebna administrativna ureditev, ki je veljala za mesta. Nekatera mesta so tvorila samostojni okraj z lastnim oblastnim organom, na primer OLO Kranj, v primeru Celja, Maribora in Ljubljane pa so tvorila administrativno zaprto celoto, ki ji je načeloval mestni ljudski od-

bor. Okolica teh mest je imela svoje okrajne odbore, in OLO Ljubljana – okolica je bil tudi tovrsten primer. V njegov sestav je leta 1948 spadalo 63 KLO. Mesto Ljubljana je imelo kot prestolnica specifičen upravni administrativni status glavnega mesta. Posebnost mest je bila tudi v tem, da so se notranje členila na rajone. Tako je ostalo do leta 1952, ko so bile v LRS ponovno ustanovljene občine, ki so bile manjše enote od okrajev, katerih pomen se je postopoma izgubljal, dokler niso bili leta 1965 ukinjeni (Splošni zakon o ljudskih odborih 1949; Čepič idr. 1979, 899; Mlinar 1975, 75; Javornik 1992, 293–294).

Krajevni ljudski odbori so v LRS neposredno izšli iz narodnoosvobodilnih odborov, ki so se oblikovali že med drugo svetovno vojno, zato se je z zakonom leta 1946 spremenilo zlasti njihovo poimenovanje. Obseg njihovega teritorija je navadno ustrezal nekdanjim občinam in naj bi idealno obsegal eno vas, mestece, delavsko naselje ali trg, izjemoma pa več takih majhnih lokalnih enot. Kakšne so bile njihove pristojnosti? Če gledamo s stališča zakonske ureditve, le-te niso bile majhne. KLO je bil najnižja enota uprave, ki je, npr. po zakonu iz leta 1949, pripravljala, izdajala in izvajala krajevni gospodarski plan, ustanavljala kmetijska, industrijska in druga podjetja – vendar, v skladu s centralizmom, vse to le s privolitvijo, z navodili in pod nadzorom višjih administrativnih enot, v zadnji instanci pa same vlade in ministrstev LRS: »Izvršilni odbor ljudskega odbora je odgovoren za opravljanje vseh zadev državne uprave svojemu ljudskemu odboru, podrejen pa je tudi izvršilnemu odboru višjega ljudskega odbora oziroma vladi ljudske republike in njenim ministrstvom, in sicer v mejah njihove pristojnosti« (Splošni zakon o ljudskih odborih 1949, 42. čl.). Upravne aparate lokalne oblasti so sestavljali poverjeništva in komisije, ki so v praksi delovali kot lokalna ministrstva. Za mojo temo so najpomembnejša poverjeništva za kmetijstvo in gozdarstvo, poverjeništvo za notranje zadeve in kontrolna komisija. Gre za organe, ki so delovali od ravni OLO naprej. Na ravni KLO so bile panoge državne uprave pod pristojnostjo predsednika in sekretarja, na podlagi odločitev izvršnega odbora KLO, ki so jima na pomoč lahko priskočili ustrezni odseki. Značilen primer neposredne intervencije v delovanje lokalne oblasti je bilo imenovanje poverjenika za notranje zadeve, ki je moral dobiti neposredno soglasje od ministrstva za notranje zadeve, na to mesto pa je bil lahko »izjemoma« imenovan tudi nekdo izven ljudskega odbora (Splošni zakon o ljudskih odborih 1949, 88. čl.).

Po »Temeljnem o zakonu o prekrških« iz leta 1947 in še zlasti njegovi spremembi iz leta 1948 so imeli KLO in OLO tudi nemajhne pristojnosti pri izrekanju upravnih kazni, ki so se po teži gibale od opomina do napotitve na poboljševalno delo oziroma odvzem prostosti. Sistem je bil najprej zastavljen tako, da so imele nižje oblastne instance pristojnost izrekanja nižjih kazni. Tako je imel KLO po zakonu iz leta 1947 pristojnost predpisati do 500 din denarne kazni, v hujših primerih pa do deset dni poboljševalnega dela, OLO pa do 2.000 din kazni oziroma do 20 dni poboljševalnega dela (Temeljni zakon o prekrških 1947, 9. in 11. čl.). Vse kaže, da je sprememba tega zakona iz leta 1948 v 3. členu precej diskretno omogočila, da so smeli že okrajni odbori določati precej višje kazni, ki so bile prej pridržane za najvišje državne organe, kot so bili npr. kontrolna komisija ter komiteji pri vladah ljudskih republik (Zakon o spremembah in dopolnitvah temeljnega zakona o prekrških 1948, 3. čl.; Mikola 2006, 22–23; Čelik 2009, 345). *Splošni vpisnik za prekrške* OLO Ljubljana v letih 1949–1951 tako npr. kaže, da je bilo na tem območju sicer največ opominov in denarnih kazni do 2.000 din, vendar so bili tudi primeri napotitve na prisilno delo za tri mesece, zaporne kazni in denarna kazen v višini 10.000 din, nekaj težjih primerov pa je bilo odstopljenih tožilstvu. Postopke so na ravni KLO praviloma vodili izvršilni odbori, na ravni okraja pa odsek za notranje zadeve ali ustrezeni poverjenik. Izvršni odbor OLO je lahko postopek prepustil komisiji, ki sta jo sestavljala dva člana izvršnega odbora in načelnik oddelka za notranje zadeve (Temeljni zakon o prekrških 1947, 59. čl.), v sestavi teh komisij je bil praviloma tudi pooblaščenec Udbe (Mikola 2006, 27).

Pod črto lahko rečemo, da je bil upravno-politični sistem ljudske oblasti v prvem povojnem obdobju LRS zastavljen piramidalno. Nižje oblastne plasti so imele v okviru svojih pristojnosti naloge in odgovornosti, ki so jim morale izvrševati same, toda vselej pod nadzorom in po navodilih višjih oblastnih, tj. upravnih in političnih instanc. Temelj tega sistema so po zakonih in ustavi predstavljale volivke in volivci, ki so imeli ob vsakem času možnost odpoklicati svojega odbornika. Na tej točki se odpira vprašanje, kakšen realen manevrski prostor so imele nižje ravni ljudske oblasti pri uresničevanju lastnih ciljev in uveljavljanju lastnih interesov, ki niso bili nujno v skladu z navodili in pričakovanji višjih oblastnih instanc. Hipoteza pričujoče raziskave je, da je avtonomno zastopanje lokalnih interesov treba iskati zlasti v pristranskih poročilih, ki so jih nižje ravni pošiljale višjim, v nekaterih primerih, zlasti v najdramatičnejšem

obdobju poskusa kolektivizacije in pritiskov v zvezi z obveznimi odkupi v letih 1949–1951, pa tudi v protestu. Toda največkrat je skoraj nemogoče ugotoviti, ali so bila posamezna »sporna« dejanja KLO rezultat lokalnega tihega upora proti centru, ali pa je preprosto šlo za velike in majhne napa-ke oziroma malomarnosti neprofesionalnih javnih uslužbencev. V tisku tistega časa namreč naletimo tudi na godrnjanje nad KLO-ji zaradi njihovega »oportunizma«. KLO-ji murskosoboškega okraja so, npr., kmetom v letu 1949 naložili za 20.000 kg premalo mesa za obvezni odkup, kot je določal plan (»Kmetijstvo murskosoboškega okraja v prvi polovici letošnjega leta« 1949, 2). Hkrati je treba posebej poudariti, da arhitekti povojnega političnega sistema seveda niso bili tako naivni, da bi verjeli, da bodo nižje plasti uresničevale navodila višjih instanc po golem avtomatizmu. Zato je bil med vsemi členi zakona iz leta 1949, ki so določali delovanje ljudskih odborov in urejali razmerja med različnimi ravnmi oblasti, od kraja do ministrstva in vlade LRS, v resnici daleč najpomembnejši 6. člen: »Ljudski odbori se morajo pri izpolnjevanju splošnih in lokalnih nalog opirati na vzpodbudo in sodelovanje ljudskih množic in na organizacije delovnega ljudstva« (Splošni zakon o ljudskih odborih 1949, 6. čl.). Družbene, ekonomske in politične spremembe v Sloveniji in Jugoslaviji so bile v letih 1945–1953 tako zelo temeljite, da jih po birokratski poti ni bilo mogoče uveljavljati. Zato uresničevanje nalog, ki so bile povezane s petletnim planom in kolektivizacijo kmetijstva, na lokalni ravni ni bilo preprosto prepuščeno krajevnim in okrajnim odbornikom, strokovnjakom in birokraciji, temveč so pri vsem tem intenzivno sodelovale organizacije delovnega ljudstva. Delo teh organizacij je obsegalo organiziranje velikih delovnih akcij, zborovanj, množičnih sestankov, agitacij in zbiranje informacij.

Katere pa so bile te »organizacije delovnega ljudstva«? Daleč najpomembnejša je bila seveda Komunistična partija Slovenije, ki je takrat imela vse glavne vzvode oblasti v svojih rokah. Drugače kot v primeru Sovjetske zveze pa vodilno mesto partije takrat še ni bilo ustavno priznано (do tega je prišlo šele z novo ustavo leta 1963). Po sovjetski ustavi iz leta 1936 so bile namreč »družbene organizacije« (rus. *obščestvennye organizacii*) oziroma »organizacije delovnega ljudstva« (rus. *organizacii trudjaščihsja*) predstavljene kot sredstvo za razvijanje političnih aktivnosti ljudskih množic, med njimi pa je imela Vsezvezna komunistična partija (boljševikov) priznan uradni status vodilnega jedra (*Konstitucija (osnovnoj zakon) Sojuza sovjetskih socialističeskikh respublik* 1937, 126. čl.).

KPS je imela takoj po koncu vojne okoli 5.000 članov, leta 1948 pa že 38.600 (Čepič 2017, 171). Kmetje so julija 1948 v KPS predstavljali manj kot deset odstotkov vsega članstva (9,81 %), kar je bilo znatno pod skupnim povprečjem v Komunistični partiji Jugoslavije (KPJ), v kateri je njihov delež takrat predstavljal kar 49 % (Drnovšek 2000, Zapis seje politbiroja CK KPS, 20. maj 1949, 156; Pleterski idr. 1986, 314). Stane Kavčič, takrat organizacijski sekretar CK KPS, je januarja 1949 poročal, da so člani vaških partijskih celic v LRS večinoma nameščenci KLO, učitelji, šoferji, polproletarci in le redko pravi kmetje. Ob tem je pokritiziral, da ti partiji večinoma na vse kmete gledajo kot na špekulante in da se partija z miselnostjo, ki je vladala v teh celicah, ni spoprijela. Žal so v zapisniku konkretni podatki o socialni strukturi partijskega članstva, ki jih je na seji podal Kavčič, izpuščeni (Drnovšek 2000, 125). Nekaj mesecev kasneje (maja 1949) je Lidija Šentjurc, ki je v CK KPS Kavčiča zamenjala na mestu organizacijskega sekretarja, ponovno odprla vprašanje socialnega sestava članstva KPS. Njeni podatki, ki so bili tokrat zabeleženi v zapisniku seje, niso pritrjevali Kavčičevi močno pesimistični oceni. Delež kmetov se je med članstvom KPS aprila 1949 povzpел na 14,21 %. Aprila 1949 sicer 76,2 % vseh vasi v LRS sploh ni imelo partijske organizacije, 46,6 % vseh vasi je bilo brez članov in kandidatov partije, so pa v tamkajšnjih celicah delavci zastopali 49,15 % članstva, kmetje 34,36, nameščenci 12,78, vsi ostali pa 5,2 % (Drnovšek 2000, 157). Septembra 1950 se je številčnost KPS dvignila na 48.253 članov (prib. 3 % vsega prebivalstva LRS) in 12.41 kandidatov (prib. 1 % vsega prebivalstva LRS). Delež kmetov se je tokrat med članstvom povzpел na 16,27 %, dobra četrtnina kmečkega članstva partije (26,85 %) pa ni bila aktivna v vaseh. Toda hkrati se je celo za malenkost povečal delež vseh vasi v LRS brez partijske organizacije, in sicer na 77,3% (od 6.222 vasi jih je imelo partijsko organizacijo 1.413). Vidno pa se je popravil socialni/razredni sestav partijskega članstva na vaseh: 47 % kmetov, 32 % delavcev, 10 % nameščencev in 10 % vseh ostalih. Kmetje – člani partije v vaseh so po deležih pripadali naslednjim socialnim skupinam: 37,20 % je bilo zadružnikov, 42,36 % malih kmetov, 19,81 % srednjih kmetov in 0,62 % velikih kmetov (Drnovšek 2000, 228; Čoh Kladnik 2012, 34).

V Okraju Ljubljana – okolica je imela KPS leta 1948 1.215 članov, leta 1950 pa 1.438, medtem ko je imel Mestni komite KPS Ljubljana v istem času 6.093 oziroma 11.781 članov (AS, 1589/III CK ZKS, 43, 1454, Dnevne informacije, 25. maj 1950, 1). Na območju OLO Ljubljana – okolica so kmetje maja 1949 predstavljali 21,4 % vsega članstva KPS, partijske organi-

zacije pa so obstajale v 212 od 405 vaseh (52 %). Ti deleži so bili glede na celotno Ljubljansko oblast močno nad povprečjem, kajti v njej je imelo takrat samo 16 % vasi celice (612 vaških celic), skupen delež kmetov pa je znašal skromnih 11,7 % (AS, 1589/III CK ZKS, 41, 1356, Petdnevno informativno poročilo, 30. maj 1949, 1 in 3). Ne glede na pozitivno odstopanje od povprečja celotne KPS v LRS in Ljubljanski oblasti je bil delež kmetov članov KPS na območju OLO Ljubljana – okolica še vedno precej nizek, obstajal pa je zelo soliden delež vasi, ki so imele partijsko organizacijo. Ta dva podatka že sama na sebi namigujeta, da te vasi niso imele popolnoma kmetijskega značaja. Toda navedeno poročilo ne pove, kdo so bili poleg kmetov drugi člani KPS in glede na primerljive podatke, ki sem jih navedel malo prej, nikakor ni mogoče preprosto ugibati, da so bili vsi ostali izključno delavci.

Relativno nizko število organiziranih komunistk in komunistov je v Sloveniji zato kompenzirala množična politična organizacija Osvobodilna fronta (OF), ki je ob svojem 3. kongresu (1951) štela nič manj kot 676.500 članov, kar je predstavljalo dve tretjini vseh volilnih upravičencev, tretjino več kot leta 1945, in je imela 3.560 organizacij (Voglar 1994, 202). OF, kot del Ljudske fronte Jugoslavije (LFJ), je imela tudi funkcijo političnega dežnika, pod katerim so na povojnih volitvah enotno nastopile še druge organizacije: Ljudska mladina Slovenije, ki se je leta 1948, kot povsod v Jugoslaviji, združila s SKOJ-em (Pleterski idr. 1986, 314), Antifašistična fronta žensk (AFŽ) in sindikati. Vse do informbirojevskega spora je bilo delovanje KPS zelo diskretno, v javnosti je nastopala preko OF-LFJ, ki je leta 1949 sprejela tudi program KPJ za svojega (Režek 2005a, 931). Zaradi tega pri političnih karakteristikah agrarnih interesentov (1947) v OLO Ljubljana – okolica, vsaj tistih, ki jih je zajela moja raziskava, članstvo v partiji ni nikjer niti omenjeno, namesto tega pa je bila včasih zabeležena vključenost posameznic in posameznikov v OF pa tudi njihova predvojna politična pripadnost. V slednjih primerih prav tako niso zabeležili nobenega komuniste, razen morda v enem samem primeru, ko bi se le-ta utegnil skrivati za zelo ohlapnim opisom, da je bil v »delavskem gibanju«.

Značilni primer sodelovanja oziroma prepletanja med lokalno oblastjo in organizacijami delovnega ljudstva nam izpričujejo ohranjeni dokumenti revizije agrarne reforme v OLO Ljubljana – okolica iz začetka leta 1947. Pri enem primeru je Okrajna komisija za agrarno reformo Ljubljana KLO Dolsko zaprosila za podatke o 18 družinskih glavarjih in njihovih gospodinjstvih, o slednjih pa so ohranjene samo politične ka-

rakteristike in drugi podatki, ki jih je zapisal sekretar krajevnega odbora Osvobodilne fronte (KOOF). Še nazornejši je primer KLO Verd, kjer je seznam interesentov s podatki o družinskih članih gospodinjestev pripravil predsednik KLO, politične karakteristike pa sta napisala sekretar in predsednik KOOF Verd. Pri obeh primerih ni šlo samo za prepletenost med delovanjema lokalne oblasti in organizacije delovnega ljudstva, temveč tudi za prepletenost med tistimi, ki so take politične ocene sestavljali, in tistimi, ki so bili ocenjeni. Funkcionarja OF sta bila v obeh KLO namreč tudi sama agrarna interesenta in sta politično ocenila še sama sebe. Ljudska oblast je bila v Sloveniji po drugi svetovni vojni vsekakor zelo pristranska, vendar ne samo v ideološkem pogledu. Še kako so šteje medosebne povezave in zasebni interesi.

Preživetje in podjetnost v času socialistične izgradnje

Čepič je v svoji monografiji o agrarni reformi opozoril na pomembno, zanimivo in tudi nekoliko skrivnostno skupino posestev »nekmetov«, ki so v LRS predstavljali najštevilčnejšo skupino razlaščenih posesti takoj po drugi svetovni vojni. Od 11.343 vseh razlaščenih in zaplenjenih posesti v LRS je bilo 1. 7. 1947, tj. ob koncu agrarne reforme, »nekmečkih« 1.208 (11 %), vendar je bil delež njihove zemlje od vse, ki je prišla pod zemljiški sklad LRS, majhen. Vsega skupaj 13.835 ha, kar je bilo 5 % vse zemlje v zemljiškem skladu. Kljub temu je bil njihov delež več kot trikrat večji od posestev »pravih« kmetov, ki so bili razlaščeni za višek nad 30 ha. Slednjih je bilo v celi LRS samo 167 (Čepič 1995, 112 in 122).

Na območju OLO Ljubljana – okolica je bilo dne 30. 3. 1946, tj. v času, ko se je agrarna reforma v LRS v glavnem že bližala h koncu, evidentiranih 45 posestev »nekmetov«. To sicer najverjetneje ni popolna niti dokončna številka vseh tovrstnih razlaščencev, kajti Čepič opozarja, da so po koncu agrarne reforme razlaščevali samo še to skupino zemljiških lastnikov (1995, 123). Za primerjavo je mogoče navesti podatke o razlastitvah in zplembah zemlje »nekmetov« za ljubljansko okrožje na dan 1. 9. 1946, ki jih je zbral Čepič. Pri tem pa moramo seveda upoštevati, da so v ljubljansko okrožje poleg Okraja Ljubljana – okolica takrat spadali še drugi okraj, in sicer Jesenice, Kamnik, Kranj, Škofja Loka, Rakek in Grosuplje. V ljubljanskem okrožju je bilo do 1. 9. 1946 zaplenjenih in razlaščenih 268 posestev »nekmetov,« skupaj za 1.049 ha obdelovalne zemlje, 2.836 ha gozda in 324 ha ostalega oziroma vsega skupaj 4.209 ha (Čepič 1995, 128–131).

Preglednica 1: Poklicna struktura nekmetov v Okraju Ljubljana – okolica, ki jim je bil v agrarni reformi evidentiran presežek posestev (n = 45), leta 1946

Poklic	Število	%	Poklic	Število	%
gostilničar	5	11,1	advokat	1	2,2
mesar	5	11,1	žena sodnika	1	2,2
mesar – gostilničar	2	4,4	tesarski mojster	1	2,2
uradnik/-ca	5	11,1	kamnosek	1	2,2
zasebnik/-ca	3	6,6	pečar	1	2,2
dijak	2	4,4	pismošča	1	2,2
trgovec	1	2,2	čevljar	1	2,2
gostilničar – trgovec	1	2,2	električar	1	2,2
lesni trgovec	1	2,2	prevoznik	1	2,2
tovarnar	1	2,2	nenavedeno	10	22,2

Vir: ZAL, 31/1, OLO LJO, 144, 393, Seznam presežka posestev nekmetov v okraju Ljubljana – okolica, 30. marec 1946.

Vsem »nekmetom« na področju OLO Ljubljana – okolica so takrat z razlastitvijo odvzeli 160,5 ha obdelovalne zemlje in 390 ha gozdov oziroma vsega skupaj 550,5 ha zemlje. Od te zemlje so do zapisanega dne razdelili dober 151 ha zemlje.

Kdo so bili »nekmetje« v okolici Ljubljane? V preglednici 1 so predstavljeni njihovi poklici, kot so bili evidentirani v času njihove razlastitve. Ljudska oblast je v Sloveniji v letih po drugi svetovni vojni v resnici ločila dve zelo različni skupini »nekmetov«. V prvi skupini, glede na popis zemljišč iz leta 1947, so to bili vsi tisti, kjer je tudi samo en družinski član (ne nujno gospodar) delal izven kmečkega gospodarstva. Kot rečeno, je njihov delež predstavljal kar 34,5 % vseh kmečkih gospodarstev v LRS in je bil tudi številčno največji. Po Čepičevi ugotovitvi so bili to v glavnem mali kmetje z do 5 ha velikimi posestvi, med katerimi pa jih večina v resnici ni imela več kot 0,5 ha. Ob tem je treba upoštevati, da je statistika semkaj štela tudi cerkvena posestva, vendar je bil njihov številčni delež zanemarljiv, vsega 1,2 %. Po Čepiču je mogoče to veliko skupino podeželskega prebivalstva, ki je za lastno preživetje nujno potrebovala dodatno zaposlitev ali pridobitno dejavnost, v resnici označiti za »polkmete« oziroma »polproletariat«, kot so jim v uradnem žargonu takrat najpogosteje rekli (Čepič 1995, 249–251). Ko bom v nadaljevanju analiziral poklicno strukturo gospodinjestev agrarnih interesentov, bom pokazal, da bi večina teh gospodinjestev glede na navedene kriterije pravzaprav spadala med »nek-

mete« oziroma, natančneje, med polkmete ali polproletariat. »Nekmete« v preglednici 1 pa bi po drugi strani v večini primerov zelo težko uvrstili med polproletariat. Poklicna in še bolj posestna struktura teh »nekmetov« namreč izkazuje, da v mnogih primerih dohodkov niso pridobivali z delom na zemlji temveč od zemlje v obliki različnih rent. Nedvomno je bil tak primer advokata, ki je imel stalno prebivališče v Ljubljani in je bil razlaščen za kar 28 ha gozdov. V tem primeru imamo nedvomno opravka s posameznikom, ki se je poklicno, statusno in premoženjsko popolnoma razlikoval od »nekmetov« z majhnimi kmetijskimi posestvi, ki so sestavljali družinske proračune z dohodki iz različnih dejavnosti, med katerimi je bila, kot bomo videli v nadaljevanju, najpogostejša zaposlitev v industrijski, obrtni in storitveni dejavnosti. Podobno lahko sklepamo tudi v primeru žene sodnika z bivališčem v središču Ljubljane, ki jo je ljudska oblast »olajšala« za 10 ha gozdov. Primer tovarnarja (v resnici je šlo za žensko osebo) iz bližine Litije je na drugi strani nenavadnejši, saj je šlo za razlastitev skromnih 1,34 ha obdelovalne zemlje. V tem primeru bi lahko sklepali, da je šlo za t. i. »športno« zemljo, tj. zemljišče, ki je bilo bolj kot čemu drugemu namenjeno pristočnim dejavnostim. Nekoliko skrivnostno in zanimivo, v odsotnosti podrobnejših pojasnil pa tudi nerazložljivo je primer moškega, ki je bil po poklicu pismonoša z bivališčem v bližini Litije in je bil razlaščen za skoraj 4 ha obdelovalne zemlje ter za več kot 20 ha gozdov.

Med najzapletenejše, a za mojo problematiko tudi najzanimivejše primere pa zanesljive sodi skupina gostilničarjev, mesarjev in trgovcev. Kot je razvidno iz preglednice 1, so posamezniki iz te skupine v danem trenutku predstavljali natanko tretjino vseh razlaščenih »nekmetov« v OLO Ljubljana – okolica. Kot ugotavlja Čepič, je prav ta skupina v LRS na splošno predstavljala tudi trd oreh za oblast, saj je zaradi njih prišlo celo do nesoglasja med Javnim tožilcem Slovenije in Ministrstvom za kmetijstvo in gozdarstvo, kamor so razlaščenci med drugim pošiljali pritožbe. Nemalokrat so namreč zemljo te skupine obdelovale njihove družine, zato so se tovrstni razlaščenci običajno branili z argumentom, da je kmetijstvo v resnici njihova glavna dejavnost. Tožilstvo je takrat tudi nasprotovalo avtomatičnemu razlaščevanju, kajti tudi po njegovem mnenju so bili ti posamezniki v resnici kmetje in so dejansko izpolnjevali kriterij delovnega odnosa do zemlje, kar je bil sicer po agrarni reformi osnovni kriterij pravice do lastništva nad zemljo. Ministrstvo ni menilo tako, saj je na navedene primere gledalo z druge strani. Namreč, presežno zem-

ljo naj bi ta skupina nakupila iz dohodkov nekmetijskih dejavnosti, nemalokrat od zadolženih kmetov, in jo potem obdelovala z najeto delovno silo ali jo dajala v zakup, s čimer naj bi pomembno prispevala k razslojevanju vasi in obubožanju večine kmetov. Na koncu je obveljala interpretacija ministrstva, so pa bili tovrstni razlaščenci upravičeni, da obdržijo določen del zemlje, običajno med 2 in 5 ha ter tudi za odškodnino (Čepič 1995, 122–124).

Pri konkretnih primerih gostilničarjev, mesarjev in trgovcev iz ljubljanske okolice moram najprej opozoriti, da glede na njihovo lastništvo obdelovalne zemlje in gozdov še zdaleč nimamo opravka s popolnoma homogeno skupino. Npr., že dva gostilničarja, ki sta imela oba stalno bivališče na Litijski cesti pri Ljubljani, sta se znatno razlikovala po lastništvu gozdov. Prvemu so odvzeli slaba 2,5 ha gozdov, drugemu pa skoraj 26 ha gozdov in slaba 0,5 ha obdelovalne zemlje. To pomeni, da je bil dohodek od gozda pri drugem gostilničarju zanesljivo nezanemarljiva postavka v družinskem proračunu, medtem ko lahko pri prvem z malo tveganja sklepamo, da je družini gozd slej ko prej služil bolj za domačo rabo kot pravi kapital. In nadalje, mesar iz Vižmarij in njegov sovaščan trgovec sta ob svoji obrti imela bolj malo gozda; prvemu so vzeli 2,7 ha, drugemu pa 1, 4 ha. Njuno veliko nasprotje je bil gostilničar in mesar iz Dragomerja. Njegov primer izstopa tudi zato, ker sta deleža med razlaščeno obdelovalno zemljo in gozdom zelo uravnotežena – in ne majhna, kajti razlastili so ga za skoraj 9, 5 ha obdelovalne zemlje in več kot 11 ha gozdov. Bistveno gospodarsko močnejši od obeh primerov iz Vižmarij je bil tudi mesar in gostilničar iz Polja, ki je izgubil 7,6 ha gozdov, trdnejši je bil tudi gostilničar in trgovec iz Podpeči, ki je izgubil natanko 1,5 ha obdelovalne zemlje, ob tem pa še 5 ha gozda. Daleč največ od vseh na dotičnem seznamu je sicer izgubila neka »zasebnica« iz Bevk na ljubljanskem barju, ki so jo razlastili za več kot 36 ha obdelovalne zemlje in še za slabih 13 ha gozda oziroma skupaj za nekaj več kot 49 ha. Žal pri tem primeru ne vemo, s čim bi se ta »zasebnica« utegnila poklicno ukvarjati. Obstaja pa razmeroma velika verjetnost, da je bila vdova ali naslednica družinskega premoženja, kar je bil verjetno njen glavni vir dohodkov.

Razlike v premoženju slej ko prej niso bile edine, ki bi utegnile razločevati pravkar opisano in, kot zdaj lahko z gotovostjo zatrdim, tudi precej nehomogeno skupino »nekmetov«. Šolska marksistična razlaga je razlike med skupinami in posamezniki tradicionalno izpeljevala iz njihovega nenakega položaja v družbeni proizvodnji (Lenin 1950, 206):

Razrede imenujemo velike skupine ljudi, ki se med seboj razlikujejo po svojem mestu v zgodovinsko določenem načinu družbene proizvodnje, po svojem odnosu do proizvodjalnih sredstev, po svoji vlogi v družbeni organizaciji dela in torej tudi po načinu pridobivanja ter po velikosti tistega deleža družbenega bogastva, s katerim razpolagajo. Razredi so take skupine ljudi, izmed katerih si ena lahko prisvaja delo druge skupine zaradi njunega različnega mesta v določenem sistemu družbenega gospodarstva.

Sodobne marksistične in njim bližnje ali vsaj primerljive družbene teorije ter analize v zgodovinopisju, ekonomiji ter sociologiji imajo omejeno definicijo že zdavnaj v najboljšem primeru zgolj za izhodišče raziskovanja, nikakor pa ne za zadostno. Pierre Bourdieu, npr., je s svojo teorijo o različnih oblikah kapitala, kot sta socialni in kulturni kapital, ponudil uvid v formiranje skupin – razredov, do katerega ne prihaja neposredno ali izključno zaradi neenakosti položaja v proizvodnji, tj. v zadnji instanci zaradi razlik v premoženju (1984, 114–125). Povojna ljudska oblast v LRS s KPS na čelu se je sicer zelo trudila svoje politike utemeljevati na šolskem marksizmu. Tisto, kar je opazala družbena teorija v desetletjih po drugi svetovni vojni, je revolucionarna oblast zelo dobro čutila pri svoji praksi. Opažanja inštruktorske uprave pri CK KPS so bila prav v okraju Ljubljana – okolica maja 1949 naslednja: »Socialni sestav kmetijskih zadrug kaže 40 % velikih kmetov in imajo glavno besedo še vedno bivši vaški trgovci« (AS, 1589/III, CK ZKS, 41, 1356, Petdnevno informativno poročilo, 30. maj 1949, 1). Maja 1949 zasebnih vaških trgovcev v LRS praktično ni bilo nikjer več, toda glede na partijsko poročilo je njihov vpliv na podeželju nekako preživel. Možno je sicer, da gre tukaj za pretiravanje in iskanje grešnih kozlov za premnoge težave tistega časa, kar pa še ne izključuje možnosti, da je vpliv bivših mogotcev na vasi še vedno obstajal. V navedem primeru skoraj zagotovo (še) ne gre za vpliv bivših zasebnih trgovcev v kmetijskih obdelovalnih/delovnih zadrugah, kajti v istem poročilu se le-te pojavljajo z akronimom KOZ, temveč najverjetneje v splošnih kmetijskih zadrugah, ki so bile takrat pravzaprav trgovsko-nabavna oziroma odkupna podjetja, hkrati pa tudi centri za strokovno pomoč, kulturo in propagando. Smiselna razlaga bi bila, da so nekateri bivši trgovci po razlastitvi zaradi svojih izkušenj in poslovnih sposobnosti našli delo v takih zadrugah, kajti novega kadra je primanjkovalo. Kavčič je februarja 1949, denimo, poročal, da večino industrijskih magazinov vodijo bivši trgovci, kadra iz delavskih vrst pa je bilo premalo (Drnovšek 2000, 134).

Bivšim zasebnikom so lahko vzeli trgovine oziroma odtegnili soglasje za njihovo delovanje, bistveno težje pa so jim vzeli vezi, poznanstva in ugled ter dobro ali slabo ime, ki so si jih ustvarili poprej. Poleg tega so jih očitno še vedno potrebovali. Seznam iz pomladi 1946 (preglednica 1) po drugi strani ne daje nobenega oprijemljivega namiga v tej smeri. Lahko le sklepam, da se je morebitni vpliv – socialni kapital – mestnega advokata razlikoval od gostilničarjevega, ki je živel na vasi. Nikakor pa ne morem niti ugibati o razmerju med stvarnim in socialnim kapitalom pri različnih vaških podjetnikih. Tukaj pot do odgovorov vodi v mikrogodovino in raziskovanje zgodovin posameznih skupnosti ter družin, kar presega okvir pričujoče raziskave.

Kljub temu zgoraj podana primerjava podatkov omogoča utemeljeno sklepanje, da je gospodinjstvo mesarja in gostilničarja iz Dragomerja verjetno od vseh na seznamu slej ko prej kombiniralo največ različnih dobičkonosnih dejavnosti. Kajti imelo je kar dva lokala, poleg tega pa še nezanemarljivo veliko obdelovalne zemlje, kar je po kriterijih slovenskih agrarnih ekonomistov iz predvojnega obdobja več kot presevalo spodnjo mejo velikosti posestva, ki je omogočalo življenje samo od kmetijstva. Ta meja je bila po različnih kriterijih 5 ali 10 ha (Čepič 1995, 23). Gostilničarja in mesarja iz Dragomerja so sicer razlastili za nekaj manj kot 10 ha obdelovalne zemlje, kar pa najverjetneje pomeni, da jo je imel do takrat še več. Kot rečeno, nekaj ha zemlje so namreč družinam razlaščenih »nekmetov« pustili. Če k temu premoženju prištejemo še gozd, ne tvegamo veliko s sklepanjem, da je morala družina za gospodarjenje s tovrstnim premoženjem vsaj občasno najemati delovno silo. V vsakem primeru pa njene poslovne strategije zanesljivo niso bile usmerjene samo v preživetje.

Čeprav suhoparni seznam s 30. marca 1946 ne daje uvida v potrošniške navade oziroma v življenjski stil družine mesarja in gostilničarja iz Dragomerja, je bila ta gotovo primer t. i. prizadevnega (angl. *industrious*) gospodinjstva, kakršnega je imel v mislih ekonomski zgodovinar de Vries (2008). Prav tako ne morem špekulirati, kako se je njegova ekonomska moč, ki je v njeni okolici zanesljivo izstopala, kazala v življenju lokalne skupnosti. Bom pa na tej točki zastavil vprašanje, kakšne so bile ekonomske perspektive tovrstnih gospodinjstev v turbulentnem obdobju, ki je še sledilo.

Zasebnim kapitalističnim podjetniškim strategijam se je po drugi svetovni vojni v LRS manevrski prostor vsako leto bolj ožil. Novosti na tem področju sicer niso nastopile šele z ljudsko oblastjo leta 1945.

Kraljevina Jugoslavija je namreč že v letih 1939–1941, še pred začetkom napada sil osi na Jugoslavijo, zaradi vojne v Evropi uvedla vrsto omejitvenih ukrepov na področju blagovnega prometa. Ti so obsegali določanje maksimalnih cen za nekatere proizvode, uredbe o varčevanju z živili, ki so v določenih dnevih prepovedovale prodajo določenih vrst mesa in klanje nekaterih živali. Poleti 1940 je prišlo do uredbe, ki je predvidevala »prisilni odkup« nekaterih pridelkov, zlasti koruze in pšenice. Končno so bile 1. februarja 1941 tudi v Dravski banovini uvedene krušne nakaznice. Strah pred pomanjkanjem in lakoto, ki pri vseh režimih ne glede na ideološki predznak pomeni skrb pred socialnimi nemiri, je porodil tudi poseganje po represivnih ukrepih, s katerimi so se želeli zoperstaviti pojavu špekulacije; celo do te mere, da je bilo od maja 1940 predvideno pošiljanje špekulantov na prisilno delo izven stalnega bivališča. Res pa je, da je bilo slednjih ukrepov takrat zanemarljivo malo, saj je bilo v celi državi zaradi špekulacije takrat obsojenih 1.140 ljudi, eden od devetih pa je bil iz Dravske banovine napoten na prisilno delo (Ferenc 2005, 506–509). Vsi tovrstni ukrepi, ki so se jim pridružili še številni novi, so se v LRS in Jugoslaviji nasploh obdržali še dolga leta po drugi svetovni vojni, velika večina izmed njih je bila dokončno opuščena šele v letih 1952–1953. Kot pa bom prikazal v nadaljevanju, so se po letu 1945 ti ukrepi uveljavljali v mnogo bolj radikalizirani obliki. Njihov cilj je bil sicer v glavnem enak, vendar je bil, drugače kot v Kraljevini Jugoslaviji, zdaj povezan s popolnoma novim gospodarskim in političnim projektom. Na eni strani je šlo za uvajanje planskega gospodarstva, ki naj bi postopoma ukinilo trg in drugačen tip podjetništva, na drugi pa za izgradnjo ljudske oblasti kot alternativnega modela parlamentarne demokracije. Oba projekta sta na dolgi rok obljubljala popoln prelom s starim gospodarskim in političnim življenjem. Tako kolosalen projekt je nujno potreboval notranjo socialno stabilnost. Omejitveni ukrepi na področju blagovnega prometa so pomenili izhodišče nove oblasti za nadzor osnovnih gospodarskih virov. Obseg in intenzivnost ukrepov so določali trije pomembni dejavniki: (1) tržaško vprašanje, zaradi katerega Jugoslavija dolgo ni mogla računati na gospodarsko pomoč zahoda; (2) uvedba prvega petletnega plana leta 1947, ki je predvideval veliko alokacijo delovne sile iz kmetijstva v rudarstvo in industrijo, kar je za kmetijstvo nizke produktivnosti samo na sebi pomenilo velikansko obremenitev; (3) spor z Informbirojem, zaradi katerega je država doživela ekonomsko in politično blokado pa tudi resno vojaško grožnjo s strani Sovjetske zveze ter njenih satelitov. Ukrepi ljudske oblasti so

bili v tem času zmes pragmatizma, aktivizma – heroizma iz vojnih časov, idealizma z nerealnimi pričakovanji, reduciranja politike na ekstenzivno vključevanje kar največjega možnega števila ljudi v družbene in gospodarske aktivnosti, kjer pa so slednji lahko odločali le o praktičnih, ne pa tudi o pravih političnih vprašanjih, ter tudi zelo hude politične represije.

Na splošno lahko torej domnevamo, da se je kmečkim podjetnikom iz okolice Ljubljane življenje bistveno spremenilo že v letih pred vojno, potem pa so v letih 1945–1947 doživeli pretres z agrarno reformo, ko so bili (mnogi sicer z odškodnino) razlaščen za velik delež obdelovalne zemlje in gozdov. V primeru, da so do takrat zaposlovali delovno silo, in v kolikor so jo tudi po razlastitvi še potrebovali, so se poslej vse pogosteje soočali z njenim pomanjkanjem. Če je bilo leta 1931 v Dravski banovini z 1,1 milijona prebivalcev nič manj kot 81.550 hlapcev, dekel in dninarjev (Levstik 1964b, 6), je ta populacija po vojni v kmetijstvu pričela kopneti. Eno partijsko poročilo je za leto 1949 npr. navajalo pomanjkanje prav te delovne sile v Ljubljanski oblasti, ki je bila sicer bistveno širša od ljubljanskega okraja (Čoh Kladnik 2012, Analiza kmečke komisije pri CK KPS, 23. november 1949, 163). Med letoma 1931 in 1948 se je kmečka populacija na ozemlju LRS skrčila za 110.533 oseb, kar je bila tudi posledica druge svetovne vojne. Do leta 1949 pa je kar 250.000 ljudi opustilo kmetovanje kot glavno zaposlitev. Poljedelska gostota se je v LRS zaradi vojne in industrializacije takrat močno zmanjšala, kajti leta 1953 je v skupnem povprečju na 100 ha obdelovalne zemlje prišlo 106,5 kmečkega prebivalca, medtem ko ga je na isto površino zemlje v predvojnem obdobju prišlo 190,6, zaradi česar je bila kmetijska prenaseljenost v Dravski banovini med najvišjimi v Evropi. Kljub temu do leta 1953 problem agrarne prenaseljenosti v LRS še ni bil odpravljen. Obstajale pa so tudi velike regionalne razlike. V okolici večjih industrijskih središč je bila gostota kmečkega prebivalstva 75 ljudi na 100 ha, medtem ko je bila v vzhodnih delih Slovenije in Dolenjske med 100 in 125, v Halozah, Beli Krajini in celo v okolici Maribora nad 125, v goriškem okraju pa je bila celo med 150 in 200 ljudi na 100 ha (Čepič 1991, 86, 90–91 in 94). To pomeni, da težave s pomanjkanjem delovne sile v kmetijstvu niso bilo povsod enake. Poleg tega je bilo za novo oblast zasebno nujno zmanjšanje delovne sile v tistih letih še ideološko nesprejemljivo (Veselinov 1987, 31), kar je v času kampanje za kolektivizacijo in številnih pritiskov, ki so z njo nastopili, v letu 1949 v praksi še dodatno ožilo privatni trg dela. To je bilo za večje posestnike, zlasti tiste z nad 5 ali celo 10 ha zemlje, zelo težavno, ker so v sistemu obveznega odkupa marsikje težje dohajali zah-

tevane kvote pridelkov. V tem primeru so jim grozile tudi hude kazni. Hlapci in dekle sicer niso popolnoma izginili iz slovenskega podeželja. V *Slovenskem poročevalcu* so se npr. precej zgroženo spraševali, »zakaj ima n.pr. neki predsednik krajevnega ljudskega odbora ali pa predsednik zadruge še vedno po dva hlapca ali po več dekel« (»Premalo delovne sile in preveč« 1949, 1). Po ustavi FLRJ in LRS iz leta 1947 sta bili sicer zajamčeni zasebna lastnina in zasebna podjetnost v gospodarstvu. Hkrati pa je bilo tudi zapisano, da nihče ne sme uporabljati pravice zasebne lastnine v škodo ljudski skupnosti. In nazadnje, zasebna lastnina se sme omejiti ali razlastiti, če to zahteva splošna korist, toda le na podlagi zakona (*Ustava Ljudske republike Slovenije* 1947, 17. čl.). Tako so bili po vojni sprejeti številni zakoni, ki so jih spremljali valovi nacionalizacije, najprej v letih 1945–1946 v času patriotske nacionalizacije industrije, ki je bila prej v lasti tujcev, potem 1946–1948, ko so nacionalizirali preostala velika podjetja, in za mojo problematiko še relevantne nacionalizacije v letih 1948–1950, ko so bila podržavljena manjša podjetja (Prinčič 1994a).

Za ruralne podjetnike, kot so bili trgovci, gostilničarji in mesarji, se je življenje še zlasti spremenilo v letih 1947–1948, ko so njihove lokale nacionalizirali ali pa jim niso dali soglasja za nadaljnje obratovanje. Leta 1948 so v Sloveniji zasebne trgovine predstavljale le dober 1 % od vseh. Že pred tem je bilo poslovanje zasebnih trgovin in mesarij zelo omejeno, saj so že od jeseni 1947 lahko delili le racionirano blago (Prinčič 1994b, 102–103). Nemalo težav so imeli tudi majhni zasebni gostilničarji. Po letu 1947 so lahko privatniki opravljali gostilniško dejavnost preko zakupa, ki jim ga je odobril in tudi preklical KLO. Tak je primer gostilničarja A. J. z Iga, ki se je s to obrtjo pričel ukvarjati že leta 1923. Potem pa je prišla vojna, zanj pa tudi internacija, po njej pa skrivanje v Ljubljani do osvoboditve. Zasebno gostilniško dejavnost je A. J. obnovil leta 1945 in jo opravljal do leta 1947, hkrati pa je posedoval še 5 ha zemlje. Prav njega najdemo tudi na seznamu »nekmetov,« ki so jim v agrarni reformi vzeli presežek posestev, natančneje 5,2 ha obdelovalne zemlje in 1,5 ha gozda. Ker je imel leta 1952 še 5 ha zemlje, pomeni, da je njegovo premoženje do agrarne reforme obsegalo okoli 12 ha. Na seznamu »nekmetov« je bil A. J. sicer zabeležen kot mesar, a iz partijskega poročila iz leta 1952 za Ig izvemo, da je bil tudi gostilničar. Kaj je poleg kmetovanja počel v letih 1947 in 1950, ni jasno, prav tako ne, do kdaj je imel mesarijo. Je pa leta 1950 sklenil zakupno pogodbo s KLO Ig za gostilno. Vse kaže, da mu je leta 1952 niso podaljšali, saj so ocenili, da je njegov lokal v slabem stanju, KLO pa je nameraval

ustanoviti svojo lastno gostilno (ZAL, 31/9 OLO LJO, 28, 40, Politična in gospodarska analiza področja KLO Ig pri Ljubljani, 1952. Priloga: Poročilo o pregledu zakupnega gostišča pri J. A. Ig, 1. april 1952; gl. tudi Piškurić 2019b, 320–321). Prav mogoče je, da je podobna usoda doletela tudi nekatere druge podjetnike s seznama iz leta 1946, ki so tako kot gostilničar in mesar z Iga kombinirali dohodke iz različnih dejavnosti, med katere je sodilo tudi kmetijstvo.

Nova oblast je po letu 1945 z različnim tempom in različnimi strategijami ter metodami vse bolj ožila prostor zasebnega – individualnega (kapitalističnega) podjetništva. Tega je poskušala zamenjati z državnim in kolektivnim (zadružnim) podjetništvom (Prinčič 1994b, 97–99; *Ustava Ljudske republike Slovenije* 1947, 13. čl.). Toda kakšno podjetništvo je bilo to?

Če na podjetništvo gledamo iz naslova razmerja med delom in kapitalom, potem lahko rečemo, da je bilo najmanj za prvo povojno obdobje v Sloveniji/Jugoslaviji na splošno značilno, da je vlogo zasebnega kapitalista/kapitala prevzela država, tj. birokracija, z ministrstvi in s planskimi komisijami na vrhu ter z direktorji podjetij s poslovodnimi organi pod njimi, vsi skupaj pa so bili povezani v komunistični stranki. Direktorji so bili državni uslužbenci in kot taki po eni strani ne dosti drugačni od svojih kolegov na kapitalističnem zahodu, ki so jih najemale delniške družbe. Enako kot v kapitalizmu so bili delavci tudi tukaj v najemnem (mezdnem) odnosu. Kot bomo videli v nadaljevanju, so se temu primerno tudi obnašali (odklanjanje dela in norm oziroma fluktuacija ter konflikti z upravami podjetij). Razvpita stavka rudarjev v Trbovljah leta 1958 je predstavljala le vidnejšo in samozavestnejšo manifestacijo delavskega nezadovoljstva, ki se je kazalo že dolga leta pred tem. Kljub temu so se socialistični direktorji oziroma birokrati od svojih kolegov na zahodu močno razlikovali najmanj po eni stvari, ki jo je dobro pojasnil sociolog Marko Kerševan (1985, 1485):

[P]redstavniško – upravljalske strukture [se] tudi v vlogi funkcionarjev državnega (ali kolektivno – podjetniškega) kapitala ne morejo nikdar do kraja znebiti statusa »predstavnikov delavcev.« Svoje kapitalske funkcije ne morejo opravljati brez mandata ali vsaj pristanka delavcev samih, kakorkoli je ta pristanek formalen ali izsiljen. Svojega mandata tudi ne morejo dobiti, ne da bi upoštevali tudi mezдне interese delavcev (ali vsaj verbalno pristali, da ga bodo upoštevali). Ne morejo biti funkcionarji družbenega kapitala, ne da bi bili

hkrati tudi predstavniki delavcev, kakorkoli se že to predstavništvo udejanja v volilnih procedurah in/ali ideologijah.

Čeprav je imel Kerševan pred očmi predvsem umirajoče delavsko samoupravljanje 80. let, so bile enake poteze razvidne tudi v gospodarskem sistemu prvega povojnega obdobja. Proizvajalna sredstva, nad katerimi je imela v povojnem obdobju roko država, so bila po ustavi »občeljudska imovina« (Ustava Ljudske republike Slovenije 1947, 13. čl.), s katero je v imenu vsega ljudstva upravljala omenjena (državna) birokracija. »Mandat« birokracije, izbojevan v socialistični revoluciji, je temeljil na obljubi, da bo novi tip upravljanja/lastništva s temi produkcijskimi sredstvi prinesel blaginjo delovnim ljudem. Cilj vseh megalomanskih gospodarskih projektov tistega časa je bil namreč dvig dežele iz zaostalosti, temu pa naj bi nujno sledil, v skladu z interesi delavskega razreda, tudi kulturno-materialni napredek. »Izvedba našega plana pomeni izpolnitev dolžnosti, ki jo imamo do sebe, do slovenskega naroda, pomeni izpolnitev obveznosti do jugoslovanskih narodov, je jamstvo varnosti, dviga blagostanja in kulturnega napredka,« je dejal Miha Marinko ob sprejetju prvega republiškega petletnega plana (»Govor predsednika vlade LR Slovenije, Mihe Marinka na zasedanju Ljudske skupščine LRS ob predložitvi zakonskega predloga o petletnem planu LRS« 1947, 1). »Občeljudska imovina« produkcijskih sredstev pa je zahtevala še večje obremenitve delovnih ljudi kot privatna kapitalistična lastnina, kajti predpostavka ljudske oblasti in njene birokracije je bila, da je mogoče nadpovprečne delovne napore upravičiti že z dejstvom, da tokrat delovni ljudje delajo zase in ne za druge. Kar je bila v kapitalizmu po šolski marksistični razlagi (hiper)eksploatacija, tj. prisvajanje rezultatov presežnega dela po manjšini kapitalistov, naj bi bilo tokrat prizadevanje za skupno in tudi posameznikovo dobro. Sabine Rutar v svoji študiji socialistične izgradnje v Jugoslaviji iz tega dejstva potegne radikalni zaključek, da je dejanska eksploatacija, ki se v osnovi ni razlikovala od kapitalističnih vzorcev, na retorični ravni pridobila videz samoeksploatacije, najrazvidnejše v govoru o »herojih dela,« od katerih se je pričakovalo junaško odpovedovanje v imenu izgradnje socializma (2020, 391).

Vsekakor ni šlo za prazno govoričenje. Retorika je namreč imela trdno institucionalno podlago. Ker je bila obljubljena blaginja še stvar vsaj nekoliko oddaljene prihodnosti, je bilo treba v delovni proces uvesti tudi nekatere dodatne oblike organizacije, neznačilne za kapitalizem, ki so sistematično spodbujale in ideološko upravičevale nadpovprečno de-

lovno prizadevnost ter so kot take v praksi brisale razliko med delom in političnim udejstvovanjem, na kar so na primeru Sovjetske zveze 30. let že zdavnaj opozorili mnogi raziskovalci (npr. Gunder Frank 1957, 140–141). Natančneje: delo samo je bilo pri teh oblikah neke vrste politični aktivizem, pravzaprav podaljšanje narodnoosvobodilnega boja: delavci niso delali samo zaradi mezde, temveč (idealno) tudi iz državljanske dolžnosti oziroma politične zavesti. Te oblike so bile: prostovoljstvo (delovne brigade), udarništvo, novatorstvo, racionalizatorstvo in delovna tekmovanja. V kasnejšem obdobju, po letu 1950, so dotične oblike, kot preživete oziroma neučinkovite, nadomestili delavski sveti (samoupravljanje). Vse te oblike organiziranosti delovnega procesa, prevzete po vzorih iz Sovjetske zveze, so izpostavljale dosežke individualnih in skupinskih delovnih prizadevanj. Posamezniki in kolektivi so dobivali priznanja in denarne nagrade. Take organizacijske oblike so poskušale nadomestiti tekmovanje med posameznimi kapitalisti, ko so smetano vedno pobirali samo posamezniki oziroma ozke skupine posameznikov, tukaj pa naj bi koristi uživali delovni ljudje, izključno po njihovem delu in ne po moči, ki bi izhajala iz (zasebnega) lastništva nad produkcijskimi sredstvi (kapitala). In sicer po načelu: »Kdor skupnosti ne daje, tudi nima pravice od nje zahtevati« (»Govor predsednika vlade LR Slovenije, Mihe Marinka na zasedanju Ljudske skupščine LRS ob predložitvi zakonskega predloga o petletnem planu LRS« 1947, 1).

Omenjene oblike organizacije delovnega procesa, zlasti novatorstvo – konkretni predlogi delavcev za izboljšanje produkcijskega procesa, novih izdelkov ipd., o katerih je na veliko pisalo takratno časopisje –, so bile (vsaj v idealu) zoperstavljene načelom taylorističnega/fordističnega upravljanja, značilnega za razvita kapitalistična gospodarstva tistega časa (zlasti ZDA), po katerih so bili delavci načrtno izključeni iz sleherne presoje o svojem delu (Bock 1987). Ob prebiranju časopisnih člankov iz tistega časa, ki so pisali o tovrstnih delovnih dosežkih, se ni mogoče izogniti vtisu, da je bila promocija dosežka kot taka najmanj toliko pomembna kot dosežek sam, če ne še bolj. Individualni in kolektivni uspehi so namreč pomenili afirmacijo ljudske oblasti ter njene politike izgradnje socializma. Enostavno rečeno, šlo se je za dokazovanje, da nova revolucionarna oblast uživa podporo (pristanek) delovnih množic.

Podjetnost v času socializma moramo razumeti v pravkar opisanem kontekstu. V dokumentih tistega obdobja, od zakonskih besedil, časopisnih člankov do popularne kulture, namreč lahko zasledimo specifično

socialistično razumevanje podjetnosti. Na eni strani je šlo v glavnem za skoraj vse aktivnosti in posameznikove lastnosti, ki so bile ljudem kot vrednote oziroma ideali zelo dobro znane že dolgo pred revolucijo. Te vrednote podjetnosti so bile: ambicioznost, samoiniciativnost, varčnost, tekmovalnost, pogum, racionalnost, marljivost, prizadevnost, usmerjenost k dobičku oziroma širjenju donosne dejavnosti. Revolucija je v tem pogledu zlasti spreminjala okolje, kjer naj bi se ta podjetnost realizirala – skratka, ne več v zasebnem podjetju, ampak v državnem oziroma kolektivnem (zadružnem) podjetju. Kmečko delovno zadružništvo je bilo tipičen primer, kjer naj bi bivši zasebniki svojo podjetnost preprosto prenesli v novo kolektivno podjetje. V Temeljnem zakonu o kmetijskih zadrugah iz junija 1949 lahko, denimo, preberemo: »Delo se v zadrugi tako uredi, da se na vseh delovnih mestih vzbuja, podžiga in razvija pri zadružnikih lastna vzpodbuda in podjetnost, obenem pa osebna odgovornost za delo, ki ga opravljajo« (Temeljni zakon o kmetijskih zadrugah 1949, 76. čl.).

Primere tovrstne podjetnosti je v času velikih kampanj za kolektivizacijo iz dneva v dan objavljala *Slovenski poročevalec*. »Podjetni« so bili, npr., kmetje iz vasi Čezsoča na Bovškem, ki so že leta 1945 ustanovili nabavno in prodajno zadrugo. Kasneje so si priskrbeli celo lasten mlin in žago ter pričeli z gradnjo zadružnega doma. In pri tem se niso ustavili, kajti spomladi 1949 so ustanovili obdelovalno zadrugo, h kateri je na začetku pristopilo sedem družin. Pošteno so se namučili s sadovnjakom in načrtovali nabavo plemenskega bika, dveh volov, desetih prašičkov, 100 ovac in 200 piščancev. Za skupni hlev so dobili 300.000 din kredita. Nič čudnega, da se jim je pridružil tudi največji kmet v vasi z 11 ha in številno živino (»Čezsočani – graditelji socialistične vasi« 1949, 3). Podjetnost je bila torej tukaj sinonim za kapitalizacijo in širjenje gospodarske dejavnosti. Angažirani pisci reportaž in komentarjev *Slovenskega poročevalca* takrat niso zamudili nobene priložnosti, da bi bralstvo prepričali, da bo tak način gospodarjenja kmetom prinesel ne samo višji standard, ampak tudi olajšal njihovo življenje. Kajti delo naj bi s koncentracijo delovnih sredstev, tem naj bi se slej ko prej pridružili še moderni kmetijski stroji, postajalo vse manj mukotrpno: »[K]met zadružnik ne bo več suženj zemlje, kakor je bil nekoč zasebnik« (»Prvi kmetje zadružniki gredo na dopust« 1949). Toda uspehi in konkretni dokazi o izboljšanju kmečkega življenjskega standarda so bili razmeroma redki. »Saj vemo, da letos še ne bo bogastva pri nas,« je z zmernim optimizmom zavzdihnil predsednik zadružne ekonomije pri Rovtah nad Vrhniko (»V Rovtah se poraja novo

življenje» 1949, 2). In tudi podjetni zadružniki iz Čezsoče so se morali zaenkrat veseliti zgolj simbolične nagrade – radijskega sprejemnika. Zato pa so v Slovenskem poročevalcu s toliko večjim navdušenjem zapisali, da je julija 1949 prva skupina kmečkih zadružnikov (25 ljudi) odšla za 14 dni na morje v Poreč (»Prvi kmetje zadružniki gredo na dopust« 1949, 1).

Kmečko delovno združništvo je v marsičem predstavljalo večji prelom s kapitalizmom kot nacionalizirano, centralnoplansko vodeno podjetništvo. Pri kapitalističnem kmetijskem podjetju – družinski kmetiji, ki je bila tržno naravnana in je bila sposobna najemati delovno silo, je bil tako kot pri vsakem drugem podjetju subjekt podjetnosti lastnik kapitala (družinski poglavar), pri nacionaliziranem podjetju država oziroma v njenem imenu birokracija, pri socialistični zadrugi pa delovni kolektiv, h kateremu se je lahko priključil skoraj vsakdo in kjer so bili posameznice in posamezniki nagrajeni izključno po svojem delu. Drugače kot v državnih podjetjih ali kapitalističnih kmetijah je delovni kolektiv – zadružni zbor (vsaj na papirju!) tudi sam izvolil predsednika (Temeljni zakon o kmetijskih zadrugah 1949, 3, 35, 36. in 61. čl.). Načeloma je sicer obstajala razlika pri dohodkih iz dividend na vloženo zemljo. Temeljni zakon o kmetijskih zadrugah iz leta 1949 je npr. celo dovoljeval, da se k zadrugam smejo priključiti tudi bogati kmetje, sicer »samo izjemoma«, toda te »izjeme« v praksi pravzaprav niso bile tako redke (Temeljni zakon o kmetijskih zadrugah 1949, 27. čl.). Navsezadnje je sam France Popit, predsednik Kmečke komisije pri CK KPS, na enem sestanku decembra 1949 prostodušno izjavil, da »ni slabo, da so šli kulaki v zadruge«. Pomembno je bilo to, da se je ohranjal vpliv partije (Čoh Kladnik 2012, 145).

Opis socialističnega žargona o podjetnosti lahko sklenem z ugotovitvijo, da je bil podjeten nazadnje lahko tudi samo posameznik – ne nujno samo kot vesten delavec, ampak kot preprosto nekdo, ki je dosegel več kot vsi drugi. Samo, glavni junak filma *Vesna* režiserja Frančiška Čapa iz leta 1953, je bil npr. podjeten zato, ker mu je uspelo Vesno popeljati na zmenek kar z jadralnim letalom: »Podjeten si pa, podjeten, kar pod oblake z njo,« so komentirali njegovi tovariši iz letalskega kluba.

Tukaj se seveda nahajamo na ravni idealov in načrtov. Za socializem lahko rečemo, da je poskusil uresničiti sanje kapitalizma. V ideologiji kapitalizma naj bi imel načeloma vsakdo možnost postati podjetnik, začeti iz nič in uspeti. Socializem je v takratni LRS napel vse sile, da bi se v podjetništvo oziroma v gospodarjenje novega tipa, zlasti na področju kmečkega delovnega združništva, vključilo maksimalno število ljudi.

Množične delovne akcije, malo prej omenjene delovne/frontne brigade ali pa preprosto *ad hoc* skupine delavcev iz raznih tovarn, ki jih je organizirala Osvobodilna fronta in druge organizacije, za njimi pa je stala KPS, so bile ena stran teh prizadevanj. Take brigade in skupine so bile poslane na podeželje, kjer so pomagale pri vseh mogočih projektih, celo pri kmečkih opravilih, ko so bili kmetje kot brigadirji poslani na sekanje lesa. Nemalokrat so tudi pomagali novoustanovljenim zadrugam. Drobnemu kmečkemu kolektivu, ekonomiji treh gospodinjstev pri Rovtah so delavci z Vrhnike pomagali pri popravilih orodja in obutve, aktivistke AFŽ pa še pri delu, vse skupaj v sosledju, kot ga lahko preberemo v Levstikovi povesti *Kdo je napravil Vidku srajčico* (»V Rovtah se poraja novo življenje« 1949, 2).

Tukaj se vsiljuje vprašanje resnične prostovoljnosti in entuziazma teh delovnih brigad. Spomini ljudi iz okolice Ljubljane na tisti in tudi nekoliko kasnejši čas tako delo hudomušno poimenujejo tudi kot »prostovoljni mus« (Piškurič 2019a, 326). Delovne brigade v tistem času seveda še zdaleč niso bile namenjene samo kot podpora podeželju, ampak so bile tudi sredstvo za mobilizacijo delovne sile iz podeželja v skladu s potrebnimi prvega petletnega plana. Konec leta 1948 so prav v ta namen organizirali tudi t. i. »posebne brigade,« ki so se od do tedanjih »prostovoljnih delovnih brigad« razlikovale po tem, da naj bi bili njihovi člani plačani (Prinčič 1997, 38). V praksi je to slej ko prej pomenilo le specifično obliko zaposlovanja, ki je bila mnogo bližje vojaškemu vpoklicu kot običajnem povpraševanju po delovni sili, kot so ga bili ljudje dotlej vajeni. Iz partijskih poročil tistega časa je sicer pogosto nemogoče ugotoviti, za kakšno obliko brigade je pri posameznih primerih šlo. Govorijo pa ta poročila tudi o tem, da so ljudje brigadno delo včasih samovoljno zapuščali. Primer iz okolice Ljubljane leta 1950: »Brigada Franca Popita je pričela z delom 7. maja s 70 brigadirji, od katerih je samovoljno 25 zapustilo delo« (AS, 1589/III CK ZKS, 43, 1454, Dnevne informacije, 14. junij 1950, 3). V sosednjem okraju Grosuplje so v podobnem času aktivisti pri mobilizaciji delovne sile za »frontne brigade« delali »grobe napake,« saj so s samokresom streljali pod oknom kmetu, ki ni prišel na sestanek ob določenem času. »Radi tega je nastalo v vasi med ljudmi veliko razburjenje, kateri so se sestanka tudi hitro udeležili.« O podobnem primeru so poročali tudi v Ambrusu. Prostovoljno železniško brigado, ki je spomladi 1950 delala v rudniku v Hrastniku, je hotela uprava rudnika »z administrativnim potom prisiliti,« da bi se brigadirji vključili kot stalna delovna sila. »Med delavci vlada

nerazpoloženje,« je zapisano v partijskem poročilu. Enake pritiske so takrat doživljali brigadirji v rudniku v Velenju (AS, 1589/III CK ZKS, 43, 1454, Dnevne informacije, 11. marec 1950, 7). V primeru Hrastnika partijsko poročilo vsebuje opazko, da je rudniška uprava ravnala nepravilno zato, ker je bilo v brigadi nekaj strokovnega kadra, ki je bil za železnice nujno potreben. Ti primeri pritrjujejo Čepičevi oceni, da je šlo po vojni, zlasti v času prve petletke, v LRS marsikje za pravi lov na delovno silo. Plan je namreč za vsako leto predvideval določeno število novih delavcev in delavk, ki so jih potem morali na razne načine zagotoviti politični in upravni organi. V tisku tistega časa naletimo na parole, ki so zaposlovanje v industriji tolmačile tako rekoč kot državljansko dolžnost: »Zaveden državljan socialistične Jugoslavije ni brezbrizen do pomanjkanja delovne sile ter se vključuje v proizvodnjo!« (1949, 3) Ali pa: »Čim bolj se uveljavljajo socialistična načela v kmetijstvu, tem jasneje spoznavamo in odkrivamo na podeželju, na vasi, bogate vire neizkoriščene delovne sile! Pridobivanje novih delavcev s podeželja za našo plansko proizvodnjo je izredno pomembna naloga za zgraditev socializma!« (1949, 3) Včasih se posamezniki po odsluženem vojaškem roku niso mogli vrniti domov na kmetijo, ker so jih preprosto po administrativni poti poslali v tovarno, kot nakazuje ta primera iz Hrastnika in Velenja, iniciativo pri novačenju delovne sile pa so prevzela tudi sama podjetja. Čepič utemeljeno opozarja (1991, 86–88), da v tem času migracije vas – mesto niso bile vedno spontan proces. Zato je mogoče trditi, da zaposlitev izven domačega kmečkega gospodarstva za številne ljudi mnogokrat ni bila preprosto ponujena priložnost, ki so jo posameznice in posamezniki pač izkoristili ali pa tudi ne, ampak nekaj, kar jih je kratko malo vsaj za določen čas doletelo.

Sklenem lahko, da je ljudska oblast pri mobilizaciji množic uporabila iste organizacije, ki so nastale že med drugo svetovno vojno. Dejstvo je, da se z njimi ni identificiralo vse prebivalstvo. Posebej ne v okolici Ljubljane, od koder je tudi prihajala večina domobrancev, in kjer so po letu 1945 živeli njihovi svojci, ki so vedeli ali vsaj slutili, kaj se jim je zgodilo. Izgradnja socializma se ni začela na idiličnih osnovah. Prav tako pa seveda ne smemo zanemariti zelo velikega deleža populacije, ki se je angažiral že med vojno in je, kljub morebitnim razočaranjem, verjetno hotel živeti v družbi z več socialne pravičnosti kot nekoč ter bil pripravljen nekaj za to tudi storiti. Leta 1973 je bilo v Sloveniji popisanih 152.722 preživelih, ki so na razne načine sodelovali v narodnoosvobodilnem boju ali pa so bili žrtve okupatorjevega nasilja (Mlinar 1975, 18). Med vojno je v slovenskih par-

tizanskih enotah padlo 28.444 ljudi, aktivistov OF oziroma sodelavcev osvobodilnega gibanja pa 5.532 (Čepič, Guštin in Troha 2017, 429–430). Vsi ti ljudje so seveda imeli socialna in družinska zaledja. Ta veliki del populacije je bil nedvomno tista osnova, na kateri je KPS nadaljevala revolucijo v letih po drugi svetovni vojni in na katero je tudi najbolj računala pri socialistični izgradnji. Kar pa seveda še ne pomeni, da je bila podpora te populacije nujno brezpogojna in brezmejna. Zanesljivo lahko trdimo, da je pri tem megalomanskem projektu vzpostavitve alternativnega gospodarskega modela partija zastavila svoj kapital, ki si ga je pridobila med vojno. Toda pri tem se ni naslonila samo na organizacije delovnega ljudstva, temveč na vse, kar je imela v svojih rokah, poleg administrativnega aparata tudi na represivni aparat, kamor so sodili milica, tajna politična policija, vojska in sodišča. Projekt socialistične izgradnje, posebej na področju kolektivizacije – pri poskusu vzpostavitve kmečke podjetnosti novega tipa, namreč niti slučajno ni potekal po pričakovanjih.

Kdo so bili agrarni interesi?

Na splošno so bili v LRS in FLRJ po drugi svetovni vojni agrarni interesi vsi tisti, ki so se na podlagi Zakona o agrarni reformi in kolonizaciji (1945), ki ga je 23. avgusta 1945 sprejela Začasna narodna skupščina Demokratične federativne Jugoslavije, potegovali za zemljo, ki je bila zaplenjena oziroma razlaščena, v glavnem v začetku leta 1946. Natančneje, za zemljo so se potegovali posameznice in posamezniki kot interesi. V primeru, da so bili uspešni, pa je zemljo v last dobila družina oziroma po slovenski pravni interpretaciji iz leta 1953 mož in žena po nedoločenih deležih. Če pa je gospodarstvo zajemalo več družin, se je lastnina vpisala na vse zakonce, ki so bili vključeni v to gospodarstvo (Čepič 1995, 82). Zato je nasploh in še posebej za potrebe pričujoče raziskave ustrezneje govoriti o družinah, gospodarstvih oziroma gospodinjstvih agrarnih interesentov. Zaradi tega v statistikah agrarnih interesentov za LRS, ki jih najdemo pri Čepiču, število agrarnih interesentov ustreza številu kmečkih gospodarstev, ne pa posameznikov in tudi ne vseh njihovih družinskih članov. Hkrati pa velja omeniti, da so pisci političnih karakteristik pri obeh primerih (KLO Verd in KLO Dolsko), kjer sem tovrstne dokumente zasledil, daleč največ pozornosti namenili družinskim »glavarjem« teh gospodarstev in v bistveno manjši meri ostalim družinskim članom.

Zakon o agrarni reformi je v slavnem 1. členu opredelil, komu je reforma namenjena: kmetovalcem, ki zemlje nimajo ali je imajo premalo.

Dodano je bilo bombastično načelo: »Zemlja gre tistim, ki jo obdelujejo« (Zakon o agrarni reformi in kolonizaciji 1945, čl. 1). Zakon je določal tudi, kdo ima pri razdelitvi zemlje prednost. To so bili kmetovalci brez ali s premalo zemlje, ki so se borili v odredih NOV in POJ, invalidi, invalidi iz prejšnjih vojn (iz let 1912–1918 in iz aprila 1941) pa tudi družine ter otroci padlih borcev in druge žrtve fašističnega terorja. Med borci so imeli prednost stari borci in prostovoljci. Pravico do zemlje so dobili tudi tisti borci, ki se prej niso ukvarjali s kmetovanjem, če so se zavezali, da se bodo naselili na zemlji in jo obdelovali s svojo družino (Zakon o agrarni reformi in kolonizaciji 1945, čl. 1 in 2).

Po Čepičevi raziskavi se je v LRS javilo 53.000 agrarnih interesentov, kot upravičenih je bilo identificiranih 37.000, na koncu pa jih je zemljo dejansko dobilo 30.639, vendar se je to število zaradi revizij agrarne reforme med majem 1946 in junijem 1947 znižalo na 22.858. Pri zadnji številki so kot subjekti prejema zemlje vključene tudi prve kmetijske delovne zadruge (36) in kolonisti, kjer je šlo za tiste družine, ki so dobile zemljo v opustelih ali od vojne opustošenih pokrajinah, zlasti na Kočevskem, Apaškem polju in tudi v Vojvodini (2.866). V ljubljanskem okrožju (!) je bilo 1. 9. 1947 identificiranih 5.947 agrarnih interesentov, ki so skupaj prejeli 5.286 ha zemlje. Od celotnega zemljiškega sklada, ki je v LRS nastal po razlastitvah in zaplembah zemlje, je bilo med interesente razdeljenih samo 13,4 % njegovega obsega. Večino zemljišč, zapadlih pod agrarno reformo, so namreč predstavljali gozdovi, ki so bili izločeni iz zemljiškega sklada in s tem *de facto* nacionalizirani, veliko druge zemlje pa so prejeli KLO-ji, podjetja, vojska idr. Agrarni interesenti oziroma njihova družinska gospodarstva so v povprečju prejeli po 0,9 ha zemlje. Z agrarno reformo se je spremenilo lastništvo petine predvojne površine kmetijske zemlje v Sloveniji. Zemljo so prejela v last v glavnem le tista gospodarstva, ki do tedaj niso imela v lasti posestev, večjih od 5 ha. Čepič sklepa, da je šlo v resnici pretežno za gospodarstva, ki so imela v izhodišču še bistveno manj od 5 ha. Med poročili o izvajanju agrarne reforme in drugimi evidencami je namreč odkril, da so v LRS skoraj vse agrarne interesente identificirali pod nekoliko skrivnostno in v uradnih dokumentih tudi nepojasnjeno kategorijo »brezzemljakov,« posebej pa so obravnavali tiste, ki so svoja gospodarstva z agrarno reformo dopolnjevali. Agrarnih interesentov »brezzemljakov« je bilo po uradnih podatkih 1. 7. 1947 v LRS 19.761, dodelili pa so jim 17.227 ha zemlje, tistih, ki so svojo posest dopolnili, pa je bilo 195 in so dobili skupaj 789 ha zemlje. Skratka, gre za število, ki je zelo blizu malo prej

omenjenemu podatku – številu agrarnih interesentov iz junija 1947, ki je po reviziji znašalo 22.858 (Čepič 1995, 139, 143–144, 154 in 248).

Čepič nadalje sklepa, da t. i. »brezzemljaki« najverjetneje niso bili popolnoma brez vsake zemlje, saj je bilo njihovo število zelo blizu predvojnemu številu posestev do velikosti 0,5 ha – 18.200. Ker od samo tako majhne posesti ni bilo mogoče živeti, je smiselna razlaga, da jih pač oblast ni prištevala med prave kmete. Po Čepiču (1995, 155–157) so »imetniki take posesti spadali bolj med poljedelsko delavstvo in dninarje. Tem je najemno delo predstavljalo poglavitni vir zaslužka, zato so jih najbrž uvrstili med tiste brez zemlje.« Temu razmišljanju je smiselno dodati tudi podatke iz popisa prebivalstva iz leta 1948. Takrat je bilo v posestni skupini od 0,01 do 0,5 ha zabeleženih samo 3.249 gospodinjstev, kjer je bil glavar družine po poklicu kmet – poljedelec, zato pa je bilo zabeleženih kar 14.895 gospodinjstev, kjer je bil glavar kmetijski delavec (hlapec na zasebnem posestvu oziroma delavec na državnem kmetijskem posestvu). Žal pa pri slednjih primerih ni podatkov o posestni strukturi. Povsem zanemarljivo malo pa je bilo gospodinjstev, kjer so bili gospodarji »poljedelci/kmetje brez zemlje« – leta 1948 vsega skupaj samo 16 gospodinjstev, pri katerih pa je gotovo šlo za tiste, ki so bili dobesedno brez vsake zemlje.

Povsem mogoče je, da so se drobni posestniki z zemljo velikosti do 0,5 ha iz predaprilske Dravske banovine statistično preselili v skupino kmetijskih delavcev (Savezni zavod za statistiku 1956, 26). Kljub temu pa ni mogoče brez pomislekov zaključiti, da so bili glavarji gospodinjstev agrarnih interesentov v glavnem bivši (in sedanji) hlapci, dninarji in v novih časih tudi delavci na državnih posestvih. Naša raziskava takega splošnega sklepa ne more niti potrditi niti ovreči. Podatki o gospodinjstvih agrarnih interesentov, ki sem jih našel, so namreč omejeni na okolico Ljubljane in na žalost ne vsebujejo zanesljivih informacij o ekonomskih aktivnosti članov teh gospodinjstev pred reformo. Rezultati moje raziskave v resnici napeljujejo k drugačnemu sklepu. V nadaljevanju bomo namreč videli, da sta bila od vseh naših primerov samo dva glavarja gospodinjstev agrarnih interesentov prišteta h kmetijskim delavcem. Res pa je, da se vsi naši podatki o agrarnih interesentih nanašajo na obdobje med januarjem in marcem 1947, ko je bila revizija še v teku, tj. pred občutnim znižanjem skupnega števila agrarnih interesentov v LRS, ki se je med majem 1946 in julijem 1947 s 30.639 znižalo na 22.858. Koliko kmečkih družin iz okolice Ljubljane, ki jih je zajela naša študija, je na koncu ostalo brez agrarne zemlje, je podatek, ki ga nisem pridobil. K previdnosti

pri sklepanju nas napotuje tudi zanimiv primer iz Čepičeve raziskave, ki kaže najmanj na to, da so obstajala tudi velika odstopanja od načela dodeljevanja zemlje tistim, ki je niso imeli ali pa so je imeli premalo. V okraju Grosuplje, za katerega ohranjeni dokumenti iz septembra 1948 vsebujejo podatke o posestni strukturi pred reformo, sta imela nič manj kot 102 od 578 agrarnih interesentov že prej več kot 5 ha. Manj kot polovica od vseh, ki so dobili zemljo, pa je prej imela do 1 ha zemlje, natančneje 210 od 578 (Čepič 1995, 156–157).

Agrarno reformo so v praksi po vaseh izvajali odbori agrarnih interesentov, ki so jih izvolili lokalni zainteresirani kmetje in okrajne ter okrožne komisije za agrarno reformo. Prav te komisije so posameznikom tudi priznavale status agrarnih interesentov (Čepič 1995, 93). Ta dva organa sta torej v OLO Ljubljana – okolica med interesente razdelila zemljo »nekmetov,« o katerih sem govoril malo prej. Ker so imeli prednost pri dodeljevanju udeleženci NOV in žrtve fašističnega nasilja, je jasno, da so imeli najmanj možnosti za pridobitev zemlje preživeli nasprotniki osvobodilnega gibanja oziroma njihove družine. Agrarni interesenti na Igu so npr. izjavili, da naj izdajalci iščejo zemljo pri Rupniku, ki je takrat v Ljubljani čakal na sodbo (str. 98). Moja raziskava, ki je zajela agrarne interesente v sedmih krajih v okolici Ljubljane, je v enem od dveh primerov krajev, za katere so bile na voljo politične karakteristike interesentov, sicer odkrila, da so obstajale redke, vendar zanimive izjeme (prim. Piškurić 2019a, 54).

V nadaljevanju bom predstavil poklicno in statusno strukturo članov in članic kmečkih gospodarstev agrarnih interesentov na področju sedmih krajevnih ljudskih odborov, ki so takrat pripadali okraju Ljubljana – okolica. Navedeni poklicni in/ali družinski statusi članov navedenih gospodinjstev so pomembni zato, ker je iz njih mogoče razbrati, s katerimi ekonomskimi dejavnostmi so se ruralne družine ukvarjale. Ali so družine kombinirale različne dohodke, in v kolikor da, v kakšnem obsegu? Ker se podatki navezujejo na februar in marec 1947, nam marsikaj povedo o položaju ruralnih gospodinjstev pred intenzivno kampanjo kolektivizacije, ki se je začela poleti 1949. Kakšne izbire pri ekonomskih aktivnostih so imela kmečka gospodarstva v tistem dramatičnem obdobju?

Ob tem poudarjam, da pridobljeni podatki, žal, prav nič ne povedo o tržnih aktivnostih upoštevanih kmečkih gospodarstev. Za poklice, kot so npr. delavec, čevljar, kurjač, je denarni dohodek za njihovo delo samoumevna predpostavka. Pri poklicih kmeta, gospodinje, poljedelca, matere, sina, posestnika, otroka ipd. pa ne moremo zanesljivo vedeti, ali so bili sa-

dovi njihovega dela potrošeni doma ali pa so šli v blagovni promet, od katerega je imela družina tudi denarni dohodek. Dejstvo pa je, da je politika obveznih odkupov, ki je vključevala planiranje obsega pridelkov za posamezna gospodarstva, vključevala tudi male kmete. Presežke so namreč morala obvezno oddajati vsa kmečka gospodarstva z nad 2 ha obdelovalne zemlje. Posestniki z 2–3 ha zemlje so morali npr. oddati 10–20 % presežka (Čepič 2005b, 897). To pomeni, da so bila tudi mala posestva vključena v blagovno menjavo, ki pa je bila v tistem času pod skorajda popolnim nadzorom države. Relativno neregulirana (»prosta«) prodaja kmetijskih pridelkov je bila v tistem času omejena, toda omejena sta bila tudi obseg in dostop do potrošnih izdelkov kot glavne motivacije zasebnih kmečkih gospodarstev za prodajo presežkov. Iz slednjega je izhajal tudi konflikt med kmeti in novo oblastjo, o čemer govorim v nadaljevanju. Ta konflikt je močno zaostriala politika kolektivizacije. Toda celo v primeru, da je šlo pri mnogih kmečkih gospodinjstvih za popolnoma ali vsaj pretežno samooskrbna gospodarstva, lahko na podlagi navedenih podatkov upravičeno sklepamo, da so ljudje za preživljanje svojih družin kombinirali različne vire. V takih primerih so bili kmetijski pridelki pač tisti viri, ki jih je družina porabila v glavnem sama, morda pa so jih kmetje menjavali za določene usluge znotraj vaške skupnosti ali pa celo izven nje. V časopisih tistega časa namreč še vedno naletimo na oglase, v katerih so ljudje za najem sobe v Ljubljani ponujali denar ali »naturalije« (»Mali oglasi: sobe – stanovanja« 1948, 8). Raziskava o življenju kmetov v LRS še za prvo polovico 50. let omenja, da so kmetje dninarje in drobne obrtniške usluge plačevali tudi z jajci (Goršič 1954, 72). Morda je jerbas jajc kakšnemu vaškemu dijaku olajšal rešitev stanovanjskega vprašanja. Celó v primeru izgube z agrarno reformo pridobljene zemlje ruralna gospodinjstva najverjetneje niso ostala popolnoma brez vsake zemlje za obdelovanje in so še vedno kombinirala različne vire za lastno reprodukcijo.

Prav tako nam podatki o poklicni strukturi gospodinjstev agrarnih interesentov seveda nič ne povedo o tem, kako so družine v praksi sestavljale svoje proračune oziroma kako so financirale investicije na posestvu. Zagotovo ni popolnoma samoumevno, da so tisti družinski člani, ki so pridobivali dohodke izven gospodinjstva, bili te vselej in brezpogojno pripravljene tako ali drugače deliti z drugimi člani. Vsekakor so mnogi zaposleni člani gospodinjstev v tistih časih uživali nekatere ugodnosti, ki jih z nezaposlenimi člani niso mogli deliti, npr. zdravstveno zavarovanje. Predstavljeni podatki nam kljub temu povedo, da so gospodinjstva z

več različnimi viri dohodkov vsekakor imela boljše pogoje za investicije v posestvo in boljši življenjski standard vseh članov, ki so v njih živeli. Prav tako opozarjam, da je delitev na družinske člane, ki so delali na domačem kmečkem gospodarstvu, in na tiste, ki so bili zaposleni izven njega, precej umetna, vendar nujna za potrebe sistematizacije podatkov. Težko bi namreč podvomili v to, da so tovarniški delavci, ki so živeli na kmetijah, v prostem času sodelovali tudi pri kmečkih opravilih. V kakšnem obsegu, pa nam razpoložljive evidence in poročila, razen namigov, ki jih praktično ni mogoče predstaviti v kvantitativni obliki, pravzaprav nič ne povedo. Odgovor na vprašanje o konkretnem sestavljanju družinskih proračunov, kakor tudi o dejanski delovni obremenitvi članov gospodinjstev, nam, podobno, kot smo rekli na primeru »nekmetov«, lahko dajo samo raziskave iz zgodovine posameznih družin.²

Ob tem pritrjujem opažanju Čepiča, ki je v svoji raziskavi poročal, da je dokumentacija agrarne reforme na ravneh okrajev in krajev ohranjena v pomanjkljivem obsegu (1995, 156–157). Prav mogoče je, da določene evidence sploh niso bile nikoli opravljene. O redkosti dokumentov glede podeljevanja zemlje agrarnim interesentom na primeru študije Iga poroča tudi Jelka Piškurić (2019b, 317). V luči te težave še posebej opozarjam, da od vseh sedmih primerov samo dokumentacija, ki zadeva KLO Dobrova, ljudi na seznamu eksplicitno poimenuje agrarne interesente, ki so dobili zemljo po reformi, v primeru KLO Dol - Beričevo lahko iz naslova dopisa preberemo, da gre za agrarne interesente, v primeru KLO Verd pa slednje izvemo iz politične karakteristike. Pri vseh drugih primerih zgolj utemeljeno sklepam, da je šlo za agrarne interesente, ki so dobili zemljo, kajti naslovnik dokumentacije je bila vsakokrat Okrajna komisija za agrarno reformo v Ljubljani. Komisije za agrarno reformo so skupaj z organi lokalnih oblasti in agrarnimi interesenti na skupnih sestankih, prav v tistem času, od poletja 1946 do pomladi 1947 in kasneje, izvajale revizije te reforme (Čepič 1995, 104). Drugače kot v primeru »nekmetov«, ki sem ga navedel malo prej, na teh seznamih tudi ni nikakršnih točnih podatkov o posesti zemlje popisanih gospodinjstev, redko pa je zapisano, da gre za gospodarstvo malega kmeta. V kolikor so bili ti sezname namenjeni revizijam agrarne reforme, je manko ustreznih podatkov o zemljiški poses-

2 Za več na temo o organizaciji posamezne gospodarske kmečke enote, njenega upravljanja z denarjem v kontekstu modernizacije s kmetijskimi stroji in delitve dela po spolu znotraj nje glej poglavje v pričujoči knjigi z naslovom »Za boljši življenjski standard: kombiniranje dohodkov in delitev dela po spolu v kmečkih gospodinjstvih v Sloveniji«, ki zajema obdobje med letoma 1965 in 1991.

ti najmanj nenavaden. Razen v prvem primeru agrarnih interesentov iz kraja Dobrova, kjer so na voljo podatki iz Čepičeve raziskave, lahko o posestni strukturi dotičnih gospodinjstev samo sklepam iz splošnega pravila, da ta posestva načeloma ne bi smela obsegati bistveno več kot 5 ha. A celo v primeru Dobrove obstaja težava primerljivosti v tem, ker Čepičevi podatki omenjajo 44 tamkajšnjih agrarnih interesentov, medtem ko nedatirani seznam, ki sem ga pridobil za isti kraj, obsega kar 73 gospodinjstev interesentov.

Podatke o agrarnih interesentih, ki so živeli na teritorijih posameznih krajevnih ljudskih odborov, v tabelarni obliki predstavljam enega za drugim, ob vsakem navedenem primeru pa bodo sledila dodatna pojasnila in interpretacija, nazadnje pa še sinteza ugotovitev. V sintezi bom predstavil relevantne in primerljive podatke o kmečkih gospodinjstvih iz popisa prebivalstva 1948, deloma pa tudi 1953, na ravni celotne RLS.

Preglednice vsebujejo podatke o vrstah in številčnosti posameznih poklicev, ki so se pojavljali v družinah agrarnih interesentov. Sledijo navedbe podatkov, koliko gospodinjstev je imelo vsaj po enega delavca, koliko gospodinjstev ni izkazovalo ekonomskih aktivnosti izven lastnega doma oziroma kmetijstva, nazadnje pa še poklice gospodarjev. Drugače kot pri popisih prebivalstva iz let 1948 in 1953 ter v raziskavi o življenju kmetov v letih 1952–1953 pa bom pri tem delu analize enakovredno in hkrati upošteval vsa gospodinjstva, ne glede na to, kakšen poklic je imela njegova vodilna oseba (glavar, gospodar). Tako bomo dobili celovitejšo podobo ekonomskega življenja tistega segmenta ruralne populacije, ki so ga zastopali agrarni interesenti. Nekateri zanimivi primeri gospodinjstev pa bodo posebej in natančneje predstavljeni.

Pri analizi podatkov bom pri aktivnem delu populacije upošteval najpreprostejšo razliko med (1) osebami, ki so bile zaposlene izven družinske kmetije oziroma so opravljale nekmetijski poklic oziroma dejavnost; (2) osebami, ki so bile aktivne samo pri domačih gospodinjstevskih delih in v domačem kmetijstvu. Taka delitev je najsmotrnejša zaradi pogostih primerov, zlasti obrtniških poklicev, ko iz razpoložljivih dokumentov ni mogoče izvedeti, ali so jih posamezniki opravljali na domu ali drugje, a je očitno, da so prinašali dohodke ločeno od kmetijske dejavnosti. V skladu z navedenim bom razlikoval med naslednjimi poklici in družinskimi statusi: (1) kovači, kolarji, mizarji, delavci, trgovke, uradniki ipd. (2) gospodinje, matere, gospodarji, osebe nad 14 let brez navedbe poklica/šolanja, kmeti, kmetovalci, posestniki, poljedelci ipd. Ali je obstajala kakšna razli-

ka med zabeleženimi kmeti in poljedelci, iz popisov ni jasno. So pa kmetje skoraj zmeraj zabeleženi kot gospodarji in družinski glavarji, medtem ko so mlajši družinski člani praviloma zabeleženi kot poljedelci, kot kmetje pa le izjemoma. Najbrž je šlo v slednjih primerih za naslednike gospodarjev. Veliko težavo predstavljajo poklici gospodinjske pomočnice in kmetijske pomočnice ter služkinje. Na podlagi zabeležk v gradivu in pojasnil v Popisu 1948 sklepam, da so se delile v najmanj tri skupine: (a) »neplačani pomožni člani družine« (Savezni zavod za statistiku i evidenciju 1954, 24), b) članice družine, ki so služile izven družine; (c) najeta delovna sila – ta bo v razpredelnici označena posebej. Prvo in tretjo skupino sem razlikoval glede na različne ali enake družinske priimke; drugo skupino sem štel za aktivno družinsko delovno silo, ki sodi med osebe zaposlene izven gospodinjstva, ko je bilo to v dokumentu posebej zabeleženo (npr.: služi pri sosedu).

Še večjo težavo predstavljajo kmetijski delavci in delavke. Po uradnem tolmačenju je bila to kmečka delovna sila v najemnem odnosu v privatnem ali državnem sektorju (Savezni zavod za statistiku i evidenciju 1954, 35). V prvem primeru je pravzaprav šlo za hlapce in deklice, v drugem za delavce na ekonomijah, tj. posestvih podjetij in državnih ustanov. Seveda ne moremo vedeti, kako dosledno (če sploh) so uradnim definicijam sledili neprofesionalni javni uslužbenci in politični funkcionarji na lokalni ravni. Zato tudi tukaj nisem imel druge izbire, kot da sem tvegati in si pomagal z (ne)ujemanjem priimkov z družinskimi glavarji. V primerih ujemanja sem takega človeka štel za nekoga, ki je zaposlen izven gospodinjstva, v nasprotnem primeru pa ga bom, enako kot so naredili pri raziskavi *Rezultati ankete o življenju kmetov od 1. 6. 1952–31. 5. 1953* (Goršič 1954, 15), prištel k družinskim članom nad 14 let, ki so delali na posestvu agrarnega interesenta, čeprav kot najeta delovna sila, kar bom tudi posebej označil. V izjemno redkih primerih, ko so bili kmetijski delavci navedeni kot glave gospodinjstev, pa jih ne bom izenačil s kmeti in z gospodinjami, ampak jih bom štel kot osebe, ki so bile zaposlene izven lastnih posestev. Občasno se kot poklic oziroma status pojavlja tudi izraz »zasebnik«. V metodologiji popisa 1948 so v to skupino prištevali dobesedno vse, ki jih niso mogli umestiti drugam, od črnohorzijancev, rentnikov, preprodajalcev do samskih gospodinj (Savezni zavod za statistiku i evidenciju 1954, 62). V izbranih primerih so kot zasebniki in zasebnice označene samske osebe. Kadar ob njih ni naveden poklic, jih ob predpostavki, da so imeli zemljo, štejem kot kmečko prebivalstvo.

Dobrova

Preglednica 2: Poklicna in statusna struktura vseh članov in članic kmečkih gospodarstev, agrarnih interesentov, ki so v KLO Dobrova dobili zemljo po agrarni reformi (n = 331)

Poklic/družinski status	Število	%	Poklic/družinski status	Število	%
otroci do 14 let	95	28,7	čevljar	2	0,60
osebe nad 14 let brez navedbe poklica/šolanja	19	5,74	zidar	2	0,60
delavec/delavka	87	26,28	služkinja	*1	0,30
gospodinja	68	20,54	gospodinjaska pomočnica	*1	0,30
kmetijski delavec	9 *2	3,32	trgovska pomočnica	1	0,30
kmet/posestnik	9	2,72	pisarniška uslužbenka	1	0,30
užitkarica	9	2,72	kmetijska pomočnica	*1	0,30
šivilja	5	1,51	zavarovalniški agent	1	0,30
kolar	5	1,51	cestar	1	0,30
mizar	3	0,90	šofer	1	0,30
vajenec	3	0,90	upokojenec	1	0,30
trgovka	2	0,60	nejasno	2	0,60

Vir: ZAL, 31/1 OLO LJO, 144, 394, Seznam agrarnih interesentov, nedatirano (najverjetneje 1947)

* najeta delovna sila

Kraj Dobrova leži na cesti med Ljubljano in Polhovim Gradcem, na severozahodnem obronku Ljubljanskega barja. Dokument o agrarnih interesentih z območja KLO Dobrova ni datiran, poleg tega manjkajo podatki o naslovniku. Kljub temu lahko utemeljeno sklepamo, da je nastal v istem času in z istim namenom kot dokumenti drugih lokalnih odborov, ki vsebujejo enake podatke. Vsebuje namreč podatke o gospodarstvih in zaposlitvah njihovih družinskih članov, družinski »glavarji« pa so posebej podčrtani. Dokument najbrž ni nastal kasneje kot leta 1947, tudi zato, ker je tajnik KLO uporabil starejši pečat, na katerem namesto ljudski odbor piše Krajevni narodni odbor Dobrova. Najmlajša oseba, ki jo beleži dokument, pa se je rodila leta 1946. Dokument sta podpisala predsednik

agrarnih interesentov in tajnik KLO Dobrova. Dodala sta, da je seznam napravljen v sporazumu z OF odborom, vendar politične karakteristike, ki bi nam o kontekstu nastanka dokumenta povedale še kaj več, tudi v tem primeru niso priložene.

V kraju Dobrova je po popisu prebivalstva iz leta 1948 stalno živelo 512 moških in 681 žensk oziroma skupaj 1.193 ljudi v 285 gospodinjstvih (Savezni zavod za statistiku i evidenciju 1951, 263). To pomeni, da so gospodinjstva agrarnih interesentov zajemala več kot četrtno vsega prebivalstva dotičnega kraja, natančneje: vsi člani in članice gospodinjstev so predstavljali 27,74 % vse populacije, glede na delež gospodinjstev agrarnih interesentov, ki jih je bilo skupaj 75, pa nekaj manj (26,3 %). Čeprav moramo računati z nezanemarljivo možnostjo, da popis prebivalstva zaradi možnih sprememb stalnega bivališča ni zajel vseh agrarnih interesentov, primerjava podatkov vendarle nakazuje, da so agrarni interesenti kot posebna skupina ruralnega prebivalstva tvorili pomemben delež v svoji lokalni skupnosti.

Za primer Dobrove imamo, kot rečeno, na voljo tudi Čepičevo raziskavo, v kateri navaja, da je bil tamkajšnji KLO eden izmed redkih, ki je natančno zapisal posestno stanje agrarnih interesentov in njihove poklice. Moja raziskava je sicer našla več primerov, kjer so se lokalni uradniki potrudili zelo natančno popisati poklice interesentov, vendar pa nikjer niso natančno zabeležili njihovega posestnega stanja. Po Čepičevih podatkih so med agrarno reformo agrarnim interesentom iz Dobrove, in sicer 44 družinam (kar je bistveno manj, kot jih beleži citirani dokument), razdelili 32,77 ha zemlje. Večina interesentov je imela hišo in zemljo velikosti do 2 ha. Z reformo so v glavnem dobili travnike velikosti okoli 1 ha. Samo eden od interesentov je dobil 2 ha in 47 arov veliko njivo, drugi pa njive velikosti od 8 do 54 arov. Zemljo so dobili tudi delavci, ki prej niso imeli nobene zemlje, dobili pa so je približno enako kot kmetje. Delavec – zidar je dobil 0,95 ha zemlje, od tega 0,27 njive in 0,68 ha travnika. Največ pa je dobil kmet – delavec, ki prej ni imel nobene lastnine, zdaj pa je dobil neverjetnih 3,04 ha travnika (Čepič 1995, 156–157).

Kot kaže preglednica 2, je bilo v tem kraju med agrarnimi interesenti razmeroma veliko delavcev. V tem primeru gre skoraj zanesljivo za prave tovarniške delavce, kajti prav vsi uradniki KLO/KOOF so se ne glede na veliko domišljijo vselej potrudili razločevati med npr. poljskimi/kmetijskimi delavci – najverjetneje tistimi, ki so bili zaposleni na ekonomijah ali pri privatnih kmetih – in drugimi delavci (prim. Savezni zavod za sta-

tistiku i evidenciju 1954, 35). V celotni populaciji zajemajo več kot četrtino prebivalstva in kar 50 gospodinjstev (67 % interesentov) je imelo med svojimi člani vsaj enega delavca. Število gospodinjstev, katerih člani niso bili ekonomsko aktivni izven svojih gospodarstev in zanje niso evidentirane možne dopolnilne dejavnosti na kmetiji, pa je po mojih podatkih med agrarnimi interesenti v Dobrovi znašalo samo deset (13 % interesentov). Od tega gre v petih primerih za gospodinje z otroki, tj. najverjetneje za vojne vdove.

V tem pogledu je zanimiva poklicna struktura družinskih »glavarjev«. Kar 29 družinskih »glavarjev« je bilo žensk (39 % interesentov). Poklic gospodinje je tukaj najpogostejši navedeni poklic, teh je bilo vseh 29. Družinskih »glavarjev«, ki so bili po poklicu delavci, je bilo 25, kar odgovarja natanko tretjini vseh, kmetov pa je bilo samo sedem. Če sem prištejemo še dva »glavarja«, ki sta bila po poklicu posestnika, dva »glavarja« kmetijska delavca (čeprav nedvomno aktivna izven družinske kmetije) ter zgoraj navedene gospodinje, lahko sklepamo, da so bili družinski »glavarji« interesentov v večini vendarle v bistvu kmetovalci in kmetovalke (53 %). Poklici drugih »glavarjev« so bili naslednji: dva sta bila mizarja, dva čevljarja, eden zavarovalniški agent, dva zidarja, eden cestar, eden upokojenec in eden kolar.

Izpostavljam tri zanimive primere kombiniranja dohodkov iz različnih dejavnosti. V petčlanski družini je bil »glavar« A. C. po poklicu mizar, pri čemer ne vemo, ali je imel zasebno obrt ali pa je bil zaposlen drugje. Žena je bila gospodinja, en sin je bil delavec, drugi mehanični vajenec, najmlajša (mladoletna) hči pa delavka. Drugi je primer petčlanskega gospodinjstva, kjer je bil glavar F. Č. po poklicu kmet, žena pa gospodinja, ena ženska je bila šivilja, druga ženska in moški pa sta bila kmetijska delavca. Primer dveh mlajših članov gospodinjstva je eden izmed tistih, ko ni mogoče vedeti, ali sta bila mož in žena ali pa morda brat in sestra. V tretjem primeru je bil glavar zavarovalniški agent, imel je ženo trgovko, enega otroka nad 14 let, enega pod to starostjo in najeto služkinjo.

Verd

Verd je gručasto naselje, ki se danes nahaja v občini Vrhnika na zahodnem delu Ljubljanskega barja. Po popisu prebivalstva iz leta 1948 je v kraju stalno živelo 487 moških in 516 žensk, skupaj 1.003 ljudje v 295 gospodinjstvih (Savezni zavod za statistiku i evidenciju 1951, 266). Po mojih

podatkih je 214 ljudi, ki so predstavljeni v preglednici 3, spomladi 1947 žive v 57 gospodinjstvih.

Preglednica 3: Poklicna in statusna struktura vseh članov in članic kmečkih gospodarstev, agrarnih interesentov iz KLO Verd, marca 1947 (n = 214)

Poklic/družinski status	Število	%	Poklic/družinski status	Število	%
otroci do 14 let	57	26,63	šofer	2	0,93
osebe nad 14 let brez navedbe poklica/šolanja	1	0,47	strojnik	2	0,93
osebe nad 14 let brez poklica, ki se šolajo	2	0,93	ključavničar	2	0,93
gospodinja	49	22,9	zasebnica	2	0,93
delavec/-ka	42	19,63	uradnica	1	0,47
kmet, poljedelec/-ka	29	13,55	dnevničarka	1	0,47
gospodinska pomočnica	9	4,2	gozdni čuvaj	1	0,47
vajenec	4	1,87	gozdni delavec	1	0,47
preužitkar/-ica	3	1,4	čevljar	1	0,47
invalid	2	0,93	cestar	1	0,47
mizar	2	0,93			

Vir: ZAL_{31/1} OLO LJO, 144, 394, Predložitev podatkov Okrajni komisiji za agrarno reformo, Verd, 24. marec 1947.

Družinski člani agrarnih interesentov so torej predstavljali skupaj 21,3 % populacije kraja oziroma 19,3 % vseh gospodinjstev. Delavcev je bilo tukaj v primerjavi z Dobrovo v skupnem številu nekaj manj, kmetov pa bistveno več, izstopa tudi nekoliko višje število gospodinskih pomočnic. Tudi tukaj je imela več kot polovica gospodinjstev v svojem sestavu najmanj enega delavca oziroma delavko, takih je bilo 34 (60 % interesentov). Število gospodinjstev, katerih člani niso bili ekonomsko aktivni izven svojih gospodarstev in niso opravljali dopolnilnih dejavnosti, pa je bilo samo 14 (25 % interesentov). Število gospodinjstev, kjer so bili »poglarvarji« ženske ali pa celo edini člani, je bilo tukaj 13. Od tega je šlo v šestih primerih za zasebnice, samske osebe, najverjetneje vdove.

Daleč največ družinskih »poglarvarjev« je bilo tukaj po poklicu delavcev, kar 23 (40 % interesentov). V enem od teh primerov gre za gospodinjstvo samske delavke brez otrok. Iz neznanega razloga je predsednik KLO Verd, ki se je podpisal pod seznam, ločil med kmeti (2) in poljedelci (10) kot »poglarvarji.« Poklic gospodinj kot »poglarvarjev« je zabeležen pri šes-

tih primerih. Drugi »poglarvarji« so bili v posameznih primerih: gozdni čuvaj, čevljar, gozdni delavec, cestar, ključavničar, strojnik, dnevničar, slepi mizar, šofer, verjetno pa je imel status »poglarvarja« tudi en zasebnikov sin. Med poglarvarji sta navedena še dva invalida in štirje primeri, kjer podobno kot pri posestnikovem sinu ni čisto jasno, kakšen je bil njihov status, saj so zabeleženi kot zasebniki/-ce. Po istem kriteriju, uporabljenem zgoraj, lahko ugotovimo, da je tu tretjina vseh gospodinjstev agrarnih interesentov za poglarvarja imela kmetovalca ali kmetovalko.

Preglednica 4: Politična opredelitev družinskih »poglarvarjev« in nekaterih družinskih članov pred okupacijo 1941 – agrarnih interesentov KLO Verd, na podlagi ocene Krajevnega odbora OF Verd, marec 1947 (n = 58)

Politična opredelitev pred okupacijo 1941	Število	%
politično neopredeljen/-a	40	69,0
krščanski socialist	9	15,5
socialni demokrat	6	10,3
socialist	3	5,2
skupaj	58	100,0

Vir: ZAL, 31/1 OLO LJO, 144, 394, Karakteristika agrarnih interesentov KLO Verd, Verd, 23. marec 1947.

Preglednica 5: Aktivnost družinskih »poglarvarjev« in nekaterih družinskih članov med okupacijo 1941–1945 – agrarnih interesentov KLO Verd, na podlagi ocene Krajevnega odbora OF Verd, marec 1947 (n = 58)

Aktivnost med okupacijo 1941–1945	število	%
simpatizer/-ka OF	26	44,8
aktivist/-ka OF	12	20,7
simpatizer OF in v partizanih	1	1,7
v partizanih	1	1,7
ni sodeloval/-a z okupatorjem	18	31,0
skupaj	58	100,0

Vir: ZAL, 31/1 OLO LJO, 144, 394, Karakteristika agrarnih interesentov KLO Verd, Verd, 23. marec 1947.

Od vseh agrarnih interesentov v Verdu je bila takrat najštevilčnejša družina s »poglarvarjem« delavcem. Njegova žena je bila gospodinja, trije otroci so hodili v šolo, dva pa sta bila mlajša, z njimi sta živeli še tašča

(preužitkarica) in nečakinja, ki je bila šiviljska vajenka. Veliko različnih dohodkov je kombinirala družina, katere »poglarjev« je bil po poklicu poljedelec, ki pa je bil takrat star že 65 let. Njegova osem let mlajša žena je bila gospodinja, dva sinova sta bila delavca, prav tako tudi hči, tretji sin je bil mizar, najmlajši sin pa trgovski vajenec.

Primer KLO Verd je izjemno zanimiv tudi zato, ker so seznamu priložene politične karakteristike družinskih »poglarjev« agrarnih interesentov. Pod te karakteristike sta se podpisala sekretar F. V. in predsednik I. K. KOOF Verd. V »karakteristikah« nastopa 60 imen. Zastopanih je prav vseh 57 kmečkih gospodarstev agrarnih interesentov. V enem primeru je namesto gospodarja podana karakteristika njegovega sina, v drugem primeru sta namesto gospodarja karakteristiki njegovega sina in hčere, v enem primeru je namesto gospodarja okarakterizirana njegova žena. Pri enem primeru se priimek ujema z družino agrarnega interesenta, a ga ni na seznamu teh istih niti ni jasna sorodstvena relacija do ustrezne družine. V dveh primerih pa gre za karakteristiki dveh oseb, ki ju nikakor ni mogoče povezati z družinami agrarnih interesentov s seznama, zato ju v nadaljevanju nisem upošteval. Pri naštetih imenih sta zapisani politična orientacija agrarnega interesenta pred aprilsko vojno 1941 (preglednica 4) ter njegova aktivnost in obnašanje med okupacijo (preglednica 5), na koncu sledijo ocene o politični zanesljivosti agrarnih interesentov.

Nekoliko preseneča majhno število partizanov, toda po drugi strani je bilo na strani osvobodilnega gibanja tako ali drugače dve tretjini »poglarjev« gospodinjstev agrarnih interesentov, preostali pa očitno vsaj niso sodelovali z okupatorjem. Vojna je nedvomno močno prispevala k njihovi politizaciji. Skoraj 70 % jih namreč pred njo ni bilo politično opredeljenih, zanimiv pa je delež krščanskih in drugih socialistov. Te podatke moramo seveda obravnavati z veliko pridržanostjo. Prav vsi agrarni interesenti/-ke (58) so bili v času nastanka karakteristike člani/-ce OF. Ena interesentka je bila še članica AFŽ, en interesent pa je bil delegat v okrajni skupščini. 57 interesentov in interesentk ima v karakteristiki zabeleženo oceno: »politično zanesljiv/-a«. Samo en interesent pa ima zabeleženo oceno »politično popolnoma zanesljiv«. To oceno je dobil I. K. ali malo prej omenjeni predsednik KOOF Verd, kar pomeni, da si jo je dal samemu sebi. Glede na podpis se je s tako oceno očitno strinjal tudi sekretar F. V., a je bil le-ta za celo generacijo mlajši od predsednika KOOF. I. K. je bil namreč tudi sam agrarnih interesent: naveden je kot kmetovalec in poglar, rojen leta 1902. Njegova žena je bila gospodinja, imela pa sta še dva šoloobvezna otroka in enega mlajšega. Glede na podatke so bili primer popolno-

ma kmečke družine in ni razvidno, da bi pridobivali dohodke še iz kakšne druge dejavnosti. V karakteristiki še piše, da je bil pred vojno krščanski socialist, med okupacijo simpatizer OF, vstopil v NOV 10. 9. 1943 in bil demobiliziran 17. 7. 1945, v času pisanja karakteristike je bil aktivist OF, sicer pa mali kmet. Ali je bil takrat tudi član KPS, ne vemo. To ni nujno, res pa je, da je dokument nastal leta 1947, ko je bilo delovanje partije še skoraj tako diskretno kot med vojno. Prav to bi lahko bil tudi razlog, da je bil navedek o morebitnem članstvu v karakteristiki izpuščen. Mogoče je slutiti, da je I. K. agrarne interesente iz svojega KLO predstavil v najboljši možni luči. Najbrž se je zavedal tveganja, da utegne marsikateri sosed – »poglavar« zaradi svojega osnovnega (nekmečkega) poklica ob reviziji pridobljeno zemljo izgubiti. Na seznamu najdemo tudi sekretarja KOOF F. V., po poklicu strojnika, rojenega leta 1914. Njegova mati je bila gospodinja, ki je imela status »poglavarja« družine.

Ig

Preglednica 6: Poklicna in statusna struktura vseh članov in članic kmečkih gospodarstev, glede na arhivsko mapo agrarnih interesentov iz KLO Ig, marec 1947 (n=142)

Poklic/družinski status	Število	%	Poklic/družinski status	Število	%
otroci do 14 leta	33	23,2	kmetijska delavka	2	1,4
osebe nad 14 let brez navedbe poklica/šolanja	25	17,6	mati	1	0,7
gospodinje	34	24,0	uradnica	1	0,7
delavec/-ka	20	14,0	poslovodkinja	1	0,7
glavar	9	6,3	kovač	1	0,7
mali kmet (mali)	7	5,0	strojar	1	0,7
bosanček	3	2,1	kurjač	1	0,7
užitkar	2	1,4	KNOJ Jugoslovanske armade	1	0,7

Vir: ZAL, 31/1 OLO LJO, 144, 394, KLO Ig, podatki, 19. marec 1947.

Na teritoriju KLO Ig je po popisu leta 1948 živelo 667 moških in 770 žensk oziroma skupaj 1.437 ljudi v 351 gospodinjstvih (Savezni zavod za statistiko i evidenciju 1951, 264). Številčna razlika med moško in žensko populacijo je bila precejšnja, območje KLO Ig je v vojni in neposredno po

njej plačalo nemajhen krvni davek. Razvoj tamkajšnjih dogodkov, kot jih natančno popisuje Ferdo Gestrin, je bil najbrž tipičen za okolico Ljubljane v tistem času: spomladi 1942 najprej polet osvobodilnega gibanja in vključevanje prebivalstva v partizanske enote, zadržanost in strah starih (političnih) elit, ki so ob nastanku osvobojenega ozemlja pod Krimom začutile, da jim zadeve uhajajo iz rok, sledili so rekvizicije pri bogatih kmetih ter stopnjevanje napetosti zaradi partizanskih likvidacij domnevnih in resničnih ovaduhov. Poleti 1942 je nastopila vélika italijanska ofenziva, ki je območju pod Krimom prinesla strašno opustošenje. Veliko hiš so italijanske sile požgale, izropale, likvidirale civiliste, ujete partizane in aktiviste OF, veliko ljudi je bilo odpeljanih v internacijo, v glavnem na Rab, samo iz vasi Ig 152, iz vseh podkrimskih vasi skupaj pa kar 726. Po italijanski ofenzivi je prišlo tudi do dokončnega razkola med pripadniki partizanskega gibanja in njegovimi nasprotniki. Samo vas Ig je imela med vojno 93 aktivistov OF oziroma 97 partizanov, a tudi 68 vaških stražarjev oziroma domobrancev, življenje pa je izgubilo skupaj kar 170 vaščanov. Od pomladi 1942 je območje okoli Iga postalo prizorišče grozljivih vojnih zločinov. Partizani so npr. junija 1942 zaradi suma ovaduštva likvidirali romske družine iz Vrbljan in Podpeči, tik pred začetkom italijanske ofenzive julija 1942 pa so, domnevno zaradi strahu pred izdajo, v Tomišlju likvidirali ženo in desetletno hči ljubljanskega trgovca, ki je sodeloval z Italijani. Domobranski teror nad nelojalnimi prebivalci je divjal zlasti v letih 1944–1945. Na Ižanskem je leta 1944 prevladalo domobranstvo, ki je praktično izkoreninilo OF, toda spomladi 1945 se je položaj obrnil. Iz vasi pod Krimom je pred novo oblastjo pobegnilo okoli 170 civilistov (Gestrin 1993, 61–63, 68–69, 74–77, 141, 202). Na Igu je v letih 1945–1946 prišlo do nekaj več kot 30 zaplemb premoženja zaradi sodelovanja in simpatiziranja z okupatorjem, v približno polovici primerov je šlo za zaplembo vsega premoženja, v petih primerih pa so del nepremičnin vrnili preostalim družinskim članom za prebivanje. Nekaj tega premoženja so dobili tudi agrarni interesenti (Piškurič 2019b, 312).

V primerjavi z Dobrovo in Verdom podatki iz preglednice 6 kažejo na to, da je bil delež agrarnih interesentov v celotni populaciji precej manjši. Po mojih podatkih je v 36 gospodinjstvih interesentov spomladi 1947 živele 142 ljudi. Družinski člani agrarnih interesentov so predstavljali skupaj 9,8 % populacije kraja oziroma 10,25 % vseh gospodinjstev, tj. v deležu še enkrat manj kot v Verdu in skoraj trikrat manj kot v Dobrovi. Številčnost prebivalstva se je sicer v prvih povojnih letih tukaj očitno močno spremi-

njala, kajti Jelka Piškurić na podlagi podatkov iz Šolske kronike za leto 1946 navaja, da je takrat na področju KLO živel samo 1.013 prebivalcev oziroma okoli 255 družin, to je skoraj 100 manj, kot lahko razberemo iz popisa 1948. Jelka Piškurić še navaja posestno strukturo kraja Ig, kjer je večina kmetov takoj po vojni imela do 3 ha obdelovalne zemlje, 24 % jih je imelo med 10 in 15 ha in 11 % več kot 15. Največ zemlje, ki je na teritoriju tega KLO prišlo v poštev za delitev agrarnim interesentom, je do razlastitve pripadalo veleposestniku Palmetu in župniji Ig, vendar je bilo med ljudi razdeljene le malo (Piškurić 2019b, 309, 312–317).

Če se vrnemo k preglednici 6, potem vidimo, da je bilo tukaj delavcev precej manj kot v primerih Dobrove in Verda, kajti vsega skupaj njihov delež obsega samo 14 % vseh članov družin agrarnih interesentov. Temu primerno je tudi relativno majhno število gospodinjev, ki je imelo v svojem sestavu vsaj enega delavca, takih je bilo 14 (39 % interesentov). Število gospodinjev, katerih člani niso bili ekonomsko aktivni izven svojih gospodarstev in zanje niso evidentirane možne dopolnilne gospodarske dejavnosti na kmetiji, pa je bilo 18, kar pomeni, da so natančno polovico vseh agrarnih interesentov predstavljala gospodinjstva, ki so se preživljala izključno s kmetovanjem. Število gospodinjev, kjer so bili »glavarji« ženske ali njihovi edini člani oziroma ženske samo z otroci, je bilo 17 (47 % interesentov). Od tega gre v 16 primerih za ženske brez mož ali partnerjev, tj. najverjetneje za vojne vdove. Slednje predstavljajo tudi najštevilčnejšo poklicno skupino, zabeleženo v tem KLO. Avtor seznama, uradnik neznane funkcije na KLO Ig, je poklice določal zelo po svoje. Tako so bili druga najpogostejša poklicna skupina glavarjev družin agrarnih interesentov kar »glavarji« – bilo jih je sedem, prav toliko jih je bilo po poklicu tudi malih kmetov. Slednje najbrž pomeni, da je bilo 14 glavarjev v resnici po poklicu malih kmetov. Med glavarji najdemo še po en primer strojarja in en kurjača. Ob tem je še nekaj primerov gospodinjev, ki jih je sestavljala ena sama oseba, npr. en delavec, ki mu ni pripisana funkcija »glavarja«.

Zanimiva je družina, v kateri je bil oče po statusu ter evidentiranem poklicu glavar, njegova žena pa je bila gospodinja. Imela sta tri polnoletne hčere brez navedenega poklica, hčerko, staro šest let, in sina delavca. V sestavu družine pa je bil evidentiran še en »bosanček« brez navedene starosti. Nedvomno je šlo za vojno siroto iz Bosne ali Hrvaške, kajti v tistem času so take otroke dodeljevali v rejo slovenskim družinam. Izstopa tudi primer majhnega gospodinjstva, ki pa je očitno kombiniralo dohodke iz

prav toliko dejavnosti, kot je bilo družinskih članov: oče je bil kovač, njegova žena je bila gospodinja in »glavar,« hčerka pa je bila delavka.

Dolsko

V primeru agrarnih interesentov, ki so spadali pod KLO Dolsko, danes gručasto naselje med Ljubljano in Litijo, nisem našel običajnega seznama družinskih članov. Ohranjen je dopis Okrajne komisije za agrarno reformo Ljubljana, ki je od KLO Dolsko zahtevala podatke od 18 gospodinjstev. Toda namesto ustreznega seznama sem naletel na karakteristike tamkajšnjih interesentov, ki jih je sestavil sekretar KOOF Dolsko, zajele pa so 96 ljudi v 17 gospodinjstvih. Podatki iz preglednice 7 izhajajo izključno iz ohranjenih karakteristik, zato nikakor ni nujno, da so zajeli vse agrarne interese v Dolskem. Prav mogoče je, da gre samo za sporne primere, a tega na osnovi dokumentov ne morem potrditi.

Preglednica 7: Poklicna in statusna struktura vseh članov in članic kmečkih gospodarstev, glede na arhivsko mapo agrarnih interesentov iz KLO Dolsko, 20.–21. februar 1947 (n = 96)

Poklic/družinski status	Število	%	Poklic/družinski status	Število	%
mali kmet – glavar	11	11,4	delavka	2	2,1
mali kmet glavar – prevoznik mleka	1	1	delavec pri brzojavu	2	2,1
srednji kmet – glavar	1	1	zaposlen/funkcija v JA	2	2,1
kmet – glavar	1	1	na služenju v JA	2	2,1
glavar	2	2,1	invalid	2	2,1
žena	16	16,6	mož odšel v Argentino	1	1
mati	1	1	delo na drugi kmetiji	1	1
gospodinja – glavar	1	1	služi pri sosedu	1	1
otroci do 14 leta	25	26	mizarski vajenec	1	1
osebe nad 14 let brez omembe poklica	19	19,8	služba izven kraja bivanja (Kamnik)	1	1
delavec – doma	3	3,1			

Vir: ZAL, 31/1 OLO LJO, 144, 394, Okrajna komisija za agrarno reformo Ljubljana, 16. januar 1947; Karakteristike, KOOF Dolsko, 20.–21. februarja 1947.

Po popisu prebivalstva iz leta 1948 je imel kraj Dolsko 559 moških in 661 žensk oziroma skupaj 1.220 prebivalcev v 277 gospodinjstvih (Savezni zavod za statistiku i evidenciju 1951, 263). Kljub vprašljivi re-

levantnosti ugotavljanja razmerja med celotnim prebivalstvom kraja in populacijo agrarnih interesentov navajam podatke, da so posameznice in posamezniki, zabeleženi v karakteristikah, skupaj predstavljali 7,8 % vseh stalno prebivajočih v kraju oziroma 6,13 % glede na skupno število gospodinjstev.

Tokrat naletimo samo na eno gospodinjstvo, ki je imelo v svoji sestavi vsaj enega delavca. Število gospodinjstev, katerih člani niso bili ekonomsko aktivni izven svojih gospodarstev in katerim niso bile evidentirane možne dopolnilne gospodarske dejavnosti na kmetiji, pa je bilo 8 (47 % verjetnih interesentov). Obstajalo je tudi samo eno gospodinjstvo, ki ga je izmed odraslih članov tvorila le ženska. Šlo je za primer gospodinje, katere mož je že leta 1928 odšel v Argentino in se do leta 1947 še ni vrnil. Koliko denarja, če sploh, je mož, ki je bil na papirju še vedno »glavar,« pošiljal domov, iz karakteristike žal ni razvidno. Drugače kot v Bevkovem *Lukcu in njegovem skorcu* ga žena in sin nista šla iskat. Gospodinja je med okupacijo delala za OF, sin pa je po vojni odšel služiti v Titovo gardo.

Za veliko večino »poglarjev« je navedeno, da so bili mali kmetje – teh je bilo 12 (71 %). Pri enem je zabeleženo, da je bil preprosto kmet, drugi je bil srednji kmet, spet eden vaški sekretar OF. V enem primeru pa za »glavarja« ne vemo, kaj je počel. Šlo je za sporni primer človeka, ki je pobegnil od partizanov.

Preglednica 8: Politična opredelitev družinskih »glavarjev« – agrarnih interesentov pred letom 1941 in njihova aktivnost med okupacijo 1941–1945 v KLO Dolsko, na podlagi ocene Krajevnega odbora OF Dolsko 20.–21. februarja 1947 (n = 17)

Politična opredelitev družinskih »glavarjev« pred letom 1941	Število	%
pristaš SLS – zmeren	9	53,0
politično neopredeljen	7	41,2
v delavskem gibanju	1	5,8

Vir: ZAL, 31/1 OLO LJO, 144, Okrajna komisija za agrarno reformo Ljubljana, 16. januar 1947; Karakteristike, KOOF Dolsko, 20.–21. februarja 1947.

Dokumentacija, ki zadeva KLO Dolsko, vsebuje tudi izčrpna poročila o političnem prepričanju glavarjev in nekaterih njihovih družinskih članov pred vojno, med okupacijo in po njej. Drugače kot v primeru KLO

Verd tukaj zasledimo nekaj primerov, ki so bili za tisti čas gotovo izrazito sporni.

Preglednica 9: Aktivnost družinskih »glavarjev« med okupacijo 1941–1945 – agrarnih interesentov KLO Dolsko na podlagi ocene Krajevnega odbora OF Dolsko, 20.–21. februarja 1947 (n = 17)

Aktivnost družinskih glavarjev v letih 1941–1945	Število	%
aktivni član/funkcionar OF	6	35,3
podpornik/simpatizer OF	5	29,4
zelo dober	2	11,8
pomagal partizanom	1	5,8
sumljiv – ni izdajal	1	5,8
izogibal partizanov	1	5,8
pobegnil od partizanov	1	5,8

Vir: ZAL_{31/1} OLO LJO, 144, 394, Okrajna komisija za agrarno reformo Ljubljana, 16. januar 1947; Karakteristike, KOOF Dolsko, 20.–21. februarja 1947.

Preglednica 10: Politična ocena družinskih »poglarjev« – agrarnih interesentov po letu 1945, ki jo je opravil KOOF Dolsko, zanj sekretar KOOF Dolsko, 20.–21. februarja 1947 (n = 17)

Politična ocena »družinskih glavarjev« po letu 1945	Število	%
zelo dobro	1	5,8
prav dobro	2	11,7
dobro	9	53,0
srednje dobro	2	11,7
nezavesten	1	5,8
prisilno zadržan	1	5,8
brez ocene (ni nasproten)	1	5,8

Vir: ZAL_{31/1} OLO LJO, 144, 394, Okrajna komisija za agrarno reformo Ljubljana, 16. januar 1947; Karakteristike, KOOF Dolsko, 20.–21. februarja 1947.

Pet družin je imelo svojce, ki so padli v partizanih. Pet družinskih glavarjev je bilo na prisilnem delu v Nemčiji, dva so okupatorji zaprli. V dveh družinah pa so obstajali člani oziroma sorodniki, ki so po podatkih iz karakteristike služili okupatorju. V enem primeru je družina imela člana, ki so ga kot partizana ujeli Nemci in je kasneje odšel k belogardistom.

Zanimivo je zelo visoko število »glavarjev«, ki so bili po mnenju sekretarja KOOF pred vojno pristaši SLS. Kaj je to konkretno pomenilo, ni mogoče zagotovo vedeti.

Je šlo za angažirane člane, simpatizerje ali samo volivce? Ocena je bila vsekakor zelo subjektivna in je seveda ni mogoče preveriti, toda tudi sam sekretar KOOF Dolsko, ki je bil tudi v tem premeru sam agrarni interesent, je priznal, da je bil pred vojno pristaš SLS. Hkrati bode v oči dejstvo, da je prav pri vseh pristaših SLS dopisal, da so bili samo »zmerni pristaši«, s čimer je verjetno hotel omiliti neprijetno informacijo, ki takrat, zelo milo rečeno, nikomur ni ravno koristila. Sekretar je v svojem primeru še posebej poudaril, da ni bil strasten, ampak samo zmeren pristaš SLS. Glede na poročilo sekretarja je prav vseh devet »glavarjev«, ki so bili pred vojno domnevni pristaši SLS, med okupacijo na različne načine podpiralo narodnoosvobodilno gibanje. Se je pa v enem primeru »glavar« med vojno »poslabšal«, ko je njegov sin od partizanov odšel k belogardistom, vendar naj tudi v tem primeru ne bi izdajal. Ko se je sin po vojni vrnil iz ujetništva v Celju, pa se je »poboljšal«. Prislужil si je politično oceno »nezavesten«. Hkrati velja omeniti, da je imel ta »glavar« enak priimek kot sekretar KOOF, vendar samo na osnovi tega dejstva ni mogoče ugotoviti družinske povezave. V drugem primeru je šlo za glavarja in bivšega pristaša SLS, ki je zaradi svoje dejavnosti razvažanja mleka v Ljubljano obenem »mnogo vozil za partizane«, za kar je v Begunjah odsedel šest mesecev. Po vojni naj bi bil nekaj časa »bolj dvomljiv«, menda zaradi vpliva brata, »strastnega belogardista«, a se je kasneje poboljšal in si zaslužil oceno srednje dobro. »Hujši« je bil primer drugega glavarja, ki je bil pred vojno sicer brez posebne politične opredelitve, a se je med okupacijo njegova hči »redila z Nemci«, sinova pa sta odšla v okupatorsko službo nekam na Štajersko, nekam na Koroško pa je šla tudi druga hči. Zdaj mu je poleg žene doma ostala tretja hči (delavka doma) in triletna nečakinja. Med okupacijo naj bi bil sumljiv, vendar ni bilo opaziti izdaje, zdaj pa naj bi bil dober, kot je zapisal sekretar KOOF, vsekakor »boljši od svojih otrok«. Gotovo je bil najspornejši primer »glavarja«, ki so ga partizani mobilizirali, a je od njih pobegnil, v Litiji naj bi se celo javil na gestapu, potem pa bil poslan na delo v Celovec v neko tovarno. Sekretar ga je opisal takole: »Po osvoboditvi ni nasproten, ker se mu ni ničesar zgodilo.« Pri vseh teh spornih primerih se ni mogoče znebiti vtisa, da je sekretar KOOF za tedanje oblast neprijetne epizode iz biografij dotičnih oseb poskušal, kolikor je bilo le mogoče, omiliti. Kljub temu pa med dokumenta-

cijo karakteristik najdemo dopis, ki je hudo bremenil enega izmed interesentov. Ni popolnoma jasno, koga je zadeval, vendar gotovo enega izmed spornih primerov. Avtor dopisa je podal tako mnenje: »Imenovani je bil pred okupacijo hud pristaš SLS. Med okupacijo pa nasprotnik narodnoosvobodilne fronte.«

Za konec velja na kratko opisati tudi gospodinjstvo sekretarja KOOF Dolsko. Od marca 1943 je bil sekretar OF, en sin mu je padel v partizanih, drugi je bil vojni invalid, tretji podporočnik v Jugoslovanski armadi, četrty je delal kot traktorist in kovaški vajenec, vendar doma, poleg tega pa je imel še 17-letnega sina šolarja in štiri druge otroke starosti med tri in 12 let. Opredelil se je za malega kmeta, za ženo pa poklic ni zabeležen. Politično oceno samemu sebi pa je dal »prav dobro«.

Dol - Beričevo

Kraj Dol - Beričevo se nahaja med Ljubljano in Dolskim. Po popisu prebivalstva iz leta 1948 je tam živelo 487 moških in 544 žensk oziroma skupaj 1.031 ljudi v 250 gospodinjstvih (Savezni zavod za statistiko i evidenciju 1951, 263).

Preglednica 11: Poklicna in statusna struktura vseh članov in članic kmečkih gospodinjstev agrarnih interesentov iz KLO Dol - Beričevo, 24. marec 1947 (n = 89)

Poklic/družinski status	Število	%	Poklic/družinski status	Število	%
gospodinja	21	23,6	ključavničar	1	1,1
kmet	15	16,8	ključavničarski vajenec	1	1,1
mali kmet	1	1,1	šoferski vajenec	1	1,1
delavec	12	13,5	šiviljska vajenka	1	1,1
hišna pomočnica	6	6,7	vajenka	1	1,1
gospodinjska pomočnica	2	2,2	otroci do 14 let	19	21,3
šivilja	2	2,2	osebe nad 14 let brez navedbe poklica	2	2,2
poljedelska delavka	1	1,1	dijak (polnoletni)	1	1,1
administratorica	1	1,1	upokojenec	1	1,1

Vir: ZAL, 31/1 OLO LJO, 144, 394, Podatki za agrarne interesente s področja KLO Dol - Beričevo, 24. marec 1947.

Preglednica 11 upošteva 89 oseb iz 20 gospodinjstev agrarnih interesentov, kar je glede na celotno populacijo kraja predstavljalo 8,6 % ozi-

roma glede na število gospodinjstev 8 %. Od naštetih je imelo kar sedem gospodinjstev v svoji sestavi vsaj enega delavca (35 % interesentov), pri devetih primerih pa njihovi člani niso bili ekonomsko aktivni izven svojih gospodarstev oziroma zanje niso evidentirali dopolnilnih dejavnosti na njihovih kmetijah (45 % interesentov). V šestih primerih so bili »glavarji« ženske (30 % interesentov). Ker so bili poleg njih evidentirani samo (odrasli) otroci, je šlo najverjetneje za vojne vdove. Vsi ostali »glavarji« družin agrarnih interesentov so bili zabeleženi kot kmetje. Zanimivo pa je, da je pri 13 zapisano »kmet,« pri enem pa »mali kmet«. Kot »kmet« je evidentiran tudi tajnik KLO, tudi sam glavar in agrarni interesent, ki je podpisan pod dotični seznam. Razlika med »kmetom« in »malim kmetom« zanesljivo namiguje na razliko v obsegu zemljiške posesti, kaj več pa iz tega pravzaprav ne moremo sklepati.

Gospodinjstva agrarnih interesentov so v tem kraju kombinirala kar nekaj različnih zaposlitev. Izpostavljam nekaj zanimivejših primerov. Ovdovela gospodinja, stara 62 let, je imela dve odrasli hčerki, ena je bila poljska delavka, druga pa šivilja. Nadpovprečno številčno gospodinjstvo glavarja, ki je bil evidentiran kot kmet, je štelo kar devet članov. Žena je bila gospodinja. Dve hčeri sta bili najverjetneje zaposleni doma (gospodinjski pomočnici), tri pa zanesljivo izven domačega gospodarstva: ena je bila tovarniška delavka, druga je bila šiviljska vajenka, tretja pa samo vajenka. Dva otroka sta imela manj kot 14 let. Drugo, razmeroma številčno, šestčlansko gospodinjstvo glavarja, ki je bil kmet, je obsegalo gospodinjjo, šiviljo, administratorko, hišno pomočnico in še enega kmeta. Gre za enega redkih primerov, kjer je kmet kot poklic v gospodinjstvu naveden dvakrat – najbrž zato, ker je administrator želel poudariti sinovo nasledstvo kmetije.

Šmartno - Gameljne

Šmartno - Gameljne se nahaja na severnem obrobju Ljubljane, ob Savi pod Šmarno goro. Po popisu prebivalstva iz leta 1948 je na področju KLO živelo 478 moških in 556 žensk oziroma skupaj 1.034 ljudi v 261 gospodinjstvih (Savezni zavod za statistiko i evidenciju 1951, 266). Številčnost agrarnih interesentov je bila tukaj glede na razpoložljive podatke najnižja, vsega 30 posameznic in posameznikov v devetih gospodinjstvih, kar je predstavljalo samo 2,9 % populacije kraja oziroma 3,4 % glede na gospodinjstva. Od teh so imela tri gospodinjstva za »glavarje« ženske. Ker so bili ob njih evidentirani samo (odrasli) otroci, lahko tudi v tem primeru

sklepamo, da je šlo za vojne vdove. Samo eno gospodinjstvo je imelo v svojem sestavu vsaj enega delavca. V petih primerih pa je šlo za gospodinjstva, katerih člani niso bili ekonomsko aktivni izven svojih gospodarstev in zanje niso bile evidentirane možne dopolnilne gospodarske dejavnosti na kmetiji (56 % interesentov). Pri ostalih moških »glavarjih« gospodinjstev ta funkcija razen v dveh primerih predstavlja edini podatek o tem, kaj so počeli. V enem primeru pa je bil glavar evidentiran kot delavec, v drugem pa kot tesar.

Preglednica 12: Poklicna in statusna struktura članov in članic kmečkih gospodinjstev, glede na arhivsko mapo agrarnih interesentov, iz KLO Šmartno - Gameljne, 15. marec 1947 (n = 30)

Poklic/družinski status	Število	%	Poklic/družinski status	Število	%
glavar	4	13,3	delavec/-ka	3	10,0
žena	2	6,6	šivilja	2	6,6
otroci do 14 let	4	13,3	ključavničar	1	3,3
osebe nad 14 let brez navedbe poklica	4	13,3	krojač	1	3,3
gospodinja	5	16,6	tesar	1	3,3
gospodinjaska pomočnica	3	10,0			

Vir: ZAL_{31/1} OLO LJO, 144, 394, KLO Šmartno - Gameljne, Predložitev podatkov, 15. marec 1947.

Gospodinjstvo »glavarja« delavca je bilo šestčlansko. Žena je bila gospodinja, dve hčeri sta bili tovarniški delavki, ena hči je bila šivilja. Imeli so še 15-letnega sina brez navedbe poklica in šolanja, zato lahko sklepamo, da je delal na družinskem posestvu. Gospodinjstvo glavarja tesarja je bilo tričlansko. Žena je bila gospodinja, odrasla hči pa gospodinjaska pomočnica.

Sava

Na območju KLO Sava blizu Litije je od vseh upoštevanih krajev živelo najmanj ljudi. Po popisu iz leta 1948 je tam stalno prebivalo 306 moških in 345 žensk, skupaj 651 ljudi v 166 gospodinjstvih (Savezni zavod za statistiko i evidenciju 1951, 265–266). Kratek seznam, ki sta ga pripravila predsednik in tajnik KLO Sava, ki pa se v tem primeru ne pojavljata med interesenti, obsega samo 24 ljudi in osem gospodinjstev, kar je predstavljalo 3,68 % vse populacije oziroma glede na gospodinjstva 4,82 %. V re-

lativnem smislu so bili tukajšnji agrarni interesenti številčnejši kot tisti iz KLO Šmartno - Gameljne, v absolutnem pogledu pa je bilo njih od vseh naših primerov najmanj. V štirih gospodinjstvih, to je pri polovici interesentov, so bile »glavarji« ženske, v treh primerih so le-te evidentirane kot vdove, ena po padlem partizanu. Samo eno gospodinjstvo je imelo med svojimi člani vsaj enega delavca. Dve sta bili gospodinjstvi, katerih člani niso bili ekonomsko aktivni izven svojih gospodarstev in zanje niso bile evidentirane možne dopolnilne dejavnosti (25 % interesentov). Moški »glavarji« so bili po poklicu kmet, mali kmet, gozdni delavec in upokojeni rudar. Od vseh primerov je najzanimivejše šestčlansko gospodinjstvo, katerega glavar je bil kmet starosti 68 let; poleg njega je vključevalo deset let mlajšo ženo gospodinjo, delavca, gospodinjstvo pomočnico in še eno mlado odraslo žensko, za katero sta uradnika posebej napisala, da ima »suho roko«, in še njeno eno leto staro nezakonsko hči.

Preglednica 13: Poklicna in statusna struktura vseh članov in članic kmečkih gospodinjstev, glede na arhivsko mapo agrarnih interesentov, iz KLO Sava, 17. marca 1947 (n = 24)

Poklic/družinski status	Število	%	Poklic/družinski status	Število	%
mali kmet – glavar	1	4,2	delavec	1	4,2
glavar	2	8,3	gozdni delavec	1	4,2
gospodinja	4	16,6	poljedelec	1	4,2
otroci do 14 let	3	12,5	šivilja	1	4,2
osebe nad 14 let brez navedbe poklica	1	4,2	železniški uslužbenec	1	4,2
upokojenec/-ka	4	16,6	ima suho roko	1	4,2
gospodinjstva pomočnica	3	12,5			

Vir: ZAL_{31/1} OLO LJO, 144, 394, KLO Sava, Predložitev podatkov, 17. marec 1947.

Poklicna struktura gospodinjstev agrarnih interesentov v okolici Ljubljane (1947) in primerjava z rezultati popisov prebivalstva 1948 in 1953

Preglednica 14 povzema najpomembnejše podatke, ki sem jih pridobil pri analizi sedmih krajev iz okolice Ljubljane. Med gospodarje tukaj štejem tudi samske odrasle osebe z mladoletnimi otroki, katerim ta status ni vselej priznan. Glede na ekonomske aktivnosti gospodinjstev agrarnih interesentov takoj opazimo znatne krajevne razlike. V primeru Dobrove in Verda so gospodinjstva z vsaj enim članom, ki je bil zaposlen kot dela-

vec, predstavljala več kot polovico vseh. Pri ostalih krajih je ta delež bistveno nižji.

Preglednica 14: Poklicna struktura gospodinjstev agrarnih interesentov: najpomembnejši podatki iz 7 krajev iz okolice Ljubljane, 1947

Kraj	Gospodinjstva			
	Vsi interesenti (št.)	Z vsaj 1 delavcem (št.)	Brez članov aktivnih izven gosp.in dodatnih dejavnosti na kmetiji (št.)	Gospodarjev s poklicem, ki ni povezan z druž. kmetovanjem (št.)
Dobrova	75	50	10	36
Verd	57	34	14	32
Ig	36	14	18	5
Dol - Beričevo	20	7	9	0
Dolsko	17	1	8	0
Šmartno - Gameljne	9	1	5	2
Sava	8	1	2	1
Skupaj št.	222	108	66	76
Skupaj %	100,0	48,6	29,7	34,2

Toda hkrati ugotavljamo, da so gospodinjstva, ki v svojem sestavu niso imela članov, za katere iz podatkov ne moremo določiti ekonomske aktivnosti izven gospodarstva ali pa dopolnilne dejavnosti na kmetiji, prav povsod v manjšini, v primeru Dobrove in Verda celo v veliki manjšini. Dobrova in Verd sta izstopala tudi po številu gospodarjev, katerih poklica ni bilo mogoče povezati z delom na lastnem gospodarstvu. Povsod drugod je ta delež zelo majhen. Podatki izkazujejo opazno razliko med večjimi kraji z višjim številom agrarnih interesentov, kjer je poklicna sestava v gospodinjstvih pestrejša in je poudarek na kmetovanju manjši, ter manjšimi kraji z manj interesenti in izrazitejšim poudarkom na kmetijstvu kot osrednji dejavnosti na družinski kmetiji. Kljub tem razlikam med posameznimi kraji je skupna slika dejavnosti v gospodinjstvih agrarnih interesentov v okolici Ljubljane jasno nagnjena v prevlado kombiniranja različnih dejavnosti in vrst dohodka. Le manj kot tretjina (29,7 %) vseh gospodinjstev, ki sem jih upošteval v raziskavi, ni imela članov, ki bi pridobivali dohodke z delom izven domače kmetije. To pomeni, da je velika večina gospodinjstev v manjši ali večji meri svoje proračune sestavljala z dohodki iz različnih virov, in sicer tako agrarnih kot neagrarnih. Skoraj polovica vseh gospodinjstev je štela vsaj enega člana delavca in tre-

tjini vseh družinskih glavarjev kmetovanje ni predstavljalo primarnega poklica (preglednica 14).

Podatkov, ki sem jih povzel v preglednici 14, ni mogoče neposredno primerjati s popisom 1948. Medtem ko sem sam upošteval vsa gospodinjstva, ne glede na poklic glavarja družine, je popis 1948 na ravni celotne LRS uvedel razlikovanje med dvema vrstama gospodinjstev glede na različne poklice vodilnega člana: (1) glava gospodinjstva in člani tega gospodinjstva imajo isti poklic; (2) člani gospodinjstva imajo drugačen poklic od glave gospodinjstva. Posestna struktura je pri popisu 1948 razvidna le pri tistih gospodinjstvih, pri katerih so bili vodilni člani po poklicu kmetje. Mnogi naši primeri iz sedmih krajev (v prvi vrsti Dobrove in Verda) pa kažejo na to, da so bili vodilni člani gospodinjstev, ki so imela v lasti obdelovalno zemljo, pogosto tudi nekmetje in so jih kot take pri popisu 1948 skoraj zanesljivo šteli pod druge skupine.

Snovalci popisa so sicer opozorili na mnoge omejitve tega pristopa, ker so bila po tem ključu šteta pod gospodinjstva tipa 1 tudi vsa tista z eno zaposleno osebo. Vzdrževano prebivalstvo so namreč prišteli k poklicu glave gospodinjstva. Bilo pa je tudi dovolj, da se poklic le ene osebe v gospodinjstvu ni ujemal z vodilno osebo, pa se je gospodinjstvo uvrstilo v kategorijo 2. Prav tako je tovrstna tipologija izenačila ljudi, ki so bili dejansko zelo različnih poklicev, npr. rudarje in delavce v industriji. Pristop popisa 1948 je torej tudi v tem pogledu nekoliko drugačen od moje sistematizacije podatkov, ki upošteva ekonomsko aktivnost vseh članov tako znotraj kot izven njihovih kmečkih gospodarstev. Npr.: po metodologiji popisa 1948 so kmetijski delavci poklicno izenačeni s kmeti, z gospodinjstvi itd., v moji sistematizaciji pa je zlasti pomembno, ali so bili kot najeta delovna sila zaposleni pri gospodinjstvu agrarnega interesenta ali pa so bili družinski člani, zaposleni na nekem drugem posestvu. Na primeru sedmih krajev sem sicer naletel na skoraj zanemarljivo majhno število takih primerov.

Ne glede na to je pristop popisa 1948 za našo problematiko pomembnega informativnega značaja. Pri poklicni kategoriji kmeta – lastnika obdelovalne zemlje nam neujemanje med poklicem glave gospodinjstva in ostalimi člani namreč neposredno nakazuje pogostost prakse kombiniranja dohodkov iz zelo različnih dejavnosti, in sicer posebej iz agrarne in neagrarnih. Pri tem se pokaže določena razlika med (gledano z vidika poklica vodilne osebe) delavskimi in kmečkimi gospodinjstvi. Tako je bil delež vseh gospodinjstev v LRS leta 1948, katerih vodilna oseba je bil

industrijsko-obrtni delavec, preostali člani pa so imeli drugačen poklic, 25,5 %.

Za potrebe te raziskave sem najprej upošteval samo kmete – gospodarje v LRS z lastništvom obdelovalne zemlje obsega med 0,01 ha in 5,00 ha, saj je šlo za skupino, v katero je bila gotovo zajeta večina agrarnih interesentov, ki so bili po poklicu kmetje, potem pa še vse kmete gospodarje z lastništvom obdelovalne zemlje obsega od 0,01 ha do nad 50 ha. Pri prvem izračunu (0,01–5,00 ha) rezultati popisa kažejo, da je pri 39.355 gospodinjstvih z družinskim poglavarjem kmetom obstajalo ujemanje med poklicem gospodarja in člani gospodinjstva, pri 20.834 gospodinjstvih pa se poklici niso ujemali. To pomeni, da so kmečka gospodinjstva, v katerih je bil vsaj en član zaposlen v neagrarni dejavnosti, leta 1948 predstavljala dobro tretjino (34,61 %) vseh kmečkih gospodinjstev z do 5 ha zemlje v Sloveniji. Ob upoštevanju vseh gospodarjev kmetij vseh velikosti (0,01–nad 50 ha) pa je pri 86.945 obstajalo ujemanje med poklicem gospodarja in njegovih družinskih članov, pri 46.726 pa ne. Tudi v tem primeru je bil delež slednjih, v katerih so se kombinirali agrarni in neagrarni dohodki, rahlo nad tretjino vseh, saj je znašal 34,95 % (Savezni zavod za statistiku 1956, 26–27). Oba deleža, ki ju je mogoče zaokrožiti na 35 %, se praktično ujemata z deležem t. i. »neketmetovalcev,« ki jih navaja Čepič na osnovi podatkov iz popisa živine, perutnine in čebelnih panjev (1949), ko so za »neketmetovalce« statistično obravnavali že tista gospodinjstva, v katerih je samo en član (ne samo gospodar) delal nekje drugje. Takih je bilo 34,5 % vseh gospodinjstev v LRS, ki so imela v lasti zemljo, in kot taki so bili tudi številčno največja posamezna posestna skupina, vendar so jih pri popisu iz leta 1949 obravnavali ločeno od drugih posestnih skupin (Čepič 1995, 249–251). Zanimivo je, da se ta delež pet let kasneje skoraj ni spremenil.

Popis prebivalstva FLRJ iz leta 1953 je sicer temeljil na nekoliko bolj prefinjeni metodologiji. Kmečko gospodinjstvo je bilo zdaj tisto, v katerem je bila več kot polovica delovnega časa vseh odraslih članov porabljena v kmetijstvu. Hkrati so bile uvedene štiri različne kategorije takih gospodinjstev, a je za našo problematiko zanimiva samo tista, ki je ugotavljala število kmečkih gospodinjstev, v katerih so družinski člani aktivni v različnih poklicnih skupinah. Popis 1953 je upošteval 148.400 kmečkih gospodinjstev (v tem primeru brez upoštevanja velikosti posesti), izmed katerih je bilo 47.900 takih, v katerih so bili člani aktivni v različnih poklicih skupinah. Ta delež je od celote predstavljal 32 %. Možne kombinacije so bile tokrat med naslednjimi skupinami: nekvalificirani delavci, kmetje

(s petimi podskupinami), rudarji, industrijski obrtni delavci, zaposleni v prometu, trgovinsko osebje, osebje, zaposleno v varnosti in storitvah, administrativno in vodstveno osebje, strokovnjaki – umetniki (Savezni zavod za statistiku 1962, 37, 276).

Kot rečeno, vsi navedeni podatki seveda ne pomenijo, da so bila tukaj zajeta vsa gospodinjstva iz LRS, ki so kombinirala dohodke iz kmetijstva in drugih dejavnosti. Tako je bilo tudi v gospodinjstvih, kjer je bil gospodar kmetijski delavec in jih je popis 1948 štel posebej, neujemanje med poklicem gospodarja in članov v skupnem deležu 29,39 %. Prav tako je isti popis že upošteval gospodinjstva, katerih gospodar je bil po poklicu kmetovalec, član kmečke delovne zadruga. Takih gospodinjstev, ki so skoraj zanesljivo razpolagala tudi z nekaj obdelovalne zemlje vsaj za lastne potrebe, je bilo takrat v celotni LRS 1.403. Neujemanje med poklicem gospodarja in poklici njegovih družinskih članov pa je bilo tukaj v skupnem deležu 22 % (Savezni zavod za statistiku 1956, 26). Nobenega dvoma ni, da so poleg tega obstajala številna gospodinjstva industrijskih delavcev, ki so del sredstev prav tako črpala iz kmetijstva, na taka smo namreč pogosto naleteli tudi pri obravnavi primerov agrarnih interesentov. Kljub temu je za naš namen izhodišče poklic kmeta – gospodarja, kmetijskega delavca in tudi zadruženika pri interpretaciji Popisa 1948 mnogo zanesljivejše, kajti pri delavskih gospodinjstvih so bile leta 1948 statistično možne številne druge poklicne kombinacije, ki niso vključevale agrarne dejavnosti, npr. nameščenci, transportni delavci, gozdni delavci itd.

Preglednica 15: (Ne)ujemanje poklicev glavarja družine agrarnih interesentov s poklici članov njegovega gospodinjstva v krajih iz okolice Ljubljane (1947) po metodologiji popisa prebivalstva FLRJ 1948

Kraj	Št.upošt. gospod.	Poklic glavarja in poklici članov gospodinjstva se ujemajo	Poklic glavarja in poklici članov gospodinjstva se ne ujemajo	
			Št.	%
Dobrova	38	13	25	65,8
Verd	23	13	10	44,5
Ig	29	19	10	34,5
Dol - Beričevo	20	10	10	50,0
Dolsko	17	9	8	47,0
Šmartno - Gameljne	7	5	2	28,6
Sava	3	2	1	33,3
Skupaj	137	71	66	48,2

Podatke, ki sem jih pridobil o gospodinjstvih agrarnih interesentov iz sedmih krajev, sem, kolikor je bilo le mogoče, za namen zagotavljanja boljše primerljivosti smiselno prilagodil metodologiji popisa 1948. To je pomenilo, da sem moral izključiti vsa gospodinjstva, katerih glavar ni imel kmečkega poklica. Kot glavarje sem izključil tudi vse upokojenca, pa tudi vodilne člane – kmetijske delavce – teh je bilo sicer zanemarljivo malo (dva v kraju Dobrova), saj jih je popis 1948 obravnaval posebej. Slednje sem upošteval samo kot člane gospodinjstva s kmetijskim poklicem. Rezultate predstavljam v preglednici 15.

Kakšne zaključke lahko potegnemo iz primerjave med podatki iz popisa 1948 in mojo analizo gospodinjstev agrarnih interesentov? Najpomembnejše dejstvo, ki ga moramo najprej upoštevati, je, da je posestna skupina gospodinjstev od 0,01 do 5 ha v LRS leta 1948 predstavljala kar 45 % vseh gospodinjstev, pri katerih je bil glavar po poklicu kmet. V tej posestni skupini je bilo, kot rečeno, kar 60.189 gospodinjstev. Kot rečeno, je bilo vseh agrarnih interesentov (gospodinjstev) po podatkih za leto 1947 v Sloveniji 22.858 (vključno s 36 zadrugami in z 2.866 kolonisti). Kot sem že nakazal zgoraj, je zelo težko oceniti, kakšen delež te najštevilčnejše posestne skupine v LRS (0,01–5 ha) so predstavljala gospodinjstva agrarnih interesentov, kajti mnoga so imela glavarje izven kmečkega poklica, kar pomeni, da jih je statistika »umetno« uместila v druge kategorije, zagotovo največ med delavce, obrtnike in kmetijske delavce, ki so bili zaposleni izven domačega gospodarstva. Zagotovo pa jih je bilo manj od 1/3 te posestne skupine. Na podlagi analize sedmih krajev, po kateri se v povprečju pri 48,2 % gospodinjstev agrarnih interesentov poklici gospodarja in članov niso ujemali, lahko ugibamo, da je njihov večji del vendarle spadal v skupino, ki je štela 20.834 ljudi, tj. tistih, ki so na celotnem območju LRS po popisu 1948 sodili v posestno skupino 0,01–5,00 ha z glavarjem, ki je bil po poklicu kmet, a so imeli člani njegovega gospodinjstva drug poklic. Gospodinjstva agrarnih interesentov so pri kombiniranju dela na kmetiji in zaposlitvi izven z veliko verjetnostjo nadpovprečno izstopala.

Čepič ima nedvomno prav, ko ocenjuje, da je agrarna reforma povečala skupino gospodinjstev majhnih posestev, katerih člani »so morali tudi še naprej iskati vir zaslužka izven svojega posestva« (Čepič 1995, 250–251). Čeprav nam podatki iz navedenih evidenc agrarnih interesentov v skoraj vseh primerih ne povedo, s čim so se le-ti poklicno ukvarjali pred reformo, lahko utemeljeno sklepamo, da je bilo kombiniranje do-

hodkov iz različnih dejavnosti pri teh gospodinjstvih močno razširjeno že tudi prej. Ob tem pa dodajam, da popis 1948 govori tudi o tem, da so visoki deleži neujemanja med gospodarji in njihovimi družinskimi člani obstajali tudi v višjih posestnih skupinah. Ta delež se občutno poveča od posestne kategorije od 20 ha naprej (40,25 %) in pri kategoriji nad 50 ha doseže celo 50,03-odstotni delež. Vendar moramo upoštevati, da je bilo število gospodinjstev s tako velikimi posestvi v skupnem številu precej manjše. Z nad 20 ha zemlje, tj. meja, od katere je oblast v LRS praviloma začela preštovati velike kmete, je bilo leta 1948 12.633 gospodinjstev, kjer je bil gospodar po poklicu kmet, oziroma 9,45 % od vseh.

Kdo so bili torej agrarni interesenti? Jelka Piškurič v svoji analizi Iga pravilno izpostavlja, da so v tej populaciji obstajale razlike. Poseben položaj so nedvomno imeli nekdanji borci, za katere avtorica sklepa (2019b, 317), da so tvorili novo vaško elito. Pri mojih primerih bi morali člane take elite nedvomno iskati zlasti med funkcionarji KLO/OF, od katerih so bili nekateri tudi sami agrarni interesenti. Vprašanje pa je, koliko so med to novo elito sodile vdove, aktivne med NOV, ki niso zasedale vidnih političnih položajev. Za slednje se zdi, da je bil status agrarnega interesenta, bolj kot kaj drugega, vir nekakšne naturalne pokojnine. Gospodinjstev agrarnih interesentov zaradi (statusnih) razlik med njimi ne moremo obravnavati kot posebnega sloja, kaj šele nekakšnega novega družbenega razreda. Razred niso bili zato, ker jih v ekonomskem pogledu pravzaprav ni bilo mogoče ločiti od vseh drugih kmetov s primerljivo majhnimi posestmi ali delavcev in »polproletarcev,« ki zemlje v agrarni reformi niso dobili. Nedvomno pa so na podeželju tvorili specifično družbeno skupino, ki jo je ustvarila ljudska revolucija in na katero je povojna oblast na podeželju zanesljivo računala kot pomembno oporo. Kar pa seveda še ne pomeni, da je bila podpora te skupine zmeraj brezpogojna in popolnoma zanesljiva.

Zgoraj navedeni statistični podatki nam povedo, da so bili agrarni interesenti na podeželju sicer manjšina, toda marsikje številčno krepka manjšina. V nekaterih primerih, ki sem jih obravnaval, so gospodinjstva agrarnih interesentov vsaj nekaj časa tvorila znaten delež populacije kraja (npr. v kraju Dobrova kar četrtno), drugod pa skoraj marginalni del (npr. v kraju Sava samo 3,6 %). Teža teh gospodinjstev zanesljivo ni bila povsod enaka. Zaradi pogostih revizij agrarne reforme, ki so potekale vsaj pet let od njenega začetka, je bila sestava te skupine tudi precej fluidna, zlasti pa se je številčno krčila. Ali je možna primerjava med agrarnimi interesenti in razlaščenimi »nekmeti,« ki sem jih obravnaval malo

prej? Tudi tisti »nekmeti« niso bili poklicno niti premoženjsko homogena družbena skupina. Pri »nekmetih« najdemo poklice, ki jih občasno srečamo tudi pri nekaterih članih gospodinjstev agrarnih interesentov, kot je bil npr. čevljar, uradnik, posestnik zasebnik. Nedvomno pa je bila glavna razlika med obema skupinama v premoženju, prav tako pa med agrarnimi interesenti ne najdemo odvjetnikov, gostilničarjev in mesarjev – vsaj ne v primerih, ki sem jih obravnaval v pričujoči raziskavi. Naletel pa sem na primer zavarovalniškega agenta in trgovke, ki sta se uvrščala med redke primere gospodinjstev agrarnih interesentov, ki so najemala delovno silo. Par je imel služkinjo. Drugi primer je bil par, kjer je bil glavar posestnik, žena pa trgovka. Toda to so bile izjeme. Z drugimi besedami, možnost, da bi med agrarne interesente zašli ljudje, ki so premoženjsko prej tvorili najkrepkejši sloj in slej ko prej tudi vaško elito, je bila relativno majhna. Če zavarovalniški agent iz Dobrove ni imel posebnih zaslug, političnega vpliva ali vsaj dobrih zvez, je bil zanesljivo na vrhu seznama tistih, ki so jim v številnih revizijah odvzeli zemljo.

Najbolj na splošno rečeno pa je bila glavna razlika ta, da so bili agrarni interesenti ljudje, ki so v revoluciji (v mnogih primerih zgolj začasno) pridobili, »nekmetje,« pa tisti, ki so (različno veliko) izgubili. V tem je bil socialistični značaj revolucije v Sloveniji in zato je smiselno agrarne interesente ter njihova gospodinjstva obravnavati kot posebno populacijo slovenskega podeželja. Prav tako je mogoče sklepati, da so agrarni interesenti kot družbena skupina, zlasti njihov politično vplivni del, pričeli zasedati prostor, ki je nekoč pripadal stari vaški eliti; pri čemer nam primera iz Verda in Dolskega namigujeta, da so se v to novo elito očitno rekrutirali tudi ljudje, ki so pred vojno pripadali katoliškemu političnemu taboru. Sposobnost koptacije in integracije ljudi, celo tistih, ki so nekoč (ali pa še vedno) pripadali bistveno drugačni svetovnonazorski sredini, je nedvomno izhodišče za razumevanje, kako so komunisti v Sloveniji osvojili in obdržali oblast. Modernizacijski procesi so v vseh deželah ustvarjali družbene napetosti. Vključevanje množic v politični sistem je bilo ključno za blažitev teh napetosti (Kotkin 2014, 67.) Pri tem pa ne smemo pozabiti, da so številne revizije agrarne reforme, ki so nižale število agrarnih interesentov, nedvomno spodkopavale družbeno bazo ljudske oblasti na podeželju.

Vsekakor ni mogoče reči, da so stare vaške elite na Slovenskem izgubile prav vsak vpliv. Na podlagi mojih podatkov takega zaključka ne morem potegniti. Nekatera navedena partijska poročila pričajo o nasprotnem. Tudi Čepič na primer ugotavlja, da so v nekaterih primerih raz-

laščenci člane komisij za agrarno reformo posmehljivo imenovali za »bedake« in »pastirje« (1995, 97, 103). Kot bomo videli v nadaljevanju, sledi starih statusnih in razrednih razlik med kmeti niso izginile niti v kmetijskih delovnih zadrugah. Možnost, da bi take razlike zbledele med kmeti zasebniki, je bila verjetno še bistveno manjša. Revolucija je sicer močno oslabil materialno osnovo gospostva predstavnikov in skupin nekdanjega vladajočega razreda na podeželju, vendar ne vsem enako in ne popolnoma. Vidne razlike v posesti zemlje so se ohranile najmanj do leta 1953, ko se je zemljiški maksimum ustalil na 10 ha. Prav tako niso bili enako prizadeti vaški lastniki trgovin, mesarij, majhnih industrijskih podjetij in gostiln na eni strani ter uspešni vaški (domači) obrtniki (krojači, kolarji, kovači ipd.) na drugi strani, ki so v primerjavi s prvimi s strani oblasti uživali bistveno več tolerance (Prinčič 1994b, 103–104). Nekaterim je uspelo dobiti ali ohraniti (zakupna) dovoljenja za vodenje gostiln, drugim pa ne itd. Nekateri se niso znašli samo v ekonomskem pogledu, pač pa so svoje mesto dobili tudi v novem političnem sistemu. V občini Ig, ki je po upravni reformi obsegala bistveno večji teritorij od nekdanjega KLO Ig, je npr. spomladi 1952 obstajalo 16 zasebnih obrtnih podjetij. Samo pri štirih pa obstaja zabeležka, ki napeljuje, da so se obrtniki ukvarjali tudi s kmetijstvom (oziroma da so imeli zemljo), nekateri samo sezonsko. Taka sta bila dva čevljarska mojstra, en kovaški in en mizarski. Največ je bilo kovaških mojstrov – kar pet, sledili so krojaški mojstri – trije, ki so bili očitno tudi poslovno najuspešnejša skupina, kajti pri vseh je partijsko poročilo zabeležilo, da imajo lepe hiše oziroma da so si celo gradili nove. Od drugih obrtnikov se je z lepo novo hišo in celo z novo delavnico očitno lahko pohvalil samo še en kovaški mojster, ki je bil poleg OF tudi član Zveze borcev. Kar 13 obrtnikov od 16 je bilo članov OF. Omenjena sta še dva kmeta, ki sta se z obrtjo kot »šušmarja« ukvarjala samo v zimskem času. (ZAL, 31/9 OLO LJO, 28, 40, Politična in gospodarska analiza področja KLO Ig pri Ljubljani, 1952. Priloga: Poročilo o pregledu privatnih obrtnih podjetij v področju bodoče občine Ig, 8. april 1952)

Glavna težava interpretacije podatkov o agrarnih interesentih pa je, ali odražajo samo gospodarsko stanje kmečkih gospodinjstev v nekem razmeroma kratkem zgodovinskem trenutku, tj. spomladi 1947, ali pa nam ponujajo sliko stanja v vsaj nekoliko daljšem časovnem razdobju. Zato zaključki na osnovi teh podatkov ne morajo biti pretirano ambiciozni. Pri raziskovanju namreč doslej nisem naletel na podatke, kolikšnemu številu gospodarstev je bila v revizijah tistega leta zemlja iz naslova

agrarne reforme odvzeta. Znane so samo številke za raven LRS v celoti, v lokalnem obsegu pa je Čepič pridobil podatke revizije, ki je posebej prizadela polkmete, še za Dolenjsko (1995, 107). Poleg tega to ni bila edina revizija, saj so jih izvajali še leta kasneje. Prav gotovo so bili prvi kandidati za odvzem vsi tisti gospodarji, katerih prvi poklic je bil nekmečki. Po drugi strani so imeli neprimerno boljšo možnost za vzdrževanje delavsko-kmečkega gospodinjstva tam, kjer so delo izven kmetije opravljali drugi družinski člani, tj. najpogosteje otroci. Določene namige v tej smeri ponuja novejša raziskava Jelke Piškurić za Ig, vendar omenja samo revizijo februarja 1953, ko naj bi tistim, ki so bili kot delavci zaposleni in socialno zavarovani, načeloma odvzeli zemljo, ki so jo pred leti dobili iz naslova agrarne reforme, in jo dodelili drugim kmetom, nekateri drugi pa so bili upravičeni do zamenjave zemlje (2019b, 317). Težava vsekakor napotuje na nadaljnje raziskave.

Prekrški, kazni in kmečke pritožbe

Dosedanje raziskave različnih ravni in oblik kaznovanja v prvem povojnem obdobju v Sloveniji so si prizadevale oceniti obseg sodnih in administrativnih postopkov oblasti proti običajnim ljudem. Ker je največ takih postopkov, zlasti (vendar ne izključno) proti bogatejšim kmetom, potekalo prav v obdobju 1949–1951, najverjetneje drži razlaga raziskovalcev, da so zaplembe premoženja, napotitve na prisilno delo in druge stroge ali milejše kazni v mnogih primerih predstavljale politični pritisk, včasih pa tudi sredstvo za krepitev materialne osnove zadružnih posestev; bile so del kampanje za kolektivizacijo (Čoh Kladnik 2012, 69–70). Prav tako je sprememba kaznovalne politike v letu 1951, še zlasti pa zmanjšanje števila kazni, sovpadla z opuščanjem kolektivizacije kmetijstva kot temeljne strategije za socialistično preobrazbo podeželja s strani takratne oblasti. Ob tem so si obstoječe raziskave prizadevale pokazati, kako je bilo sodstvo v prvem povojnem obdobju pristransko in neposredno pod vplivom komunistične partije. Slednje je bilo tudi najlažje dokazati, kajti nosilci sodne oblasti tega takrat sploh niso prikrivali. Prej obratno, v poročilu predsedništva okrajnega sodišča v Ljubljani za okraj Ljubljana – okolica najdemo povsem eksplicitno izjavo o delovanju prav v tej smeri: »Kot organi ljudske oblasti pa imajo sodišča svojo posebno nalogo, in ta je pomagati ljudski oblasti z vsemi svojimi ukrepi pri ostvaritvi socializma, na drugi strani pa vplivati na državljane vzgojno« (Šturm 1995, Poročilo sodišča, 11. februar 1950, 1).

Preglednica 16: Zabeleženi prekrški na območju Okrajnega ljudskega odbora Ljubljana – okolica, 1949–1951

Vrsta prekrška	1949–1951		1949		1950		1951	
	št.	%	št.	%	št.	%	št.	%
Malomarno poslovanje trgovine, zadruga, pekarnice: npr. kvarjenje in manko blaga, neustrezne delitve blaga, napake pri tehtanju	118	36	8	9,64	79	56,43	31	29,52
Nepravilnosti pri poslovanju z živilskimi/industrijskimi nakaznicami/boni	85	25,91	33	39,76	25	17,86	27	25,71
Administrativne nepravilnosti: napačno vodenje evidenc, nepravčasno oddajanje poročil, manko nadzora	43	13,11	19	22,89	19	13,57	5	4,76
Nedovoljeno trgovanje z vinom, žganjem, točenje, prodaja alkohola brez davka	33	10,06	17	20,48	7	5	9	8,57
Druge nedovoljena trgovina/špekulacija (mlečni izdelki, tekstil, usnje, strojenje kože, druga trgovina, menjave in utaje pri prodaji proizvodov)	10	3,04	4	4,82	4	2,85	2	1,90
Črni zakoli in nedovoljena trgovina z mesom	5	1,52	1	1,20	/	/	4	3,81
Manipulacije z moko in druge nepravilnosti mlinarjev	18	5,49	1	1,20	3	2,14	14	13,33
Sum tatvine	2	0,61	/	/	/	/	2	1,90
Nepravilnosti poslovanja zakupljene gostilne	1	0,30	/	/	/	/	1	0,95
Drugo	13	3,96	/	/	3	2,14	10	9,52
Skupaj	328	100,00	83	100,00	140	100,00	105	100,00

Vir: ZAL_{31/9} OLO LJO, 86, 150, Splošni vpisnik za prekrške 1949–1950, Splošni vpisnik za prekrške 1951.

Cilj pričujoče raziskave ni oceniti obseg kaznovanja kmetov v ljubljanski okolici, ampak ugotoviti, kaj nam dokumenti s tega področja po-

vedo o takratnem gospodarskem življenju kmetov predvsem v smislu kombiniranja različnih virov dohodka, kakor tudi o njihovem gmotnem položaju. Pristop je utemeljen na predpostavki, da se ne prej in ne kasneje oblast ni tako podrobno zanimala za gospodarske aktivnosti običajnih ljudi. Ker je s prvo petletko (1947) revolucionarna oblast poskušala v plansko gospodarstvo vključiti tudi zasebne gospodarske akterje (zlasti kmete), kar je pomenilo prilagajanje ekonomskih aktivnosti zasebnih gospodarstev državnemu planu, sem sklepal, da je oblast (najmanj) kot prekrške obravnavala številne postranske kmečke pridobitne dejavnosti, ki so uhajale njenim evidencam in regulaciji. V arhivskem fondu, ki hrani dokumente OLO Ljubljana – okolica, sta ohranjena dva zvezka z naslovom *Splošni vpisnik za prekrške 1949–1950 in 1951*. Različni prekrški, ki so bili zabeleženi v tem obdobju, so predstavljeni v preglednici 16.

Najprej poudarjam, da navedeni podatki seveda ne zajemajo najspornejših primerov, ki so predvidevali najhujše kazni, kot npr. dolgoletni zapor, daljše napotitve na prisilno delo ali zaplemba (skoraj) vsega premoženja.

Poročilo Okrajnega sodišča v Ljubljani za okraj Ljubljana – okolica, npr., samo za drugo polletje 1950 izpostavlja sedem odmevnejših zaplemb vsega premoženja kmetom v skupini vrednosti tri milijone dinarjev, ki pa seveda niso zajete v navedenem vpisniku (Šturm 1995, Poročilo sodišča, 11. februar 1950, 6–7). Po drugi strani pa so zabeleženi tudi taki prekrški, ki bi prav lahko bili odstopljeni tožilstvu (in nekateri so tudi bili) in pomenili podlago za prav take hude kazni, zlasti v primerih črnega zakola in nedovoljene trgovine ter špekulacije z usnjem. Slednje najbrž pojasni zelo majhno število tukaj zabeleženih tovrstnih primerov, kajti očitno so jih pretežno obravnavala sodišča. Posebej izpostavljam tudi dejstvo, da oba ohranjena vpisnika beležita nenavadno majhno število primerov. Mateja Čoh Kladnik npr. navaja poročila javnega tožilstva LRS v drugi polovici leta 1949, da so komisije za prekrške pri okrajnih ljudskih odborih Ljubljanske oblasti takrat izdale kar 6.000 odločb, poverjenišva za kmetijstvo pa še 4.000 (2012, 71).

Čeprav je okraj Ljubljana – okolica obsegal le manjši del Ljubljanske oblasti, številka 83 prekrškov za leto 1949 zagotovo ne zajema vseh okrajnih primerov. K takemu sklepanju napeljujejo tudi štiri kazenske odločbe, na katere sem naletel v mapi »Kazenske odločbe 1949«, ki jih je po upravnem postopku sprejela Komisija za prekrške IO OLO Ljubljana – okolica 24. 8. 1949. Vse zadevajo zatajitve posevkov zemlje in niso zabeležene v *Vpisniku* za to leto. Ena je bila posestnica iz Gornje Brezovice s

kar 45 ha zemlje, dobila pa je deset dni poboljševalnega dela, drugi je bil posestnik, prav tako iz Gornje Brezovice, lastnik neverjetnih 70 ha zemlje, ki pa je imel verjetno zaradi starosti na izbiro 40.000 din kazni ali pa 90 dni poboljševalnega dela. Na 40 dni poboljševalnega dela je bil obsojen posestnik z Iga, ki je imel samo 3,30 ha orne zemlje. Pri eni posestnici iz Matene, ki je bila kaznovana na kar 60 dni poboljševalnega dela, ni jasno, koliko zemlje je imela v lasti. Pri vseh primerih je bilo odrejeno začasno varstvo pridelkov na utajenih posevkih zemlje do dokončne sodne odločbe, ki je predvidevala njihovo zaplembo (ZAL, 31/9 OLO LJO, 106, 221, Zatajitev posevkov, 24. avgust 1949). Ni jasno, zakaj so ti primeri v *Vpisniku* ostali nezabeleženi.

Nazadnje opozarjam še na dejstvo, da velika večina tistih, ki so prejeli takšno ali drugačno upravno kazen in so bili tudi zabeleženi v obeh vpisnikih, po poklicu niso navedeni kot kmetje. Od vseh prekrškarjev, ki so bili zabeleženi v letih 1949–1951, lahko glede na uradno navedbo neposredno s kmečkim poklicem povežemo naslednje osebe: 1949: pet gospodinj, eno gospodinjско pomočnico, tri kmete in enega posestnika/gostilničarja; 1950: tri gospodinje, enega kmeta, dva posestnika, eno gospodinjско pomočnico in enega gospodinjškega pomočnika; 1951: 20 posestnikov, eno gospodinjjo, dve gospodinjski pomočnici ter eno ženo in eno hči posestnika. Skratka, v letih 1949–1951 naštejemo skupaj »samo« 43 od vseh 328 zabeleženih primerov. V istem času pa je bilo med prekrškarji zabeleženih kar 117 trgovskih pomočnikov in pomočnic. Hkrati pa naslovi bivanja posameznikov in posameznic nekmečkega poklica (npr. Ig, Rovte, Matena) izpričujejo, da so živeli v izrazito ruralnih okoljih. To pomeni, da so storilci prekrškov zelo verjetno pripadali gospodinjstvom, ki so se ukvarjala (tudi) s kmetijstvom. Prekrškarji so opravljali tudi poklice, zlasti npr. delavca oziroma delavke, ki smo jih zasledili pri gospodinjstvih agrarnih interesentov. Res pa je, da v navedenih vpisnikih izstopajo administrativni, trgovski poklici, ki jih med agrarnimi interesenti najdemo relativno malo.

Izjemo morda predstavljajo tisti primeri, kjer je kot naslov navedena Vrhnika. Okolica Vrhnike je bila v navedenem poročilu okrajnega sodišča Ljubljana iz februarja 1950 izpostavljena malodane kot epicenter kriminala v okraju. Na Verdu pri Vrhniki je ekonom kradel moko iz delavskega skladišča in jo nato prodajal naprej. Od leta 1947 je v okolici Vrhnike delovala ambiciozna združba špekulantov, ki so jo sestavljali pek zadružne pekarnе, skladiščnik delavskega skladišča, mlinar in prevoznik ter

gostilničar, ki naj bi vsi špekulirali in prekupčevali z živili, celo prodajali dolarje, pri različnih velikih kmetih nakupovali klavno živino, meso pa na črno prodajali. Obsojenci so dobili kazni »od 10 let navzdol«, kar je veljalo za ostro kazen (Šturm 1995, Poročilo sodišča, 11. februar 1950, 3). Konkretni primer govori o tem, da so nekateri kmetje takrat imeli tudi tako priložnost dodatnega zaslužka brez posredništva države, za kar pa so seveda izjemno veliko tvegali – v letih 1949–1950 je šlo skorajda za vse ali nič. Najbrž pa bi močno pretiraval z ugibanjem, da trgovanje z dolarji dokazuje, da so imeli bogatejši kmetje tudi nekakšno možnost varčevanja v konvertibilni valuti, kar bi jim utegnilo koristiti od sredine 50. let dalje, ko so se pričele odpirati meje z Italijo in Avstrijo. Najverjetneje gre za redek pojav. Pisana sestava družine špekulantov iz okolice Vrhnike daje vtis, da so poleg bogatih kmetov, gostilničarjev in mlinarjev na tak tvegani način nekaj zaslužili tudi ljudje iz nižjih slojev, kamor sta zanesljivo sodila zadružni pek in skladiščnik.

Iz preglednice 16 je razvidno, da je bilo največ prekrškov zabeleženih iz naslova nepravilnosti poslovanja trgovin, zadrug, malomarnosti pri hranjenju blaga, nepravilnosti pri poslovanju z živilskimi in industrijskimi nakaznicami ter drugih administrativnih nepravilnosti. Za to so bile izrečene tudi zelo hude kazni. Devetnajstletna trgovska pomočnica iz Zgornje Jablanice je bila jeseni 1950 kaznovana z dvema letoma prepovedi opravljanja službe, s poravnavo škode za 4.250 din in še za 200 din stroškov postopka, zaradi »nemarnega poslovanja«. Bila je kriva manka 6,9 kg sladkorja. Dve uslužbenki iz Vrhnike, ena je bila stara 54, druga pa 22 let, sta bili kaznovani s tremi meseci poboljševalnega dela zaradi manipulacije z 11 oziroma osmimi živilskimi nakaznicami. Povsem nesorazmerno kazen je prejela 25 letna poslovodkinja januarja 1951 zaradi neobračunanih bonov v vrednosti 2.000 din. Primer je bil odstopljen javnemu tožilstvu, vendar iz beležke kazni ni povsem jasno, ali je bila obsojena na zapor in/ali pogojno kazen: »Kazen: 40 mesecev zapora pogojno 3 leta.« Veliko število kaznovanih administratorjev je mogoče pojasniti z dejstvom, da so v začetku leta 1948 v LRS na hitro usposobili 5.000 oseb za trgovske pomočnike, knjigovodje in poslovodje (Prinčič 1994b, 103), ki naj bi nadomestili bivše privatne trgovce in ki verjetno niso bili najbolj večji svojega posla. Čeprav koruptivnega delovanja in zasebnega okoriščanja, kot napeljuje zgornje poročilo ljubljanskega okrajnega sodišča, seveda ne moremo izključiti. Zanimivo je tudi to, da podatki iz teh evidenc ne namigujejo na prisotnost bivših zasebnih trgovcev, ki so v tistem času ob-

lasti povzročali nemalo skrbi. Samo v letu 1949 sta zabeleženi dve trgovki, vendar brez namiga, da gre za bivši zasebnici. Poleg tega je bila večina drugega trgovinskega osebja zelo mlada, starosti okoli 20 let. Možno je, da so bivše trgovce doletele višje kazni in so jih obravnavala sodišča.

Med prekrške, ki jih lahko najlažje in najsmiselneje povežemo s problematiko integriranja kmečkih dohodkov, pa vsekakor sodijo tisti, ki so bili povezani z nedovoljenim trgovanjem z vinom, žganjem, s točenjem in z drugo prodajo alkohola brez davka. Največ takih primerov – v skupnem deležu nekaj več kot 1/5 – je bilo zabeleženih leta 1949, v letih 1950 in 1951 pa je število strmo vpadlo. Za nedovoljeno trgovino z žganjem je bil tako, npr., leta 1950 z zneskom 2.000 din kaznovan delavec iz Litije. Za nedovoljeno trgovino z vinom je bil z 2.000 din kaznovan tudi kmet iz Praprotnega Brda pri Rovtah. Ovadila ga je milica iz Solkana, kar napeljuje, da je kmet od tam nabavljal vino. Drugi primeri nezakonitih pridobitnih dejavnosti, ki so zanimivi za našo problematiko, so v navedenem dokumentu redkejši. Z najvišjo denarno kaznijo, kar jih je bilo zabeleženih v navedenih dokumentih, 10.000 din, je bila spomladi 1950 kaznovana delavka iz Matene, vasi na Ljubljanskem barju, zaradi »nakupa raznega tekstilnega blaga in usnja z namenom preprodaje«. Lahko bi jo odnesla še dosti slabše, kajti neki »nabavljajč«, sicer s stalnim prebivališčem v centru Ljubljane, je poleti 1948 dobil tri mesece poboljševalnega dela zaradi nedovoljenega strojenja živalskih kož. Po drugi strani je za soroden prekršek – kršenje »uredbe o odkupu živalskih kož in razdeljevanju [nečitljivo] kož« – kmet iz Vinj leto kasneje dobil »samo« 5.000 din kazni. Milica Medvode je januarja 1951 ovadila nekega 50-letnega uslužbenca zaradi nedovoljene trgovine, vendar ni jasno, za kaj je natanko šlo. Tudi ta primer je bil odstopljen tožilstvu. Dobil je tri mesece zapora, toda zraven je dopisano, da je bil pomiloščen za dva meseca (čeprav zadnja beseda skoraj ni čitljiva). Za mnoge prekrške pa kazen preprosto ni navedena. Tak je za našo problematiko zanimiv primer posestnika in mlinarja iz Brezovice z začetka leta 1951, ki so mu očitali »previsoko (20 %) jemanje žitne merice in sprejem žitaric v mletje brez prevzemno – oddajnega lista«. Neki drugi mlinar je bil za »neoddajo mlinarske merice – 399 kg« novembra 1951 na drugi stopnji obsojen na 45 dni zapora in še 8.000 din kazni. Po odstopu primera javnemu tožilstvu je zelo visoko kazen prejela zbiralka mleka, sicer s prebivališčem v Ljubljani, ki je bila ovadana na podlagi zapisnika Kmetijske zadruge Brezovica septembra 1950. Obsojena je bila na štiri mesece zapora. Po zabeležbi naj ne bi oddala denarja za mleko v znesku

29.545 din. Hudo kazen, dva meseca poboljševalnega dela, je septembra 1949 dobil tudi gozdni delavec z Vrha treh kraljev, ker je utajil davke na promet s proizvodi, vendar ni zapisano, s katerimi.

Splošni vpisnik za prekrške 1949–1950 in 1951 je za okraj Ljubljana – okolica zabeležil 20 visokih denarnih kazni v razponu od 2.000 do 10.000 din. Nadalje so zabeležene tri kaznovanja na poboljševalno delo za tri mesece in en primer take kazni za dva meseca. Zabeležene so tudi tri zaporne kazni, od katerih obstaja le za en zanesljiv podatek o dolžini izrečene kazni (štiri mesece), v ostalih dveh primerih dolžina ni povsem jasna. V dveh primerih sta bili izrečeni kazni prepovedi opravljanja službe za dve leti, v enem primeru pa je bila za šest mesecev izrečena prepoved napredovanja zaradi malomarnega poslovanja v trgovini. Ostale denarne kazni so bile nižje od 2.000 din, veliko je tudi oprostitev oziroma ustavitve kazenskih postopkov, in kot rečeno, v mnogih primerih kazen sploh ni navedena. Zelo veliko je tudi opominov, ob katerih je včasih navedena višina škode v denarju. Škoda nad 2.000 din je bila izračunana v devetih primerih, od tega štirikrat nad 10.000 din. Drugače kot v nekaterih drugih primerih pa tukaj ni zabeleženo, ali so morale odgovorne osebe škodo poravnati.

Izmed vseh navedenih primerov najbolj »bode v oči« usoda devetnajstletne trgovske pomočnice, ki je dobila nenavadno visoko kazen za manko 6,9 kg sladkorja. Dokumenti tistega časa iz okolice Ljubljane so na splošno polni raznovrstnih evidenc, ki manko določenih količin blaga merijo v kilogramih. Zgodba o 20.000 kg neoddanega mesa iz Prekmurja si je zaslužila svoje mesto v časopisu, manjkajoči kilogrami moke, sladkorja, masti itd. pa so podeželskim administratorjem, kontrolorjem in odbornikom jemali ure in ure ter običajne ljudi nemalokrat spravljali v obup in jezo. Vsiljuje se vprašanje, čemu je bilo vse to potrebno? Na eni strani ni nobenega dvoma, da se je Jugoslavija leta 1948 znašla v neprijetnem položaju. Poleg izrazito neugodnih mednarodnih razmer sta uvedba planskega gospodarstva in projekt industrializacije (1947) prinesla vrsto kolosalnih problemov. Od leta 1946 do pomladi 1948 se je število zaposlenih izven kmetijstva v vsej Jugoslaviji povečalo za skoraj 50 %, količina žita, ki jo je odkupila država, pa se je povečala samo za nekaj več kot pol odstotka. Kmetijska pridelava se glede na predvojno stanje skorajda ni povečala. Zaskrbljujoča je bila tudi produktivnost industrije, kajti leta 1949 se je npr. v Jugoslaviji zaposlenost v nekmetijskih dejavnostih povečala za kar 87 %, proizvodnja pa samo za 39 % (Čepič 2005b, 896; Čepič

2006, 402–403). Kako organizirati preskrbo za veliko število ljudi, ki so zapustili kmetijstvo? Tem bolj, ker odsotnosti teh ljudi ni nadomestila ustrezna tehnologija, saj le-te preprosto ni bilo dovolj. Na povečanje produktivnosti zasebnega kmetijstva je negativno vplivala tudi povprečna majhnost in razdrobljenost posesti – 48 % vseh posesti v LRS je bilo takrat velikih do 5 ha. Poleg tega je prva petletka največjo pozornost namenila težki industriji in drugim kapitalnim investicijam, in to na račun proizvodnje blaga za široko potrošnjo, ki je bilo drago in ga je primanjkovalo. Slednje je negativno vplivalo na interese zasebnih kmetov, da bi ustvarjali in prodajali presežke državi (Čepič 2006, 403–404).

Vse to je pomenilo pomanjkanje. Pomanjkanje vodi v nezadovoljstvo, le-to pa v potencialne socialne nemire, čemur se je hotela oblast za vsako ceno izogniti. Pogoj za blažitev posledic tega pomanjkanja je bila kajpak čim racionalnejša distribucija dobrin med populacijo, zato si je oblast prizadevala nad njo vzpostaviti karseda učinkovit nadzor. Zgornji primeri nam kažejo, da je bila v primerih, ko so ji stvari uhajale iz rok, pripravljena poseči po zelo represivnih ukrepih. Poleg tega je bil leta 1948 v ta namen uveden sistem zagotovljene preskrbe, ki je nadomestil ali, natančneje, nadgradil prejšnji sistem racionirane preskrbe. Od prejšnjega sistema preskrbe se je razlikoval prav v popolni prevladi države v trgovini. Pri zagotovljeni preskrbi so imeli na podlagi živilskih nakaznic pravico do blaga vsi delavci, njihovi družinski člani, upokojenci, državni uslužbenci in kmetje, ki so živeli od od vojne opustošenih pokrajin. Kmetje, ki so imeli po mnenju oblasti dovolj zemlje, da se preživljajo sami, so bili iz tega kajpak izvzeti. Kmetje so poleg denarja za pridelke iz naslova obveznega odkupa načeloma prejeli bone za industrijsko blago. Če pa so po poravnavi obveznosti do države še imeli presežke in so jih bili pripravljene prodati združenim trgovinam, so prav tako dobili bone za industrijsko blago, ki jim je bilo hkrati na voljo po nižji ceni. Temu se je reklo vezana trgovina, ki je v podobni obliki obstajala že v prvih povojnih letih (prim. Čepič 1997, 459; Čepič 1999b). Toda »Odredba o določitvi potrošnikov, ki jim je zagotovljena preskrba« iz leta 1948 je imela en neprijeten dodatek: iz take preskrbe so bili na splošno izvzeti ne samo kmetje, pač pa vsi tisti potrošniki, »ki so preskrbljeni z živili iz lastnega vira (od lastnega pridelka – proizvodnje)« (*Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije* 1948, 133). Slednje je v praksi pomenilo, da do živilskih nakaznic niso bili upravičeni niti vsi, katerih delovo razmerje ni bilo povezano z domačo kmetijo, ali pa so bili do njih upravičeni v omejenem obsegu. Npr., delavci v

Okrajni lesni industriji Polhov Gradec, ki so živeli v kmečkih gospodinjstvih, zavezanih obveznemu odkupu, leta 1949 niso dobili nakaznic za meso, maščobe in kruh.

V trgovinah tistega časa so temu primerno prilagodili ponudbo. Tak je bil tudi primer poslovalnice kmetijske zadruge Dolsko v Senožetih, tj. v kraju, ki sem ga obravnaval malo prej. Najprej velja omeniti, da je nadzor tukajšnjega poslovanja poleg drugih manjših nepravilnosti ugotovila, da manjka 5,1 kg koruzne moke, 3,5 kg enotne moke in 1 kg bele moke, pa tudi za 69 din več bonov, kakor je bilo prodanega blaga za bone. Toda v tem primeru vsaj takrat še ni prišlo do posebnega postopka, kajti trgovinski odsek OLO Ljubljana – okolica je takrat samo zahteval, da se ugotovljeni manko in nekatere druge nerednosti odpravi, in to v treh dneh. Druga zanimivost trgovine je bila ta, da je bila poslovodkinja bivša zasebna trgovka, sam lokal pa se je nahajal v njeni lastni hiši. To najverjetneje pomeni, da je bila združna trgovina v bivši zasebni trgovini, ki so jo nacionalizirali.

Poslovanje te trgovine veliko pove o izbiri potrošnega blaga za ruralna gospodinjstva, torej marsikaj tudi o motivaciji za njihove ekonomske aktivnosti. Če površno preletimo inventar blaga omenjene trgovine iz julija 1948, najprej dobimo vtis, da sploh ni bila slabo založena. Izstopajo dolgi metri blaga za raznovrstne obleke, relativno malo pa je bilo moških čevljev (11 parov) in samo štirje pare otroških čevljev, ženskih pa sploh ni bilo. Skupna vrednost blaga v trgovini je bila 84.633,83 din, od tega je bilo preko vezane trgovine na prodaj za kar 63.165,69 din, kot zagotovljeno blago 5.507,59 din, v bilanci je navedenih še za 6.878,75 din nakupljenega blaga od kmetov, za prosto prodajo pa je bilo namenjeno blago v vrednosti 8.481,80 din. Na koncu seznama postane razvidno, da je bilo tekstilno blago načeloma mogoče kupiti samo preko vezane trgovine. Preko slednje pa je bilo na voljo razmeroma malo hrane, samo v vrednosti 3.027 din. V zagotovljeni preskrbi so prevladovali koruzna moka (130,8 kg), sladkor (84,5 kg) in ržena moka (67 kg) ter nekaj olja (15,15 l). Kaj je ostalo v prosti prodaji? Po številu so izstopali muholovci (430 kosov), šolska kreda (100 kosov), skoraj 6 kg bombonov znamke Feurre in skoraj 7 kg bombonov Props. Ni manjkalo kreme za čevlje (65 kom), na voljo pa je bilo tudi konservirana kava (šest kosov) in devet klobukov. In še nekaj drugih reči, kot so bile metle, pol kilograma popra ipd. Prehranskih proizvodov je bilo tukaj najmanj. Popis inventarja daje vpogled tudi v cene, zlasti v razmerje med vrednostjo odkupljenih kmečkih pridelkov in izdelkov ter cenami

industrijskega blaga. Cena kilograma odkupljenega fižola se je gibala med 5,84 in 9,74 din, par visokih moških usnjenih čevljev, ki jih je bilo mogoče takrat dobiti le preko vezane trgovine, pa je stal 575 din (ZAL, 31/9 OLO LJO, 111, 255, Popis blaga v poslovalnici Senožeti, 30. julij 1948).

Vprašanje za nadaljnje raziskave je, koliko in še zlasti kateri kmetje so takrat sploh lahko pristopili k vezani trgovini? Ali še natančneje, koliko jih je sploh prišlo do kakršnih koli industrijskih bonov iz naslova obveznega odkupa? Kajti v pričujoči raziskavi sem naletel na veliko primerov pritožb kmetov, ker so jim bile po njihovem mnenju predpisane prevelike količine kmetijskih pridelkov za obvezni odkup. Toda pritoževali se niso samo kmetje kot zasebniki. KLO Log je novembra 1950, npr., protestiral proti prekomerni planski obremenitvi obvezne oddaje krompirja kakor tudi surovemu postopku odkupnih funkcionarjev, ki jih je poslal OLO Ljubljana – okolica. Ti so pri izterjatvi dajatev grozili z milico in celo vdirali v kletne prostore, »da so kmeti vsi postali zmedeni in prestrašeni«. KLO se je zaradi tega obrnil na okrajno javno tožilstvo (ZAL, 31/9 OLO LJO, 26, 36, Odkupi, 24. november 1950; prim. Bokovoy 2014, 296–297; Čoh Kladnik 2012, 91). V takih primerih gotovo ni bilo mogoče niti pomisliti na nakup industrijskega blaga za bone oziroma iz vezane trgovine.

Droben uvid v kupno moč industrijskega blaga ruralnega prebivalstva nam sicer ponuja že navedeni popis blaga v poslovalnici v Senožetih. V zelo omejenem obsegu govori tudi o tržni aktivnosti kmečkih gospodarstev, pri čemer moramo seveda upoštevati, da so kmetje lahko določeno in strogo nadzorovano količino presežkov pridelkov prodajali tudi na tržnicah, črna kronika tiste epohe pa nam govori tudi o ilegalni trgovini. Seveda gre pri omenjenem primeru zgolj za eno poslovalnico in iz dokumenta ni razvidno, koliko kmetov ji je prodalo svoje pridelke. Katere presežke pa so kmetje iz Senožeti prodali zadružni trgovini, kot je bilo razvidno na dan pregleda? 78,7 kg fižola različnih kakovosti (v glavnem najcenejšega), 194 kom jajc, 0,4 kg kuhanega masla, 2,4 kg kopriv, 137,5 kg krhlike, 6 kg tropotca in 385 (verjetno košaric) borovnic, in sicer skupni vrednosti 6,878,75 din, kar je predstavljalo samo dobro desetino vrednosti blaga, ki je bilo na voljo iz vezane trgovine. Z drugimi besedami, če odštejemo gozdna zelišča in sadeže, od katerih so iztržili daleč največ, in upoštevamo zaslužek samo od pravih kmetijskih proizvodov, ugotovimo, da si izkupička kmetje niso mogli kupiti niti dveh parov moških čevljev iz vezane trgovine.

Novi sistem zagotovljene preskrbe je v zaostrenih gospodarskih in političnih razmerah na vseh ravneh povzročal številne težave. Najbolj na splošno, običajni ljudje so si na vse mogoče načine prizadevali dokazati, zakaj so do nakaznic upravičeni, oblast pa je po drugi strani skrbelo, koliko nakaznic je razdeljenih neupravičenim prejemnikom. Hudourniki pošte s poročili, pritožbami in prošnjami so se valili sem in tja, zlasti na relacijah: kmečka gospodinjstva – KLO – OLO in na njihove kontrolne komisije ter potem včasih še naprej na Kontrolno komisijo pri vladi LRS. Podjetja so razmetavala z delovnimi urami administratorjev, ki so osebno preverjali zaposlene. Uslužbenka v podjetju Okrajne lesne industrije Polhov Gradec je npr. spomladi 1950 osebno obiskala vse KLO, kjer so živeli delavci – kmetje, če slučajno ne pripadajo gospodinjstvom z obveznimi oddajami, zaradi česar potem ne bi bili upravičeni do določenih kart (ali pa sploh do nobenih) (ZAL, 31/9 OLO LJO, 115, 269, Kontrolni zapišnik, 18. april 1950, 1). Uslužbenci UDB so se morali poleg lova na informbirojevce, špekulante, škodljivce in sovražnike vseh vrst vsaj v nekaterih primerih po novem ukvarjati še s težavo upravičenosti do živilskih nakaznic. UDB je, npr., poleg neupravičenih prejemnikov nakaznic v primeru Okrajnega kovinskega in mizarskega podjetja Ig zabeležila, da je tamkajšnji upravnik, ki je bil lastnik 22 arov zemlje, pustil službo, ker ni mogel dobiti kart za ženo in otroke. Kapetan UDB je ob tem dodal, da so upravniku prepovedali uporabo strojev podjetja za njegovo domačo obrt, kar po njegovi oceni ni bilo prav (ZAL, 31/9 OLO LJO, 26, 36, UDB za okraj Ljubljana okolica, 2. januar 1951).

Poleg tega je bil sistem močno izpostavljen korupciji in to na najbolj občutljivejši ravni, osnovni preskrbi prebivalstva. In to je imelo nevaren potencial za majanje ugleda oblasti. Ljudje so namreč do kart prišli preko podjetja, kjer so bili zaposleni, ali preko domačega KLO. Funkcionarji KLO so znali poskrbeti za svoje ljudi, toda neka pritožba prizadetih kmetov, ki je pristala na pisalnih mizah same Kontrolne komisije pri Vladi LRS, je v primeru KLO Borovnica, najverjetneje iz leta 1949, navajala, da ne vedno za vse enako. Pritožba je posebej izpostavljala »imovite« odbornike KLO, ki so neupravičeno prišli do kart, mnogi »nemaniči« pa naj bi ostali brez njih. Odbornika KLO Borovnica K. J., npr., bi na podlagi pritožbe lahko v okviru naše problematike izpostavili kot *prizadevnega* kmeta – delavca. Svojega posestva sicer ni imel, je pa najel sedem njiv, redil svinje in koze. Za obdelovanje polja je najemal delovno silo, sam pa je bil zaposlen na železnici. In prejemal je vse karte. Na drugi strani so F. M. (sopodpisani v pritožbi) odvzeli karte in ji predlagali, da naj gre v gozd po jagode in bo-

rovnice. »Prosimo, da se zadeva temeljito preišče in zlo pri korenu odpravi. Vse sile za petletko!« (ZAL 31/9 OLO LJO, 115, 269, Kontrolna komisija V. L. R. Slovenije, Trgovinska inšpekcija) Na take zgodbe v istem času naletimo tudi v *Slovenskem poročevalcu* (»Premalo delovne sile in preveč« 1949, 1).

»Zlo«, o katerem govori kmečka pritožba, je oblast odpravljala postopoma, od začetka leta 1951 in vse do leta 1953, ko so bile živilske in industrijske nakaznice kakor tudi obvezni odkup za živila dokončno ukinjeni (Čepič 1999b, 165–166). Do takrat si je oblast na različnih ravneh obupano trudila ustvariti red ali pa vsaj vzpostaviti nadzor nad tem, kdo kaj dobi. Pregled prošenj za živilske nakaznice in odgovori nanje na območju OLO Ljubljana okolica ustvarjajo vtis, da so bili ukrepi oblasti zelo arbitrarni. Včasih je oblast pokazala razumevanje za stiske posameznikov, še večkrat pa ne. Pri teh primerih je razvidno, da so bile posebej problematične prav družine, ki so sredstva za preživljanje kombinirale iz kmetijstva in zaposlitve. Izpostavljam en tak primer iz februarja 1951. H. R. iz Polšnika pri Litiji je bil zaposlen na železnici, hkrati pa je samega sebe opisal kot malega kmetovalca. Po lastnih besedah je imel majhno kmetijo v hribovitem predelu s plitvo in peščeno zemljo. Imel je ženo in štiri otroke, za katere je prosil za živilsko nakaznico. Poudaril je, da tudi v službi ni dobil nobene nakaznice. Pridelek mu je pobrala suša, družina pa se je po njegovih besedah znašla na robu lakote. Pri konkretnem primeru manjka utemeljitev, je pa na dokumentu kratek pripis: »vprašati M. sekretarja O.O.O.F«. Pod tem pa: »pregledano – ni upravičen.« Najbrž je bil za H. R. usoden podatek, da je posedoval 2,95 ha njive, kar je nekdo v dokumentu tudi mastno podčrtal, poleg tega pa še 0,78 ha pašnika in 7,94 ha travnika oziroma skupaj 11,67 ha (ZAL, 31/9 OLO LJO, 26, 36, Prošnja za živilske nakaznice, 15. februar 1951).

Vsi ti primeri predstavljajo drobne koščke v mozaiku splošnega stanja na podeželju tistega časa. Tito je že novembra 1948 javno podal oceno, da je na podeželju prišlo do resnega porasta nezaupanja v ljudsko oblast. V zanj značilnem slogu je dejal: »Poskušajo me prepričati, da gre samo za nezaupanje do ljudske oblasti na lokalni ravni. Tega ne verjamem ...« (Bilandžić 1985, 130) Kolektivizacija pa se takrat sploh še ni začela.

»Polproletarci« in ljudska oblast

Različni dokumenti iz prvega povojnega obdobja v LRS nam pripovedujejo, da oblast na splošno ni imela pozitivnega mnenja o delavcih, ki so z

eno nogo stali na svojih majhnih družinskih posestvih, z drugo pa v tovarni. »Polproletarci«, kot so taki delovni sili v tistem času najpogosteje rekli, so bili problematični iz idejnopolitičnih in gospodarskih razlogov.

Ko je npr. leta 1947 Oddelek za agrarno reformo pri Ministrstvu za kmetijstvo LRS opazil, da je veliko delavcev dobilo zemljo, je opozoril, da se delavca ne sme vezati na košček zemlje, ne sme se mu vzbujati lastninskega instinkta (Čepič 1995, 104–105). Enostavno rečeno, tak delavec bi izgubil interes za cilje ljudske revolucije. Namesto da bi se v prostem času izobraževal in politično udeleževal, bi se brigal za družinsko kmetijo. Toda na to težavo se je očitno dalo gledati tudi z druge, nekoliko svetlejšje plati, kar je razvidno iz razmišljanj Staneta Kavčiča na 2. kongresu KPS, novembra leta 1948. Kavčič si je takrat polproletarce zamišljal kot neka-kšne posrednike partijske linije na podeželju. Kot taki bi bili lahko partiji na vasi v resnici v veliko pomoč, zlasti proti »raznim vaškim pijavkam«, ki so rovarile proti zadrugam (Čoh Kladnik 2012, 34). Podobno stališče so v diskusiji na seji biroja CK KPS februarja 1949 zavzeli tudi najvišji partijski funkcionarji, med katerimi je bil prisoten tudi Kavčič. Na eni strani so sicer ugotavljali, da so delavci, ki pridejo iz podeželja, »pri novostih nezaupljivi in konservativni«. Na drugi strani pa so ocenili (Drnovšek 2000, 139 in 141),

da je treba pričeti z intenzivnim delom med takozvanimi polproletarci, ki stanujejo izven delavskih centrov ter jih v sodelovanju s frontnimi organizacijami na vasi vključevati v ideološko politično vzgojno delo, kar predstavlja tudi močno sredstvo za mobilizacijo nove delovne sile iz podeželja.

Kot bom pokazal v nadaljevanju, politična stvarnost Kavčičevemu optimizmu ni ravno pritrčila. V vsakem primeru so ljudsko oblast s partijo na čelu mučile predvsem naslednje težave, ki so bile povezane s polproletarci: (a) neupravičeni izostanki z dela (abstinence); (b) prepogosto menjavanje in celo opuščanje zaposlitve izven kmetijstva (fluktuacija); (c) umetno vzdrževanje (pre)majhnih samostojnih kmečkih gospodarstev pri življenju, kar je zaviralo kolektivizacijo in povzročalo težave s preskrbo (Čepič 1991, 87–90). Prvi petletni plan je namreč predpostavljal disciplinirano in ustaljeno delovno silo, nad katero bi morali imeti planerji natančen pregled in nadzor za potrebe njenega racionalnega razporejanja med gospodarskimi panogami. Polproletarci pa so zaradi svojega posebnega ekonomskega položaja, kot sem doslej pokazal na številnih prime-

rih, namreč kombiniranja različnih zaposlitev, predstavljali resen šum v kolesju planskega narodnega gospodarstva. Razlog za to je bil preprost: zaradi (majhnega) posestva so polproletarci lažje kot vsi drugi opuščali (vsaj za določen čas) zaposlitve v rudarstvu, gradbeništvu in industriji. Natančneje, gospodarjenje s kmetijskim posestvom je polproletarcem očitno dajalo boljše možnosti, da so tehtali lastne materialne koristi in niso bili nujno prisiljeni sprejeti vsako delo pod poljubnimi pogoji (prim. Čepič 2006, 402, 410). Biro CK KPS je na primer npr. v malo prej povzeti diskusiji izpostavil prav delavce iz podeželja, ki naj bi še prav posebej predstavljali odpor glede dela po normah.

Kot že rečeno, sem na podlagi raznih evidenc in poročil družinske člane, ki so bili zaposleni zunaj, obravnaval ločeno od »kmečkega« dela njihovega gospodinjstva. To razlikovanje je bilo nujno zaradi sistematizacije podatkov, a v resničnem življenju so industrijski delavci v popoldanskem času in ob prostih dnevih nedvomno poprijeli tudi za domača kmetijska opravila. Poročila namreč govorijo o tem, da je bilo največ opravičenih in neopravičenih izostankov z dela prav pri tistih »proletarcih, ki imajo doma zemljo« (AS, 1589/III CK ZKS, 43, 1454, Dnevne informacije, 25. 4. 1950, 4). Konkretno poročilo sicer govori o Štajerski, a o problematiki neopravičenih in prepegostih izostankov z dela (abstinenc) nekvalificirane delovne sile so poročali tudi drugod. Slednje je bila npr. velika težava Okrajne kovinske industrije Ig ki jo je po partijski oceni pestila slaba storilnost zaradi nekvalificirane delovne sile. Leta 1952 je tamkajšnji delavski svet sestavljalo 15 delavk in delavcev, od katerih je bilo sedem hčera in sinov malih ali srednjih kmetov oziroma kmetijskega delavca. Pa ne samo to: tudi politično stanje v podjetju ni bilo zadovoljivo, po mnenju partijske komisije zato, ker je bila »večina delavcev polproletarcev« (ZAL_{31/9} OLO LJO, 28, 40, Politična in gospodarska analiza področja KLO Ig pri Ljubljani, 1952. Priloga: Politična analiza okrajne kovinske industrije na Igu, 1. april 1952, 2, 4–5). Dokumenti govorijo tudi o tem, da so v nekaterih podjetjih poskušali svojim delavcem prepovedati »popoldansko delo v zasebne svrhe«. Tudi tukaj navajam primer Okrajne kovinske industrije Ig čeprav ni povsem jasno, za kakšno delo je šlo. Prav mogoče, da so imeli v resici v mislih navadno »šušmarstvo« in ne dela na družinski kmetiji. Glede na to, da so popoldansko delo »forsirali« posamezni člani KPS celo na tamkajšnjih partijskih sestankih, prepovedi najbrž niso bile zelo uspešne.

Za neopravičeno izostajanje z dela je bilo takrat predvideno odpuščanje ali »rezanje kart«. Partijska poročila govorijo tudi o tem, da so se delavci rezanju kart uspešno upirali z grožnjami, da ne bodo prihajali na nedeljska dela. Nekateri pa so dosegli vsaj, da niso trgali živilskih kart za njihove družinske člane. Zdi se, da so bili pri tem še posebej uspešni rudarji, saj je rudnik v Hrastniku v aprilu 1950 zabeležil 1.448 neopravičenih izostankov, za kazen pa so razrezali samo 107 kart, v rudniku Zagorje pa so od 1.050 izostankov razrezali samo 128 kart (AS, 1589/III CK ZKS, 43, 1454, Dnevne informacije 11. marec, 19. april in 25. april 1950).

Fluktuacija delovne sile je v LRS in tudi drugod po Jugoslaviji v letih 1949–1950 dobila velike razsežnosti, tako da jo je Boris Kidrič označil za enega najškodljivejših pojavov v gospodarstvu (Čepič 1991, 89). Določen vpogled v to težavo s fluktuacijo nudi tudi partijsko poročilo za april 1950. Plan vključevanja delovne sile za lesno industrijo, premogovnike in gradnje je za ta mesec predvideval 3.343 novih delavcev, do konca meseca jih je bilo zagotovljenih 2.656. Istočasno so ugotovili, da je v celotni LRS 3.316 »odvišne delovne sile«, torej zaposlenih delavcev, ki bi jih načeloma lahko prerazporedili na nova delovna mesta. Toda izmed slednjih jih je kar 449 odšlo nazaj na svoja posestva, 409 pa se jih je kratko malo »izgubilo iz evidence«, kar najbrž pomeni, da so se mnogi izmed njih prav tako vrnili na družinske kmetije (AS, 1589/III CK ZKS, 43, 1454, Dnevne informacije, 25. 4 1950). Tudi ko so se posamezniki in posameznice enkrat zaposlili, to še nikakor ni nujno pomenilo, da bodo na istem delovnem mestu tudi dolgo ostali. Glavna direkcija usnjarske industrije v LRS je februarja 1950, denimo, poročala, da je delovno pogodbo za dobo do šestih mesecev podpisalo 27 % vseh delavcev, za dobo od šestih do 12 mesecev 37 %, za dobo nad eno leto 23 %, za nedoločen čas samo 13 %, 1 % pa je bil pripravljen sodelovati le pri manjših delih. Posebej so opozorili, da je takrat v domžalski tovarni Toko odpoved dalo 17 delavcev, v tovarni usnja na Vrhniki pa 15 (AS, 1589/III CK ZKS, 43, 1454, Dnevne informacije, 11. marec 1950). Kot sem že omenil, je ljudska oblast pri lovu na delovno silo v času prve petletke uporabila malodane vsa sredstva, ki so ji bila za to na voljo – tudi administrativne ukrepe, ki so novačenje delovne sile močno približali vojaškemu vpoklicu. Oblast pri tem ni bila zmeraj uspešna. Junija 1950 so npr. v okraju Ljubljana – okolica, verjetno preko Uprave za delovno silo, ki je bila temu namenjena, izdali kar 423 odločb za »voznike«, na katere pa se jih je odzvalo samo 25. Zagotovo je šlo v tem primeru za kmete, ki so razpolagali z vozovi, in ne za šoferje motornih vozil. »Kljub temu niso bili poduzeti

nobeni ukrepi proti neizpolnjevanju, izuzemši individualne mobilizacije in prepričevanja.« Oblast se je verjetno zavedala, da z administrativnimi napotitvami na delo presega meje politično vzdržnega vodenja narodnega gospodarstva. Radikalnejši korak naprej je namreč bilo samo še prisilno oziroma poboljševalno/družbeno koristno delo. Ministrstvo za delo je tako npr. spomladi 1950 izdalo direktivo, po kateri se je bilo treba izogibati izdajanju odločb za delo v rudnikih. Delavci, ki so bili v rudnike premeščeni iz drugih podjetij, so v večini primerov to delo zapustili že po treh mesecih in se vrnil nazaj, si poiskali kaj drugega, mnogi pa so se celo vrnili nazaj na vas. Od malo prej omenjene številke 3,316 »odvišne delovne sile« v LRS leta 1950 so jih na drugo delo brez odločb premestili 2.240, z odločbami – torej administrativno – pa 173 (AS, 1589/III CK ZKS, 43, 1454, Dnevne informacije, 25. april, 25. maj in 20. junij 1950).

Doslej sem obravnaval nekatere primere, kjer zaposleni posamezniki zaradi posesti oziroma vključenosti v zasebno kmečko gospodarstvo v letih 1950 in 1951 niso mogli dobiti živilskih nakaznic. Od sredine leta 1949 je oblast politiko dodeljevanja oziroma odvzemanja živilskih nakaznic posebej zaostrila (Čepič 1999b, 161). Nedvomno so bile podlaga restriktivnih ukrepov na tem področju revizije dodeljevanja živilskih nakaznic. Splošna revizija stanja v LRS, ki je potekala januarja 1949, je npr. odkrila, da je bilo med garantiranimi potrošniki, tj. tistimi, ki so dobivali živilske nakaznice, kar 114.734 takih, ki so se sami oskrbovali z maščobami in mesom, in 25.742 samooskrbovancev z žitaricami (Drnovšek 2000, 132). V večini teh primerov je šlo nedvomno za kršitve Odredbe o določitvi potrošnikov, ki jim je zagotovljena preskrba iz leta 1948, po kateri so bili iz take preskrbe izvzeti vsi tisti, ki so se lahko oskrbovali iz svojih lastnih gospodarstev. Žal partijsko poročilo tukaj ne pove, ali je šlo pretežno za posameznike in posameznice, ki so kombinirali kmetovanje in zunanjo zaposlitev, tj. za polproletarce in njihove družinske člane. Omenil sem delavce v Okrajni lesni industriji Polhov Gradec, ki zaradi samooskrbnosti svojih kmetij leta 1949 niso dobili kart za meso in maščobe, slej ko prej prav zaradi dotične revizije in strožjega nadzora, ki ji je sledil. Pač pa navedeno poročilo zelo natančno predstavlja število živilskih nakaznic, ki so bila dodeljena polproletarcem, ki so pripadali majhnim posestnim skupinam do 2 ha (preglednica 17) in so bili kot taki od začetka leta 1950 izvzeti iz sistema obveznega odkupa ter torej načeloma upravičeni do zagotovljene preskrbe (Čepič 1999b, 159). Ob reviziji iz začetka leta 1949 jih je partijsko poročilo obravnavalo posebej (preglednica 17). Izračunali so, da bi

lahko izdali 118.700 živilskih nakaznic manj – v glavnem so imeli tukaj v mislih nedelavske živilske nakaznice, ki so bile namenjene za vzdrževane družinske člane in tiste kmete, ki niso mogli živeti od svojih posesti ali pa so kmetovali na območjih, ki jih je močno prizadela vojna. Za primerjavo, število izdanih živilskih nakaznic je januarja 1949 v celotni LRS po opravljeni splošni reviziji znašalo 809.092 – od tega 389.021 delavskih in 420.071 nedelavskih. Med revizijo so odvzeli 9.830 nakaznic, od tega 5.127 delavskih in 4.703 nedelavskih.

Številke možnega znižanja dodeljenih živilskih nakaznic odražajo ambicijo oblasti, da bi se velik del te polproletarske populacije bodisi povsem odpovedal kmetovanju in ustalil v drugih gospodarskih dejavnostih ali pa se združil v delovne zadruge ter ne bi več potreboval zagotovljene preskrbe z živili.

Preglednica 17: Število podeljenih delavskih živilskih nakaznic polproletarcem v LRS, januar 1949

Polproletarska posebna skupina (orna zemlja)	Št. podeljenih živilskih nakaznic	Možno znižanje na št.
10–50 arov	205.200	150.000
0,5–1,00 ha	78.500	20.000
1,00–2,00 ha	5.000	0

Vir: Drnovšek (2000, 133).

Vprašanje povezave med dodeljevanjem živilskih nakaznic in novačenjem delovne sile iz podeželja se je na seji biroja CK KPS ponovno odprlo aprila istega leta. Planske potrebe za leto 1949 so do »špice« terjale 26.000 novih delavcev. Računali so na okoli 10.000 »naravnega prirastka,« pri čemer so imeli najverjetneje v mislih bolj ali manj spontano zaposlovanje, mobilizirati pa bi morali še 16.000 delavcev. Po mnenju partijskega vrha bi bila mobilizacija uspešna v primeru, če bi zaostri politiko delitve kart, morda z ostrejšim odkupom kmetijskih pridelkov pri zasebnih kmetih, nazadnje pa še z ostrejšo politiko delitve industrijskih bonov. Pomemben neizkoriščen bazen delovne sile so bili po njihovem mnenju hlapci in deklet, katerih naj bi bilo takrat okoli 6.000, čeprav naj bi bila polovica prestarih, nekaj rezerve pa so videli tudi med viničarji (Drnovšek 2000, 150). Nenavadno je, da ob tej priložnosti niso računali z delovno silo, ki ji je bila v tistem času odvzeta prostost. Razen če so imeli v mislih prisilne delavce, ko so govorili o zaostrovanju obveznega odkupa.

Neizpolnjevanje obveznosti iz naslova obveznega odkupa, utaje pridelkov ipd., kot smo videli že prej, je bilo nemalokrat povod za upravno kaznovanje s poboljševalnim delom. Populacija, ki je bila vključena v sistem prisilnega dela v LRS, takrat ni bila majhna, zlasti če njen obseg primerjamo s takratnimi potrebami delovne sile. Leta 1949 je kazen poboljševalnega dela na podlagi sodne ali upravne kazni v LRS prestajalo 4.753 ljudi, istega leta jih je kazen prestalo 3.234, na družbeno koristno delo, ki je doletelo črnoborzijance, razširjevalce lažnih vesti, brezdelneže, osebe, ki so se vdajale igram na srečo, pijančevanju, prostituciji ipd., pa je bilo v tem letu obsojenih 1.549 ljudi. Leta 1950 je kazen poboljševalnega dela prestajalo 4.466 ljudi, 3.549 pa jo je prestalo, v istem letu jih je bilo na družbeno koristno delo obsojenih »samo« 80. Pri teh kaznih moramo upoštevati, da je bila dolžina njihovega trajanja precej različna, od nekaj dni do dveh let, zato je tudi v tej delovni populaciji obstajala precejšnja fluktuacija (Mikola 2006, 23, 27, 30). Med navedene številke, ki jih je zbral Mikola, pa seveda niso všteti vsi tisti, ki so bili obsojeni na dolgoletne kazni prisilnega dela, kot je bil primer nekaterih špekulantov iz okolice Vrhnike, ki so dobili tudi desetletne kazni odvzema prostosti in prisilnega dela.

Zastavlja se vprašanje, kaj so zaostreni ukrepi na področju dodeljevanja živilskih nakaznic in bonov za industrijsko blago v letu 1949 pomenili za življenjski standard polproletarcev in njihovih družin. Enostavneje rečeno, koliko se jim je zaposlitev izven domačega kmečkega gospodarstva pravzaprav splačala? Izpostavil sem kmeta iz Polšnika pri Litiji, ki je bil hkrati zaposlen na železnici in leta 1951 ni mogel priti do živilskih nakaznic. Iz arhivskih dokumentov ni mogoče ugotoviti, ali je morda prekinil delovno razmerje in se vsaj za nekaj časa posvetil kmetovanju. Pač pa dokument za prej obravnavani primer upravnika Okrajnega kovinskega in mizarskega podjetja Ig iz začetka leta 1951 eksplicitno navaja, da je pustil službo prav zaradi tega, ker ni mogel dobiti živilskih nakaznic za svoje družinske člane. Utemeljeno lahko sklepamo, da se je veliko tistih, ki so glede na prej navedeno partijsko poročilo iz aprila 1950 odšli nazaj na kmetije oziroma so izginili iz evidenc, za tak korak odločilo, ker niso prišli do živilskih nakaznic. Polproletarcem so sicer tudi v primeru, da niso bili upravičeni do živilskih nakaznic, načeloma pripadali industrijski boni, npr. za obutev in tekstil, vendar ne prej kot po treh mesecih zaposlitve pri posameznem podjetju (Čepič 1999b, 160). V vsakem primeru jim je bilo dostopno tudi blago v prosti prodaji, vendar po višjih cenah in v omejeni ponudbi. Socialno zavarovanje, ki je bilo takrat privilegij zaposle-

nih v državnem sektorju in ki je krilo stroške za invalidnost, zdravljenje in pokojnino, je gotovo predstavljalo motivacijo za zaposlitev izven kmetijstva. Čeprav sistem zagotovljene preskrbe od sredine leta 1949 ni deloval spodbudno za posameznike in posameznice, ki so kombinirali kmetovanje na domačih posestvih – posebej tistih, ki so bila večja od 2–3 ha, in zunanjo zaposlitev, obstaja velika verjetnost, da so znali polproletarci ugodnosti iz tega naslova tudi izsiliti. Delovne sile je v tistem času primanjkovalo, zgoraj omenjeni dogodki v Hrastniku in Zagorju, čeprav eksplicitno ne omenjajo polproletarcev, dopuščajo ugibanje, da so v praksi lokalne (partijske) oblasti in uprave podjetij morda pristale na kakšen kompromis tudi, ko je šlo za take delavce.

Sistem živilskih in industrijskih nakaznic je v letih 1951–1953 odmiral, obvezni odkup pa so opuščali v letih 1952–1953. Mogoče je sklepati, da se je gmotni položaj polproletarcev izboljševal skupaj z odmiranjem sistema preskrbe, kot je veljal v času prve petletke.

Sužnji zadruga?

Ključno vprašanje tukaj je, kaj je kolektivizacija v letih 1949–1952 v LRS prinesla novega za ruralna gospodinjstva? Na primeru okolice Ljubljane sem pokazal, da so se nekatere možnosti za podjetnost in podjetništvo, kot so jih ljudje poznali iz predaprilske Jugoslavije, do leta 1949 najmanj močno zožile. Govoril sem o odpravljanju zasebne trgovine, industrijskih podjetij, mnogih storitvenih dejavnosti, zlasti pa večjega lastništva nad zemljo in gozdovi. Toda po drugi strani sta obnova in industrializacija države odprli vrsto novih priložnosti za zaposlitev ruralne delovne sile. Za številna gospodinjstva v okolici Ljubljane ni bilo takoj po vojni prav nič posebnega, če je del njihovih družinskih članov hodil v službo nekam drugam. Ta pojav ni bil nov, z njim so si agrarni ekonomisti belili glave že v stari Jugoslaviji, ko so se zaradi tako obsežnega fenomena prvič (in ne zadnjič) vprašali, kdo v Sloveniji sploh je kmet (Lazarevič 2018a, 200). Ruralna sociologinja Ana Barbič je ocenila, da so si v Sloveniji po vojni lahko našli zaposlitev vsi kmetje in kmetice, ki so si to želeli (1990, 255). Kot vse kaže, je bilo mogoče kapitalizmu sorodno podjetniško prakso nadaljevati tudi po letu 1948 – tokrat v povsem novih okoliščinah, kajti KPJ je na svojem 5. kongresu napovedala likvidacijo kapitalističnih elementov na vasi (Čoh Kladnik 2012, 21). Videli smo, da je odbornik KLO iz Borovnice delal na železnici, ob tem pa je imel v najemu zemljo in delovno silo. Toda taki primeri so se v tistem času gibali nevarno blizu meje

zakonsko dovoljenega, v političnem pogledu pa so to mejo izzivalno presotopali. Utemeljeno lahko sklepamo, da je bila pogostejša praksa kombiniranje kmetovanja na svoji zemlji in zaposlitve v industriji oziroma neki storitveni dejavnosti, čeprav je tudi ta gospodinjstvom zaradi sistema zagotovljene preskrbe povzročala nemalo težav, in tudi oblast s takimi strategijami niti slučajno ni bila zadovoljna.

Kot sem že zapisal, si je vodilna komunistična partija od prevzema oblasti naprej prizadevala uveljaviti alternativni podjetniški model. Le-ta ni bil zamišljen kot alternativa samo običajnemu kapitalističnemu podjetništvu, ampak tudi družinskim ekonomijam. Poslovni model kmetijske delovne zadruge (KDZ), slovenske oziroma jugoslovanske različice sovjetskega kolhoza, si je v idealu zamišljala podjetnost, ki bi bila osvobodjena od monopola in komande lastnika kapitala, vendar tudi od po definiciji ozkih zasebnih interesov družinskega kroga. Podjetnost naj bi se v idealu prenesla na delovni kolektiv, družina kot članica takega kolektiva pa bi vse bolj postajala potrošniška enota in vse manj produkcijska. Projekt se ni posrečil, toda partija je ideal negovala še naprej in ga potem poskušala uveljaviti v drugačnih oblikah. KDZ oziroma v obliki kmetijske obdelovalne zadruge (KOZ) so se prvič pojavile že kmalu po vojni, največkrat so jih sestavljale prav družine agrarnih interesentov, a do leta 1949 so bili taki primeri še redki. Npr., leta 1947 je na podlagi delitve zemljiškega sklada LRS v vsej republiki obstajalo samo 37 KDZ, večina na Štajerskem (Čepič 1995, 143). Ko je partija leta 1949 začela z veliko kampanjo za tovrstno zadružništvo, se je ta številka v LRS skoraj podeseterila. Leta 1949 je bilo v LRS že 353 KDZ, število je potem počasi raslo in doseglo vrh leta 1951, ko jih je bilo 381. To je bil tudi vrhunec kolektivizacije v Sloveniji, toda gledano v celoti, je njen obseg ostal izjemno skromen.

Leta 1951 je bilo po podatkih, ki jih je zbral Čepič, namreč v KDZ vključenih 8.600 kmečkih gospodarstev s skupaj 32.600 družinskimi člani, kar je pomenilo samo 5 % vsega kmečkega prebivalstva. Po površini so KDZ zasedale 70.000 ha, tj. pičlega 4,2 % vseh kmetijskih površin. Podatki iz *Rezultatov ankete o življenju kmetov*, pridobljenih iz *Popisa živine v LRS* iz leta 1952, iz katerih pa so raziskovalci izključili kmetovalce brez lastne zemlje, kmetovalce z do 0,05 ha zemlje in nekmetovalce, so glede na leto 1951 sicer zabeležili določen porast delovnega zadružništva. Po teh podatkih je imelo leta 1952 8.958 kmečkih gospodarstev z 39.516 družinskih člani v LRS ohišnice, kar je predstavljalo 6,1 % od vseh kmečkih gospodarstev v LRS oziroma 5,6 % vsega kmečkega prebivalstva. Zanimivo

je, da Melissa K. Bokovoy na podlagi podatkov Saveznega zavoda za statistiko in Komisije za selo pri CK SKJ navaja praktično enako oziroma primerljivo število KDZ in število v njih vključenih gospodinjstev v LRS v letih 1950 (31. december) in 1951 (30. junij) kot Čepič (379 KDZ – 8.570 gospodinjstev in 381 KDZ – 8.592 gospodinjstev), vendar hkrati poroča, da so KDZ v LRS zavzemale 11,1 (1950) in 10,7 % (1951) vse obdelovalne zemlje. Ker Melissa K. Bokovoy navaja primerljivi obseg obdelovalne zemlje pod KDZ v LRS kot Čepič, 81.974 (1950) in 79.478 ha (1951), nezanemarljive razlike odstopanja v ocenjenem skupnem deležu obdelovalne zemlje pri obeh raziskovalcih ni lahko pojasniti. Zanimive podatke ponuja tudi *Zadružni leksikon FNRJ* (Vučković idr. 1957), po katerem so slovenski zadružniki do konca leta v zadruge skupno vložili v resnici samo 52.902 ha zemlje oziroma 2,3 % skupne površine LRS. Ker pri dotični publikaciji manjka ustrezno pojasnilo, lahko le sklepam, da pri konkretnem primeru niso upoštevali zasebnih gozdov, ki jih kmetje praviloma niso prenašali v zadruge, morda pa so odšteli tudi zemljo, ki so jo zadružniki pridobili z agrarno reformo. Lahko sklenem, da tudi podatki Melisse K. Bokovoy kažejo na to, da je bila Slovenija tukaj precej pod jugoslovanskim skupnim povprečjem. Leta 1951 je po njenih podatkih v celotni Jugoslaviji ta delež znašal 23,6 % vseh obdelovalnih površin. Po Veselinovu pa je bilo na vrhuncu kolektivizacije leta 1952 v celotni Jugoslaviji v KDZ včlanjenih 17,08 % vseh kmečkih gospodarstev oziroma združenih 18,48 % vseh kmetijskih površin.

Povprečna velikost KDZ je bila v LRS 83 ha. Na območju OLO Ljubljana – okolica je bilo leta 1950 samo 15 KDZ, toda v administrativnih mejah mesta Ljubljane jih je bilo kar 16. Glede na to, da so pod Ljubljana – mesto takrat spadale tudi nekatere vasi oziroma še neurbanizirani predeli, ta podatek pravzaprav ni zelo presenetljiv. Tukaj so na začetku julija 1949 npr. obstajale obdelovalne zadruge v Zalogu, Mostah (26 kmečkih gospodarstev s skupaj 133 ha zemlje), Dravljah (38 kmečkih gospodarstev s 434 ha zemlje), Tomačevem (48 gospodarstev s 324 ha zemlje), Savljah in Klečah (45 gospodarstev s 413 ha zemlje in 389 glav govedi, konjev in prašičev), Štepanji vasi (10 gospodarstev), Vižmarjah (20 gospodarstev z 220 ha zemlje) pa tudi v Zgornjem Kašlju, na Rudniku in Ježici. Po takratnih ocenah naj bi obdelovalne zadruge na področju mesta Ljubljane zavzele kar 70 % vse kmečke zemlje, kar je bilo po deležu največ v Sloveniji. Seveda pa je v tem primeru potrebno upoštevati, da je bil realni delež kmetijskih površin tukaj v primerjavi z drugimi okraji majhen. Največ

KDZ v Sloveniji je bilo sicer v goriškem okraju – 37, sledil je ljutomerski okraj, kjer jih je bilo 36. Od sredine leta 1952 se je pričelo množično izstopanje kmečkih družin iz KDZ in leta 1954 jih je bilo v LRS vsega skupaj samo še 43. Po uradni razlagi iz druge polovice 50. let so oblasti do sredine leta 1951 prišle do spoznanja, da je bil ob skromnem porastu KDZ hektarski donos v zasebnem sektorju višji kot pri združenem, zato je sredi leta 1952 prišlo do prvih »reorganizacij« KDZ na pasivnih področjih, leta 1953 pa še pri vseh ostalih. Znatno del preživelih KDZ (43 leta 1954) je bil »reorganiziran« oziroma likvidiran v letu 1955 (Bokovoy 1998, 147–148; Čepič 1999a, 183–187; Čepič 2005a, 937–938; Goršič 1954, 10; Veselinov 1987, 37; Vučković idr. 1957, II, 1188; »V Sloveniji 285 obdelovalnih zadrug« 1949, 1). V pričujoči raziskavi sem upošteval poročila o 7 KOZ/KDZ z območja OLO Ljubljana – okolica.

Izjemno nizko število kolektiviziranih kmečkih gospodarstev v prvi vrsti pomeni, da se KDZ nikoli v času svojega obstoja na ozemlju LRS, ne glede na napore in raznovrstne ukrepe ter pritiske oblasti, in ob upoštevanju nekaterih lokalnih odstopanj (na primer Ljubljana – mesto 1949), niso uveljavile kot resna alternativa utečenim poslovnim modelom kmečkih gospodarstev. Čeprav v resnici nimam razlogov, da ne bi verjel, da so tudi na tem področju obstajale nekatere zgodbe z najmanj obetavnimi začetki, o katerih je leta 1949 tako rad poročal *Slovenski poročevalec*, dokumenti z območja OLO Ljubljana – okolica, še zlasti pa pravkar povzeti trendi razvoja KDZ vendarle jasno izkazujejo, da so kmetje tovrstni model na različne načine v veliki večini zavračali, partija pa je od projekta nazadnje odstopila. Gradivo na temo KDZ iz okolice Ljubljane v letih 1949–1952 na splošno govori o tem, da kmetje takih gospodarskih oblik niso zavrnilo samo s tem, da se vanje preprosto niso vključili – oziroma se niso pustili vključiti –, temveč, da so v novih kolektivnih gospodarstvih v mnogih primerih vztrajali z življenjem in gospodarjenjem po starem. Najbolje so to v poročilu opisali predstavniki OLO Ljubljana – okolica leta 1951, ki jim je tamkajšnji IO naložil izredni pregled razpadajoče KDZ Brest na Ljubljanskem barju: »Zadružniki si pravzaprav večino dohodkov ustvarijo na ohišnicah, ki je za njih postala zadruga, zadruga pa igra vlogo ohišnice« (ZAL, 31/9 OLO LJO, 106, 213, Poročilo o izrednem pregledu KDZ Ljubo Šercer Brest, 8. februar 1951, 4). Eva Premrl, ki je v okviru predmeta Socialna zgodovina opravljala raziskavo na prav tem gradivu, celo ugotavlja, da je bila taka zadruga pravzaprav ena oblika integrirane kmečke ekonomije, čeprav to ni bil njen namen (Kovač idr. 2021, 16).

Kako je do tega prišlo? Temeljni zakon o kmetijskih zadrugah iz leta 1949 je izhajal iz slovenske in jugoslovanske stvarnosti, ki se je v pogledu lastništva nad zemljo močno razlikovala od sovjetske. Medtem ko je oktobrsko revolucija avtorizirala kmečko zaseganje zemlje veleposestnikov in krone tako, da je le-to v celoti podržavila (Lenin 2017, 177–184), je jugoslovanska revolucija ohranila zasebno lastnino nad zemljo, razlastila ali zaplenila pa je zemljišča velikih posesti, od katerih je določen del prepustila v trajno lastnino majhnim kmetom. Posebnost jugoslovanskega »kolhoza« je bila namreč v veliki večini primerov ta, da je ohranjala kmečko lastništvo nad zemljo tudi potem, ko so kmetje vstopili v zadrugo. Še več, kmetje člani KOZ/KDZ so bili upravičeni do zakupnine (prvi tip) ali obresti (drugi tip). Pri tretjem tipu so se zakupniki in obrestim kmetje odpovedali, ohranili pa so lastništvo nad zemljo, le pri četrtem tipu so lastništvo nad zemljo prenesli na zadrugo (Temeljni zakon o kmetijskih zadrugah 1949, čl. 62). Čepič sicer ugotavlja, da se kmetom, ki so v zadrugo vložili nad 8 ha, zakupnina v praksi sploh ni izplačevala. Slovenija je bila edina republika, kjer so popolnoma prevladovale zadruge prvega tipa (262 od 381 v letu 1951). Na Hrvaškem, Bosni in Hercegovini, Makedoniji in Črni Gori jih je bilo največ tretjega tipa, v Srbiji pa drugega (Čepič 1999a, 184 in 186). Po sovjetskem zgledu pa so kmetje v jugoslovanskih KDZ poleg hiše in najnujnejših poslopij, orodij in nekaj živine ter neomejenega števila perutnine smeli obdržati še do 1 ha zemlje. Temu se je reklo »ohišje« (Temeljni zakon o kmetijskih zadrugah 1949, čl. 64). Med manj prijetne vstopne pogoje pa je spadal ta, da so morali v trajno lastništvo prepustiti vsa preostala poslopja, živino in stroje. Tega tudi ob morebitnem izstopu ne bi smeli dobiti nazaj, res pa je, da jim je bila za to priznana odškodnina (67. čl.) Zakon je nadalje varoval prostovoljno načelo vključevanja, saj je za vse tiste, ki bi z nasiljem, grožnjami ali kakor koli drugače priganjali k pristopu k zadrugi, predvideval kazen s poboljševalnim delom ali z odvzemom prostosti do enega leta (116. čl.) Pazljivi bralci zakona pa verjetno niso spregledali, da so bile bistveno hujše kazni predvidene za različna dejanja proti zadrugam, v hujših primerih vključno s smrtno kaznijo in zaplembo premoženja (111. čl.)

KDZ so morale delovati na podlagi svojega gospodarskega plana, ki je bil sestavni del gospodarskega plana okrajne zveze kmetijskih zadrug, preko njega pa je bil zvezan z državnim gospodarskim planom (Temeljni zakon o kmetijskih zadrugah 1949, čl. 16 in 17). Na podoben način so bili v tistih letih z državnim planom zvezani tudi privatni kmetje, vendar pre-

ko svojih KLO, ki jim je proizvodni plan (npr. po kilogramih mesa, žita, litrih mleka itd.) naložil OLO.

Čeprav je Temeljni zakon o kmetijskih zadrugah iz 6. junija 1949 varoval ali vsaj upošteval zasebno lastnino zemlje, drugih nepremičnin in inventarja, je *Slovenski poročevalec* že slab mesec kasneje zabeležil, da kmetje tega niso nujno tako razumeli: »V naših novih obdelovalnih zadrugah naletimo na posamezne kmete, ki so pod vplivom sovražne propagande vstopili v zadrugo s hromečim občutkom, da so vse 'izgubili', ko so podpisali pristopno izjavo« (»Dobra organizacija je jamstvo za napredek obdelovalne zadruge« 1949, 1). Kardelj deset let kasneje glavnega razloga za tovrstne občutke ni več pripisoval sovražni propagandi. Za kmete, ki so prej 150 let živeli v kapitalizmu in bili vajeni vse presojati iz »ekonomskega računa« ter jih novi poslovni model ni prepričal, je bila pač »kollektivizacija isto kot ekspropriacija« (Kardelj 1959, 15). Glavno vprašanje za nas pa je tukaj isto, kot so si ga že v tistem času morali zastaviti bralci *Slovenskega poročevalca*, namreč, zakaj so tisti kmetje potem sploh podpisali pristopno izjavo? Obstoječa literatura odgovore najpogosteje išče v različnih pritiskih oblasti, od visokih davkov, doslednega izvajanja obveznih odkupov, groženj do zaplemb premoženja (Čepič 2005a, 938–939; Čoh Kladnik 2012, 79, 97).

Reportaža o dramatičnem dogodku v vasi Šmarje pri Ljubljani junija 1949 verjetno slika tipičen ambient zadržne kampanje. Po izgradnji lepega združnega doma, ki je premogel dvorano za 300 ljudi, je (Osvobodila) Fronta tam organizirala množični sestanek, na katerem so razpravljali o vključitvi novih kmečkih gospodarstev v mlado lokalno obdelovalno zadrugo. *Slovenski poročevalec* je zapisal, da so bili prisotni zadržniki, omahljivci in tudi nasprotniki nove obdelovalne zadruge. Vrhunec sestanka je bil napad glavnega govornika, ki se je dotaknil predvojne zgodovine vasi in pokazal, »kako so si nekateri vaški bogataši nagrabili svoja premoženja, kako so še dopoldne nosili bandero v procesiji, popoldne pa kupili na dražbi posestvo sovaščana – posestvo, ki je bilo med brati vredno težke tisočake, zanj pa so dali skromen izkupiček za majhen boršt«. V dvorani je postalo vroče in napadeni so najprej ugovarjali ter se sklicevali na »svoj trud in znoj«. Potem so umolknili. »Bili so poraženi, zgubili so ves vpliv,« je poročal časopis in dodal, da so potem kmetje pričeli množično vstopati v zadrugo, nazadnje je pristopilo 75 % vseh kmečkih gospodarstev na področju KLO Šmarje. Socialistična misel je v Šmarju dosegla skoraj popolno zmago, je ocenil *Slovenski poročevalec* (»Obdelovalna za-

druga v Šmarju pri Ljubljani je že danes med gospodarsko najmočnejšimi v Sloveniji« 1949, 3).

Dokumenti o kolektivizaciji na območju OLO Ljubljana – okolica ponujajo še več pojasnil, zakaj, v kakšnih okoliščinah in pod kakšnimi pogoji so kmetje pristopili v delovne zadruge. V nekaterih primerih so to storili tako rekoč iz dolžnosti. Predsednik KLO Ig je npr. prenesel navodilo, ki ga je dobil na OLO, da morajo vsi borci v zadrugo. In so šli. Le kako naj bi bivši partizani ravnali drugače? Zlasti v okolju, kjer velik del prebivalstva zaradi medvojnih in povojnih dogodkov novi oblasti zanesljivo ni bil naklonjen, če že ne sovražen. Kdo pa bo vstopil v zadrugo, če ne oni? V Iški vasi so kmetom tudi odkrito grozili. M. P., bivša borka NOV in članica partije, se je leta 1952 spominjala, da je ljudem celo rekla, da bodo izseljeni, če ne pristopijo k zadrugi. »Samo da bi jih dobili čim več,« je dodala. Tako naj bi ravnala po direktivi okrajnih aktivistov, verjetno ljudi, ki jih je na teren pošiljala okrajna partijska kmečka komisija (ZAL, 31/9 OLO LJO, 28, 40, Politična in gospodarska analiza področja KLO Ig pri Ljubljani, 1952).

Poleg takih primerov, kakršne za drugod po Sloveniji obilno navaja v svoji študiji tudi Mateja Čoh Kladnik (2012, 79), pa je razvidno, da so v okolici Ljubljane kmetje oblasti in partiji za vstop postavljali tudi določene pogoje. V KOZ Črnuče so leta 1949 očitno uspeli izsiliti odstop predsednika zadruge. Kmetje so tam govorili, da ne gredo v zadrugo, dokler bo njen predsednik kmet z najslabšim gospodarstvom, ki tudi ni bil organizacijsko sposoben (ZAL, 31/9 OLO LJO, 107, 233, Poročilo iz KOZ Črnuče, 2). Bistveno več pa so si takrat izposlovali zadružniki iz KOZ Matije Gubca iz Svetij pri Medvodah. OLO jim je namreč dovolil, da so dali živino in stroje zadrugi v najem, tako kot zemljo, kar je pomenilo, da bi vse to lahko v primeru izstopa dobili nazaj. To je bilo sicer protizakonito, a kmetje so nedvomno poznali šibke točke oblasti (ZAL, 31/9 OLO LJO, 107, 233, Poročilo iz KOZ Matije Gubca, 3). Najbrž so od začetka računali, da se bo lokalna oblast požvižgala na zakon, če bo lahko prikazala napredovanje kmečkega delovnega zadružništva, višje ravni oblasti pa bodo iz istega razloga pogledale stran. KOZ Matije Gubca je bila hkrati eden izmed neredkih lokalnih primerov, kjer so si kmetje uredili delovno zadrugo po lastnih merilih in potrebah. V poročilu o tej zadrugi sicer ni navedeno, za koga je bilo napisano, a je iz vsebine jasno, da ga je sestavil partijski aktivist, ki ga je najverjetneje tja poslala okrajna kmečka komisija, podpisale pa so ga tri osebe.

Iz njegovega pisanja je razvidno, da so ga lokalni kmetje s svojo odrezavostjo, aroganco in odkritim norčevanjem spravili ob živce. Najprej je opazil, da so zadružni prašiči bistveno manj obilni od tistih, ki so jih gojili v ohišnicah. Pojasnili so mu, da prvi nočejo jesti. Kmetje so pametni ljudje in se znajo imenitno norčevati (Lenin 1947, 97). Zadruga je imela skupaj kar 45 glav živine, vendar jih niso vzdrževali v skupnih hlevih. En kmet je aktivistu pojasnil, da je to zato, da njegova žena »ne bo hodila k sosedovim molst«. Drugi pa so rekli, da je vseeno, kje je živina. Za mleko niso vodili nobenih evidenc. Vsakdo je oddajal, kolikor je hotel. Aktivist jim je jezno povedal in ponovil opozorila OLO, da jim v tem primeru država ne bo šla več na roke, ampak da se jih bo obremenjevalo tako kot privatnike. Bile pa so še druge težave. Konj so imeli za lastne potrebe preveč, zato so nekateri člani zadruga opravljali donosne prevozniške storitve za Gradis in papirnico Goričane. Zaradi tega so nastali tudi notranji prepiri, ker so enemu prevozniku v zadrugi razdrli preugodno pogodbo, po kateri je lahko obdržal 70 % zaslužka, drugo pa naj bi ostalo zadrugi. Aktivist si je ustvaril vtis, da tukajšnji zadružniki državi dajejo le, kar morajo, »vse ostalo pa prodajajo po raznih kanalih«. To je bila edina smiselna razlaga, kajti skoraj vsi gospodarji naj bi za svoje sinove in hčere gradili nove hiše, na sestankih pa so se pritoževali, da nimajo nobenih dohodkov. Na banki naj bi imeli 80.000 din dobroimetja, ki bi ga lahko kadar koli razdelili med zadružnike. Zadruga je vsaj pri nekaterih proizvodih izpolnila obveznosti in gospodarska poslopja so bila vzorno urejena. Toda ni imela brigadirjev, tj. delovodij, ki bi koordinirali delo članov več kmečkih družin, ker to nihče ni hotel biti. »Vsak gospodar je do sedaj delal na svojem bivšem posestvu, če ni mogel sam obdelati, je najel delovno silo, ter isto plačal vsak sam.« Kmetje so bili mnenja, da je najbolje, »če dela vsak na svojem, ker na ta način najlažje opravijo delo« (ZAL, 31/9 OLO LJO, 107, 233, Poročilo iz KOZ Matije Gubca, 2). Aktivistu so odgovorili, da mislijo nadaljevati s tako organizacijo dela, on pa jim je povedal, da država take zadruga ne potrebuje, češ da so »kulaško in profittersko nastrojeni«. Kmetje so mu na to odgovorili, da so v zadrugo šli zato, ker so morali prej plačevati visoke davke, aktivisti pa so jim obljubljali, da v zadrugah le-teh ni treba plačevati. Kljub temu pa so jih terjali za davek za leto 1948, in tistim, ki ga niso plačali, so zarubili kolesa, radijske aparate ipd. Aktivist je ocenjeval, da je glavna težava zadruga v tem, ker je nastajala po svoje in ni bila deležna pozornosti Partije. Za širjenje partijskega članstva tukaj po nje-

govem sicer ni bilo izgledov, je pa imel predsednik tukajšnje zadruga staž kandidata za članstvo v partiji.

Zanimivost KOZ Matije Gubca je bila tudi v tem, da je bil njen član pomemben bivši vaški mogotec. Ne vemo sicer zanesljivo, kakšen vpliv je imel leta 1949, toda tovariš Š. je bil med okupacijo župan, še prej pa gostilničar, trgovec z vinom in lesom. Njegov vzpon se je verjetno začel okoli leta 1912, odkar po lastnih besedah ni več veliko hodil na polje. Tov. Š. in njegova žena sta od nekdaj zaposlovala hlapce in dekle, ki so jedli v ločenih prostorih ter slabšo hrano. Svojim otrokom je sezidal hiše, eno pa je gradil prav v tistem času. Na njegovem domu je stanovala zadružna računovodkinja, ki ji je za najemnino in hrano mesečno računal 1.500 din, menda dražje kot v mestu. Do nedavnega je imel zaposleno tudi služkinjo, ki je bila tudi članica zadruga, ker pa v njej ni bila enakopravna, jo je zapustila. Na zadružnem sestanku je Š. povedal, da ni proti zadrugi, da pa »mora oblast nuditi več, kakor pa do sedaj«. Upravni odbor zadruga je v času aktivistovega obiska imenoval za »magazinarja«. Z eno besedo, tov. Š. je poosebljal prav vse, proti čemur je na podeželju takrat nastopila revolucija. Iz teh dokumentov sicer ne izvemo, kakšna je bila njegova kasnejša usoda. Vsekakor je izgubil politično moč (župan), ni imel več gostilne (saj je bil bivši gostilničar), še vedno pa je lahko najemal delovno silo in gradil za svoje otroke. Revolucija mu je precej »pristrigla peruti«, čeprav ne povsem. Za služkinjo, ki je zadrugo zapustila, najbrž premalo. Ne tvegam veliko, če iz tega in drugih sorodnih primerov sklepam, da je razmerje gospodar – hlapec oziroma dekla, tolikokrat prekleto v slovenski književnosti od 19. stoletja dalje, morda izumiralo počasneje, kot bi si utegnili misliti. Res pa je, da je imela služkinja zdaj veliko več priložnosti, da se je osvobodila primitivnega patriarhalnega gospodstva in si pač poiskala delo nekje drugje. Emancipatorična razsežnost ljudske revolucije se je najstvarneje pokazala prav ob takih priložnostih.

Za že omenjeno KOZ Črnuče poročilo za leto 1949 omenja manj pretresljive vesti. Z eno izvemo, okoliški zasebni kmetje so se takrat pričeli izogibati zadružnikov, hkrati pa jih je zanimalo, kako jim delo napreduje in kako so oskrbljeni s potrošnim blagom. Sicer pa je zadruga setveni plan izpolnila v 100 % in takrat zanesljivo ni sodila med problematične primere, ki so terjali gasilske akcije družbenih organizacij. Drugače kot v Svetjah iz dokumentov izvemo, da jim je tukaj do leta 1950 uspelo vzpostaviti brigadni sistem ter obračunavanje dela po normah (ZAL, 31/9 OLO LJO, 107, 233, Zapisnik ob pregledu KDZ Črnuče, 16. maj 1950). Razen tega, da za-

družniki (tako kot malo kje) v zadrugo niso vložili gozdov, naj bi kolektiv posloval po pričakovanjih. Kljub temu pa v poročilu za leto 1949 najdemo podatek, da je osem od 53 članov zadruga delalo izven kolektiva, ne izve mo pa, kje. Še zanimiveje je, da so bili to v glavnem člani partije. V zadrugi je bilo devet članov KPS, od tega jih je šest delalo zunaj.

Od KOZ/KDZ, ki so delovale na Ljubljanskem barju, se zdi, da je glede na partijsko poročilo (1952) ob zatonu kolektivizacije razmeroma solidno poslovala predvsem KDZ Vrbljane. Bližnji KDZ Zapotok pa se je leta 1952 obetala kriminalistična preiskava zaradi domnevnih malverzacij bivšega predsednika. Dva člana zadruga sta si uzurpirala pravico do brezplačne rabe zadružne vprežne živine na svojih ohišnicah, medtem ko tega drugim nista pustila oziroma jim je zadruga to zaračunavala. Očitno je šlo za člana upravnega odbora. Članstvo zadruga je bilo takrat že zelo demoralizirano, saj je ob pregledu skupno delo na zadružni zemlji stalo. Iz zadruga so takrat pričeli izstopati celo člani partije. Tak je bil primer tamkajšnjega kmeta, ki je vanjo vložil 19 ha.

Partijsko poročilo o stanju na Igu leta 1952 v političnem pogledu izpričuje skoraj popolno resignacijo, tudi med člani, ki so pristopili k osvobodilnemu gibanju že v letih 1941/1942. Čeprav v poročilu ni natančno navedeno, je razvidno, da je okoli leta 1950 prišlo do aretacij treh voditeljev KDZ (a ni jasno, katerih), nekdo je bil obtožen, da je informbirojevec, prišlo pa je tudi do primera, da sta bila član in članica (mož in žena) izključena iz partije, ker nista izpolnila obvezne oddaje. Nekoga so izključili, ker je dal krstiti otroka, in zato je v jezi dodal, »da se bo pa s klerikalci vezal, če ga Partija noče«. Največje ponižanje so nekateri trpeli zato, ker so informacije o njih menda pridobivali od bivših belogardistov. Nekateri drugi zaradi razočaranja niso hoteli več hoditi niti na partijske sestanke, izpostavila pa se je tudi zahteva, da se razčisti, zakaj so bili ljudje v resnici aretirani.

V KDZ Iška vas, ki je obsegala kar 130,8 ha, kmetje niso vložili gozda. Nasprotno, les so prodajali zadrugi, tj. na papirju samim sebi. Zadruga ob pregledu sploh ni imela predsednika, prav tako je bila živina po privatnih hlevih, čeprav so se zadružniki strinjali o skupni oskrbi krav mlekaric. Naveden je primer družine – članice zadruga, ki ni nič delala v zadrugi, je pa za lastno prodajo nabirala zdravilna zelišča. V KDZ Golo leta 1952 naj bi vsi zadružniki težili k individualnemu gospodarstvu. Zadruga je povezovala več vasi, v dveh so že leta 1951 povsem opustili skupinsko delo na zemlji, v eni pa delno. Partijsko poročilo je v tem primeru priznalo, da je

glavni razlog za razpadanje te zadruga dejstvo, da so si okoliški zasebniki dobro obnovili gospodarstva in da so uživali boljši standard kot zadrugniki (ZAL, 31/9 OLO LJO, 28, 40, Politična in gospodarska analiza področja KLO Ig pri Ljubljani, 1952).

Posebej dramatičen primer pa je predstavljala KOZ, kasneje KDZ »Ljubo Šercer« Brest (drugega tipa), ki je bila ustanovljena 6. junija 1949 (Zadružni register 1949, 385). Zadrugo so najprej (1949) označili za gospodarsko močno, čeprav je imela povprečnih 84 ha, vanjo pa je pristopilo samo osem družin ali 28 ljudi, od katerih jih je bilo za delo sposobnih samo 11. So pa imeli na razpolago kar nekaj strojev: šest kosilnic, dva sejalnika, en snopoveznik, pet električnih motorjev in en slamoreznik (ZAL, 31/9 OLO LJO, 107, 233, Poročilo KOZ Brest, 1). Leta 1951 se je zadruga glede na poročilo znašla v popolnem razsulu. Do takrat je sicer narasla na 107,84 ha s sedmimi družinami, od katerih naj bi bilo pet velikih kmetov, en srednji kmet in en mali kmet. Komisija OLO je ugotovila precejšen kaos. Tukaj je bil v upravnem odboru tudi kmet, ki sicer ni bil član zadruga. Od ustanovitve pa do leta 1951 je šest družinskih članov odšlo na delo izven zadruga, ostalo pa je 19 družinskih članov (ZAL, 31/9 OLO LJO, 106, 213, Poročilo o izrednem pregledu KDZ Ljubo Šercer Brest, 8. februar 1951, 2). Komisija OLO je ocenila, da je odnos zadrugnikov do njihove zadruga sovražen: »Zadrugniki se počutijo v zadrugi zelo nesrečne, ter pravijo, da so ji sužnji. Izjavljajo tudi, da zadruga ni njihova, ter da [se] vsled tega niso udeleževali dela« (ZAL, 31/9 OLO LJO, 106, 213, Poročilo o izrednem pregledu KDZ »Ljubo Šercer« Brest, 9). Odnosi v kolektivu so bili temu primerno porazni. Predsednik zadruga, med drugim tudi član partije, je bil namreč mali kmet, ker pa so bili drugi veliki kmetje, po izjavi ene zadrugnice niso dovolili, »da bi jih komandiral berač« (str. 2). Zakaj so ga potem izvolili za predsednika? Verjetno iz istega razloga kot pri odločitvi za vstop v zadrugo. Podpredsednik zadruga je bil tudi član partije, toda glede na poročilo naj bi bil pogosto indiferenten in predsednika večkrat ni podprl. Ena zadrugnica se je pritožila tudi nad delom, ki ji je bilo naloženo. Izjavila je, da do tedaj nikoli ni bila svinjska dekla, zdaj pa da je sužnja zadrugi (str. 6). V času pregleda zadruga so vsi člani razen predsednika in podpredsednika aktivno delali na izhodu iz nje, vključno s kmetom, za katerega iz poročila iz leta 1949 izvemo, da je bil sprejet kot kandidat za člana KPS. Najeli so si celo odvetnika iz Ljubljane (str. 9). Člani zadruga so uporabljali skupno orodje, stroje in konje za delo na njihovih ohišnicah, za kar pa niso plačevali nobene odškodnine, kar bi po

zakonu morali. Zlasti pozimi so opravljali razne prevoze za zasebnike izven zadruga, stroške za popravila orodja in kovanja pa je nosila zadruga v celoti (str. 4–5). Pridelki zadruga so se mešali s pridelki iz ohišnic, enako je bilo tudi z gnojem (str. 4). Zadružniki so pričakovali, da bodo ob izstopu dobili nazaj vse, kar so vložili, tj. tudi živino, orodja in stroje. Ko so jim predstavniki OLO poskušali pojasniti, da tako ne bo šlo, so najprej naleteli na izgovor, da jim ob pristopu niso bila pojasnjena pravila, nazadnje pa jim je ena članica zadruga zabrusila, da kaj bodo člani napravili ob razpustitvi zadruga, »takih pajacev na okraju sploh ne bodo spraševali« (str. 10).

Zaključna bilanca prvega povojnega obdobja: rezultati ankete o življenju kmetov v Sloveniji 1952–1953

Zavod za statistiko in evidenco LRS je med junijem 1952 in majem 1953 opravil anketo o življenju kmetov. Anketa je zajela 184 kmečkih gospodarstev z 874 družinskimi člani. Rezultate so potem sistematizirali glede na skupna povprečja kakor tudi po velikostnih skupinah gospodarstev. Raziskava je zajela 15 gospodarstev z ohišnicami – torej članov KDZ, 54 gospodarstev, ki so imela do 3 ha zemlje, 55 gospodarstev z med 3,01 in 8 ha in 60 gospodarstev z nad 8 ha. Primeri so bili izbrani iz mase 147.029 kmečkih gospodarstev v LRS po odbitku kmetovalcev brez lastne zemlje, kmetovalcev z do 0,05 ha lastne zemlje ter nekmetovalcev z lastno zemljo ali brez nje. Z nekaj odstopanji je število primerov iz navedenih posestnih skupin v grobem ustrezalo deležem posameznih posestnih skupin iz celotne mase kmečkih gospodarstev v LRS. Opazna odstopanja velikosti vzorca so obstajala pri skupini ohišnic, ki so v raziskavi zajemale 8,2 % vseh primerov, medtem ko je bil delež slednjih v celotni masi kmečkih gospodarstev LRS leta 1952 samo 6,1 %. Nekoliko večje odstopanje je obstajalo tudi pri velikostni skupini 3,01–8 ha, kamor je po anketi spadalo 29,9 % vseh primerov, v celotni masi kmečkih gospodarstev pa je bilo takih 32,2 % (Goršič 1954, 4, 10).

Čeprav je raziskava zajela samo 0,001 vsega prebivalstva v zasebnih kmečkih gospodarstvih v LRS, so njeni izsledki za pričujočo raziskavo zelo pomembni. Do zdaj sem namreč glede kombiniranja različnih dohodkov ruralnih gospodinjstev sklepal samo na podlagi podatkov o poklicih, kot so jih podajale posamezne evidence lokalnih oblasti, kakor tudi na podlagi posameznih primerov iz različnih poročil, v omejenem obsegu pa še iz popisov prebivalstva iz let 1948 in 1953. Ti viri napeljujejo še

k ugotovitvi, da so nekatera gospodinjstva agrarnih interesentov pa tudi drugih kmetov vsekakor uživala višji standard, saj so si lahko privoščila najem delovne sile. Toda taki primeri so bili v primeru agrarnih interesentov praktično izjemni, drugod pa verjetno razmeroma redki, in gotovo ne izčrpajo vseh gmotnih razlik v ruralni populaciji tistega časa. Tudi poročila o težavah v zvezi z živilskimi in industrijskimi boni ter inventarjem trgovine dajejo komaj površen uvid v standard ruralne populacije. Raziskava iz let 1952–1953 pa ne podaja le podatkov o različnih zaposlitvah, temveč tudi bistveno podrobnejši vpogled v poslovanje kmečkih gospodarstev. Obsega namreč podrobne podatke o strukturi prihodkov različnih dejavnosti in odhodkov, kar ponuja nekoliko natančnejši vpogled v kmečki standard. Anketa je posebej pomembna zato, ker primerjalno upošteva tudi kmečka gospodarstva, ki so bila včlanjena v KDZ v obdobju svojega zatona.

Avtorji raziskave so uvodoma posebej opozorili, da niso upoštevali nekmetovalcev, kar pomeni, da so analizirali samo gospodarstva, katerih glava družine je bil po poklicu kmet. Preglednica 18 upošteva samo aktivne in »polaktivne« člane vseh kmečkih gospodarstev skupaj. Med pasivne člane gospodarstev so avtorji raziskave šteli otroke do 14. leta, dijake, študente, vojake in nesposobne za delo. »Polaktivni« člani so bili tukaj vsi tisti, ki so živeli v kmečkem gospodinjstvu, delali pa so izven njega. Podatki prikazujejo absolutno število članov, ki so delali doma, in članov, ki so delali izven kmetije, ter odstotno razmerje slednjih do prvih. Največ jih je delalo izven kmetije v velikostni skupini do 3 ha, in sicer v razmerju 1 : 3 glede na zaposlene doma. V drugih velikostnih skupinah pa je to razmerje 1 : 8 (Goršič 1954, 15–16).

Preglednica 18: Delovno področje članov gospodinjstev, katerih gospodar kmetuje, LRS 1952/1953 (n = 184)

Velikost kmetije	Število odraslih članov, ki delajo		
	v kmetijstvu (št.)	izven kmetijstva	
		Število	%
ohišnice	37	4	10,8
do 3 ha	110	35	31,8
3,01–8 ha	145	18	12,4
nad 8 ha	177	22	12,4
Skupaj	469	79	16,8

Vir: Goršič (1954, 15).

Preglednica 19: Delovno področje gospodinjstev agrarnih interesentov na primeru sedmih krajev v okolici Ljubljane 1947

Kraj	Število odraslih članov, ki delajo		
	v kmetijstvu	izven kmetijstva	
		Število	%
Dobrova	60	55	91,6
Verd	46	18	39,1
Ig	70	14	20,0
Dol - Beričevo	45	21	46,6
Dolsko	53	10	18,8
Šmartno - Gameljne	15	2	13,3
Sava	8	1	12,5
Skupaj	297	121	40,7

Tovrstni podatki v popisih iz let 1948 in 1953 nam niso bili dostopni, kajti tam smo izvedeli le to, ali gospodinjstva kombinirajo različne dohodke, ne pa tudi, koliko družinskih članov po posameznih posestnih skupinah je angažiranih izven. V rezultatih ankete najmanjše število članov, ki so bili aktivni izven kmečkih gospodarstev, najdemo prav v skupini ohišnic – torej članic KDZ. Raziskovalci so takrat to interpretirali z dejstvom, da so v KDZ vstopale zlasti družine s premalo delovne sile (Goršič 1954, 15). Na težavo s številčnostjo aktivne delovne sile smo naleteli tudi na primeru KOZ/KDZ Brest. Primerjava raziskave iz let 1952–1953 in mojih podatkov iz sedmih krajev je tukaj možna le v grobem. Drugače kot v omenjeni raziskavi podatki o gospodinjstvih agrarnih interesentov ne vsebujejo informacij o posestni strukturi njihovih gospodarstev. Legitimnost primerjave je enako kot v primeru popisov iz let 1948 in 1953 utemeljena na splošnem pravilu, da posestva agrarnih interesentov ne bi smela biti večja od 5 ha. Drugi, resnejši dvom o smiselnosti primerjave izhaja iz dejstva, da podatki o sedmih krajih izhajajo iz leta 1947, podatki iz navedene raziskave o življenjskem standardu pa iz let 1952–1953. Skratka, oba primera loči turbulentno obdobje petih let. Toda iz primerjave popisov iz let 1948 in 1953 smo že ugotovili, da se je delež vseh kmečkih gospodinjstev v LRS, pri katerih se poklic glavarja in članov njegove družine ni ujema, le malo spremenil: 34,61 % (1948) in 32 % (1953). Ker pa se je v tem času spremenila metodologija popisa, zaradi katere podatki iz let 1948 in 1953 za LRS v celoti niso popolnoma primerljivi, lahko o relativno nespremenjenem deležu neujemanja poklicev zgolj sklepamo.

Izbor podatkov iz sedmih krajev sem prilagodil metodologiji raziskave iz let 1952–1953, kar pomeni, da sem izključil vsa gospodinjstva, kjer je bil glavar nekmečkega poklica. Upošteval pa sem gospodinje. Redko najeto delovno silo sem prištel k aktivnim članom gospodinjstev. Večino kmetijskih delavcev (družinskih članov!) sem štel kot delovno silo, ki je aktivna izven posestva, tj. izven domačega kmetijstva. Nisem upošteval upokojevcev, prežitkarjev in mlajših od 14 let (preglednica 19). Kot kmečke gospodarje sem tokrat upošteval kmetijske delavce, saj je raziskava iz let 1952–1953 zajemala primere iz mase gospodinjstev v LRS, v katero so bili vključeni tudi ti. Rezultati iz preglednice 19 ponovno in pričakovano kažejo na velikanske razlike glede aktivnih na posestvu ter aktivnih izven, po posameznih krajih. Skupno povprečje odstotnega razmerja zaposlenih izven do tistih, ki so bili aktivni samo na posestvu v kmetijstvu, pa je kljub temu tudi tukaj visoko – 40,74 %. To razmerje je občutno večje od povprečja, ki ga najdemo v posestni skupini do 3 ha iz raziskave 1952/53, kjer je znašalo 31,8 % (preglednica 18).

Na tej točki prehajam na podatke iz *Rezultatov ankete o življenju kmetov od 1. 6. 1952–31. 5. 1953* (Gorišič 1954) ki zadevajo dohodke in izdatke kmečkih gospodarstev. Za te vrste podatkov pri konkretnih primerih agrarnih interesentov iz leta 1947 nisem našel primerljivega gradiva, sklepanje na osnovi podatkov iz let 1952–1953 za pet let nazaj pa bi bila prevelika špekulacija. Podatki v preglednicah 20, 21, 22 in 23 zato nekaj povedo o povprečnem standardu malih posestnikov ob koncu turbulentnega obdobja 1945–1953, tj. iz časa, ko so bile postopoma ukinjene vse živilske in industrijske nakaznice in ko je bil odpravljen obvezni odkup. Podatki dajejo vpogled v ekonomski položaj majhnih posestnikov (skupine do 8 ha) v primerjavi z drugimi posestnimi skupinami.

Denarni dohodki od nekmetijskih dejavnosti gospodinjstev v posestni skupini do 3 ha, kjer je bilo razmerje med zaposlenimi doma in izven 3 : 1, so obsegali kar 60 % vseh denarnih dohodkov. To je bilo bistveno več od vseh drugih posestnih skupin in od skupnega povprečja, ki je znašalo 1/3 vseh dohodkov (preglednica 20). Pri vseh posestnih skupinah so nekmetijski denarni dohodki v levjem deležu prihajali iz zaposlitve članov izven gospodinjstva, dohodki iz obrtne dejavnosti in plačano delo pri drugih kmetih pa so predstavljali znatno manjši delež, ponekod naravnost marginalno majhen. Preseneča skromen delež dohodkov iz domačih obrti (preglednica 21). Bistveno višji je delež storitev drugih obrtnih dejavnosti, kot je bilo kovaštvo, kolarstvo ipd. Drugače kot v primeru privatnih

Preglednica 20: Povprečni skupni (bruto) denarni dohodki na gospodarstvo s poglavarjem, ki kmetuje

Viri dohodka	Ohišnice		Do 3 ha		3,01–8 ha		Nad 8 ha		Povprečje	
	din	%	din	%	din	%	din	%	din	%
Kmetijstvo	27.399,05	18,61	48.926,72	39,76	92.166,69	61,69	187.815,02	81,22	105.386,40	62,66
<i>poljedelstvo</i>	579,67	0,39	8.848,78	7,19	11.034,75	7,39	41.246,58	17,85	19.398,45	11,54
<i>sadjarstvo</i>	9.492,86	6,45	7.419,63	6,03	19.141,92	12,81	14.319,78	6,19	13.342,64	7,93
<i>živinoreja</i>	12.823,85	8,71	26.460,37	21,50	46.351,67	31,02	92.101,26	39,83	52.699,10	31,33
<i>drugo</i>	4.502,67	3,06	6.197,94	5,04	15.638,35	10,47	40.129,40	17,35	19.946,21	11,86
Dohodki družinskih članov KDZ	67.457,00	45,81	-	-	-	-	-	-	5.499,22	3,27
Nekmetijske dejavnosti	29.118,46	19,77	49.506,12	40,23	38.772,70	25,95	29.729,20	12,86	38.186,73	22,71
Drugi nekmetijski dohodki	23.274,73	15,81	24.625,92	20,01	18.456,83	12,36	13.697,85	5,92	19.106,25	11,36
Skupaj (dinarji)	147.249,24	100,00	123.058	100	149.396,22	100	231.242,07	100,00	168.180,60	100,00

Vir: Goršič (1954, 57).

Preglednica 21: Povprečni nekmetijski denarni dohodki na gospodarstvo s poglavarjem, ki kmetuje

Viri dohodka	Ohišnice		Do 3 ha		3,01-8 ha		Nad 8 ha		Povprečje	
	din	%	din	%	din	%	din	%	din	%
Delo članov pri drugih kmetih	1.715,00	5,89	3.011,11	6,07	2.053,85	5,29	1.365,67	4,59	2.082,76	5,44
Delo članov izven kmetijstva	25.809,73	88,64	37.144,83	75,04	19.391,05	50,01	19.676,16	66,11	25.217,64	65,97
Izdelki in storitve domače obrti	1.340,40	4,60	404,17	0,81	1.115,45	2,88	816,67	2,75	827,61	2,16
Izdelki in storitve obrtne dejavnosti	208,00	0,71	8.357,87	16,89	7.571,40	19,52	566,67	1,91	4917,78	12,93
Vožnje in ostale nekmetijske dejavnosti	45,33	0,16	588,15	1,19	8.640,95	22,30	7.304,03	24,64	5.140,95	13,50
Skupaj	29.118,46	100,00	49.506,12	100,00	38.772,70	100,00	29.729,20	100,00	38.186,73	100,00

Vir: Goršič (1954, 55).

trgovcev, mesarjev, pekov in mlinarjev oblast takrat ni ovirala »produktivne« oziroma »reparaturne« obrti. Nasprotno, v njej je videla koristno dopolnilo, nikakor pa ne konkurence (Prinčič 1994b, 103–104).

Preglednica 22: Struktura vrste dohodkov na gospodarstvo s poglavarjem, ki kmetuje (povprečje vseh gospodinjestev)

Vrsta dohodka	Povprečje
Delo članov izven kmetijstva	15,0 %
Govedo	14,0 %
Krompir	8,9 %
Mleko	7,7 %
Les in drva	6,4 %
Prejemki iz socialnih dajatev	4,8 %
Prašiči	4,7 %
Vino in vinsko žganje	3,4 %
Prevozi	3,1 %
Jabolka	3,0 %
Posojila za kmetijsko proizvodnjo	2,9 %
Obrtne storitve in izdelki	2,9 %
Vsi ostali poljedelski pridelki	2,6 %
Vsa ostala živina in živinorejski proizvodi	2,5 %
Vsi ostali kmetijski dohodki	2,5 %
Vse ostalo sadje in sadni izdelki	1,5 %
Jajca	1,4 %
Darila v denarju	1,3 %
Delo članov pri drugih kmetih	1,2 %
Delo živine pri drugih	1,1 %
Prejeta dota	1,0 %
Posojila, ki niso za kmetijsko proizvodnjo	0,9 %
Vsi preostali nekmetijski dohodki	7,2 %
Skupaj	100,0 %

Vir: Goršič (1954, 58).

Zelo zanimivo je tudi to, da se deleži dohodkov iz dela članov pri drugih kmetih med različnimi posestnimi skupinami bistveno ne razlikujejo. Najpomembnejše odstopanje je pri dohodkih iz prevoznih dejavnosti, kjer so neprimerljivo več zaslužila gospodinjestva z nad 3 ha (preglednica 21).

Pomembno izstopa delež dohodkov iz zunanje zaposlitve pri gospodinjestvih KDZ, takoj za njim pa je skupina kmetov z do 3 ha (Preglednica

21). Skupni bruto denarni dohodki članov KDZ so bili višji od skupine z do 3ha, primerljivi s skupino s 3,01–8 ha, močno pa so zaostajali za skupino z nad 8 ha (preglednica 20).

Pri tem moramo seveda upoštevati, da so člani KDZ v resnici pripadali zelo različnim posestnim skupinam. »Berači« in »kulaki« so se namreč bistveno razlikovali glede količine v kolektivno gospodarstvo vložene zemlje, živine in orodij. Najbrž so tem razlikam ustrezale tudi različne ocene uspešnosti. Razpadanje KDZ, ki je intenzivno potekalo prav v času raziskave iz let 1952–1953, in poročila, ki sem jih povzel malo prej, kažejo na to, da kmečka gospodinjstva tukaj v glavnem niso bila zadovoljna.

Zanimiva je primerjava med deleži dohodkov iz različnih kmetijskih in nekmetskih dejavnosti v povprečju za vsa gospodinjstva skupaj. Vidimo, da je zaposlitev izven kmetije prinašala več dohodkov celo od govedoreje. Dohodki iz prevozniške dejavnosti, ki so se nam do zdaj kazali skorajda zanemarljivo majhni, so prinesli več od prodaje jabolk (preglednica 22).

Od vseh izdatkov pri kmečkih gospodinjstvih, ki jih je upoštevala raziskava, s pomembno izjemo tistih z ohišnicami, izstopajo izdatki za kmetijsko proizvodnjo z davki in kot taki terjajo posebno pojasnilo (preglednica 23). Ker je bila celotna kmetijska proizvodnja osnova za obdavčenje kmetijskih posestev, je bil tudi davek od dohodka od kmetijstva del stroškov kmetijske proizvodnje in ga je zato tudi anketa štela mednje. V skupnem povprečju so takrat davčne dajatve obsegale čez 35 % denarnih izdatkov za kmetijsko proizvodnjo. Zaradi progresivne davčne lestvice so bila kmečka posestva davčno obremenjena sorazmerno z njihovo velikostjo. Latniki ohišnic so tako od vseh izdatkov za kmetijsko proizvodnjo 8,44 % odšteli za davke, lastniki z do 3 ha 24,80 %, lastniki z od 3,01 do 8 ha 30,22 %, lastniki z nad 8 ha pa celo 42 % (Goršič 1954, 65–66). Zaradi take obdavčitve končne razlike med dohodki in odhodki gospodinjstev različnih posestnih skupin niso bile pretirano velike. Skupini z nad 8 ha je na koncu ostalo 14.041 din, skupini z od 3,01 do 8 ha pa 6.491 din, pri čemer je bila razlika v bruto dohodkih med prvo in drugo skupino več kot 80.000 din. Skupini z do 3 ha je na koncu ostalo 9.625 din, gospodinjstvu ohišnic pa v povprečju 8.496 din. Vse vrednosti so bile izračunane na eno gospodarstvo (str. 71). Po oceni raziskovalcev ankete gospodinjstvom v vseh velikostnih skupinah ni ostalo veliko. So pa dodali pojasnilo, da so navedeni povprečni ostanki »še dokaj primerni,« kajti anketa se je zaključila maja 1953, ko so bila gospodinjstva po pasivnih zimskih me-

Preglednica 23: Skupni denarni izdatki na gospodarstvo s poglavarjem, ki kmetuje

Denarni izdatki	Ohišnice		Do 3 ha		3,01–8 ha		Nad 8 ha		Skupno povprečje	
	din	%	din	%	din	%	din	%	din	%
Živila	38.782,48	27,19	31.556,98	27,75	25.503,77	17,85	27.485,04	12,76	28.984,47	18,31
Pijača in tobak	11.763,13	8,48	6.224,96	5,48	8.505,89	5,95	9.186,23	4,23	8.323,88	5,25
Obleka in obutev	40.096,40	28,90	19.968,70	17,60	21.113,14	14,78	38.535,46	17,84	28.006,03	17,68
Stanovanje in hišne potreščine	2.880,80	2,08	3.225,05	2,84	2.705,82	1,89	5.896,17	2,71	3.912,80	2,47
Kurjava in razsvetljava	4.475,73	3,23	4.914,57	4,34	5.836,29	4,09	5.565,63	2,57	5.366,61	3,39
Higiena in zdravljenje	4.115,20	2,98	3.020,22	2,66	2.733,62	1,91	3.731,00	1,72	3.255,59	2,06
Prosveta, zabava in osebne potrebe	8.359,06	6,05	6.167,64	5,44	8.290,94	5,80	15.090,36	6,95	9.890,56	6,24
Kmetijska proizvodnja skupaj z davki	27.165,12	19,58	34.056,11	30,10	60.796,99	42,54	107.536,65	49,81	65.739,41	41,49
Nekmetijska dejavnost	798,80	0,58	4.209,85	3,71	6.032,00	4,22	169,33	0,08	3.158,88	1,99
Ostalo	316,67	0,23	89,81	0,08	1.386,73	0,97	4.004,70	1,85	1.772,57	1,12
Skupaj	138.753,39	100,00	113.433,89	100,00	142.905,19	100,00	217.200,57	100,00	158.440,80	100,00

Vir: Goršič (1954, 69).

secih in ob začetku donosne sezone denarno izčrpana. Pojasnilo je ne navadno, ker so anketarji mesečno spremljali izbrana gospodinjstva od januarja 1952 do maja 1953 ter zajeli vse faze kmetijske proizvodnje. To obdobje se ni povsem ujemalo z dobo ekonomskega leta (str. 7). Zakaj časovni obseg raziskave slednjega ni popolnoma zajel, ni jasno.

Podatki tudi nekaj povedo o razlikah v standardu med posestnimi skupinami. Najzanimivejši podatek iz preglednice 23 kaže na to, da so gospodinjstva KDZ za obutev in obleko porabila več od vseh ostalih, npr. še enkrat več od posestne skupine do 3 ha. Večina izdelkov široke porabe je bila takrat sicer že v prosti prodaji, industrijski boni pa so omogočali le še nakup z velikim popustom (80%) in so bili ukinjeni 1. januarja 1953 (Čepič 1999b: 165–166). Zato je izključeno, da bi imeli člani KDZ zaradi bonov v času ankete nekakšen privilegirani dostop do industrijskega blaga. So pa gospodinjstva z nad 8 ha skoraj še enkrat več od vseh ostalih porabila za zabavo, prosveto in osebne potrebe, prav tako so porabila bistveno več za stanovanje in hišne potrebščine. V teh pogledih so gospodinjstva z nad 8 ha nedvomno izkazovala precej višji standard od ostalih. Gospodinjstva KDZ tukaj niso bistveno odstopala od posestnih skupin do 3 ha in 3,01–8 ha.

Posebno pojasnilo terjajo tudi izdatki za higieno in zdravljenje, ki se med posameznimi posestnimi skupinami bistveno ne razlikujejo. Avtorji raziskave so nizke izdatke za zdravljenje interpretirali z dejstvom, da so bili stroški za slednje tako zelo visoki, da so si jih kmetje privoščili samo v najnujnejših primerih (Goršič 1954, 62). Tukaj je treba upoštevati, da je bila še do konca 50. let več kot polovica prebivalstva v LRS brez splošnega in obveznega zdravstvenega zavarovanja. Zasebni kmetje so prvo možnost za zavarovanje dobili šele leta 1959/1960, vendar zavarovanje ni krilo vseh stroškov zdravljenja, saj je za ambulantne posege predvidevalo 25-, za oskrbo v bolnišnicah pa kar 50-odstotno participacijo zavarovancev (Centrih 2020, 163). Lazarevič ob tem ugotavlja, da je bilo pokojninsko, zdravstveno in invalidsko zavarovanje pomembna motivacija, da se je nemalo članov kmečkih gospodinjstev odločilo za zaposlitev izven domače kmetije, ki je poleg rednih denarnih dohodkov prinašala tudi te ugodnosti socialnega varstva oziroma takrat še privilegije (2018b, 414). Obseg teh ugodnosti/privilegijev najdemo v preglednici 22, ki je med dohodke gospodinjstev uvrstila tudi »prejemke od socialnih dajatev« – v skupnem povprečju so od vseh dohodkov znašali 4,8 %, kar je bilo več od dohodkov od prašičev. Vseeno pa preseneča podatek iz preglednice 23, da so člani

KDZ za higieno in zdravstvene storitve odšteli več od vseh, kajti Temeljni zakon o kmetijskih zadrugah je predvideval tudi socialni sklad, ki je bil vsaj deloma namenjen kritju zdravstvenih stroškov zadružnikov. Res pa je, da naj bi po zakonu v ta sklad prenesli samo 1 % od skupnih dohodkov zadruga (Temeljni zakon o kmetijskih zadrugah 1949, 88. čl.) Kot pa smo videli malo prej, je praksa KDZ nemalokrat precej odstopala od ideala, zato je povsem mogoče, da mnoge KDZ socialnemu skladu niso name-nile niti dinarja.

Sklep

V pričujoči razpravi sem na podlagi evidenc nekmetov s presežno posestjo iz leta 1946, evidenc agrarnih interesentov iz leta 1947, poročil o stanju v KDZ v letih 1949–1952, seznamov prekrškov, kmečkih pritožb oziroma prošenj iz istega časa kakor tudi nekaterih drugih partijskih in časopisnih poročil predstavil ekonomske strategije ruralnih gospodinjstev iz okolice Ljubljane v prvem povojnem obdobju. Za primerjavo sem uporabil rezultate popisa prebivalstva iz let 1948 in 1953, upošteval pa sem tudi *Rezultate ankete o življenju kmetov od 1. 6. 1952–31. 5. 1953*, posebej pa tudi podatke in njihove interpretacije iz raziskave Zdenka Čepiča o agrarnih interesentih na ravni celotne LRS. Sledi sinteza najpomembnejših ugotovitev.

Primerjava med podatki o razlaščenih nekmetih iz leta 1946 in podatki o agrarnih interesentih iz leta 1947 v najsplošnejšem kaže na to, da v nobenem primeru ni mogoče govoriti o ekonomsko oziroma poklicno-statusno homogeni skupini.

Skupino nekmetov je mogoče razdeliti po eni strani na podskupine trgovcev – mesarjev – gostilničarjev, uradnikov in obrtnikov, na drugi strani pa na osamljene oziroma redke primere, kot so bili npr. dijaka, tovarnar, pismonoša, advokat in žena sodnika. (Pri znatnem številu primerov, skoraj eni četrtini, pa poklic ni znan.) Po posesti zemlje in gozdov je bila skupina obrtnikov šibkejša od ostalih dveh skupin, hkrati so znotraj slednjih obstajale vidne premoženjske razlike.

Ker v primeru agrarnih interesentov iz sedmih krajev iz okolice Ljubljane nisem pridobil podatkov o njihovem posestnem stanju pred in po reformi, sem lahko o razlikah med to populacijo sklepal samo na podlagi poklicev/statusov članov in članic gospodinjstev. Razlike med posameznimi kraji so bile tukaj zelo velike. V primeru Verda je imela več kot polovica družinskih glavarjev poklic izven domačega gospodarstva, bli-

zu polovice je bilo takih v Dobrovi, drugod je bil ta delež zelo nizek, v primeru Dola - Beričevega in Dolskega pa izven ni bil zaposlen sploh noben glavar. Hkrati je moja raziskava ugotovila, da je bil delež tistih gospodinjstev agrarnih interesentov, ki so bila brez članov, aktivnih izven kmečkih gospodarstev oziroma v dodatnih dejavnostih na kmetiji, prav povsod v manjšini – skupni delež takih gospodinjstev je bil 29,7%. Celó v primeru Dola - Beričevega in Dolskega je bil delež takih gospodinjstev pod 50 %. Primerjava teh podatkov z rezultati popisov prebivalstva iz let 1948 in 1953 me je pripeljala do ugotovitve, da so bili agrarni interesenti tisti del kmečke populacije, ki je nadpovprečno kombiniral dohodke iz različnih virov. Po popisu prebivalstva iz leta 1948 je neujemanje med poklicem gospodarja (s kmečkim poklicem) in njegovimi družinskimi člani v posestni skupini od 0,01 ha do 5,00 ha obstajalo pri 34,61 % primerov, po Popisu 1953 pa pri 32 %, čeprav v tem primeru ni na voljo podatkov o posestnih kategorijah. Po prilagojeni metodologiji s Popisom 1948 pa je neujemanje med poklicem gospodarja (s kmečkim poklicem) pri upoštevanju vseh naših primerih znašalo kar 48,2 %. Seveda z velikimi lokalnimi odstopanji: v primeru Dobrove je bil ta delež kar 65,8 %, pri republiškem povprečju sta bila kraja Ig (34,5 %) in Sava (33,3 %), Šmartno - Gameljne z 28,6 % pa pod njim.

Vprašanje je, v kakšni povezavi sta bila v letih agrarne reforme kombiniranje dohodkov iz različnih virov in življenjski standard družin. Glede na Popis 1948 je zanesljivo najmanj to, da dohodkov iz različnih dejavnosti niso kombinirala samo gospodinjstva nižjih posestnih kategorij, temveč v visokem deležu posestno in gotovo tudi ekonomsko krepkejša gospodinjstva. Če povzamem – po Popisu 1948 je bilo pri gospodarstvih z nad 20 ha neujemanje med poklicem gospodarja in člani njegovega gospodinjstva v povprečju v 40,25-odstotnem deležu. *Rezultate ankete o življenju kmetov od 1. 6. 1952–31. 5. 1953*, ki sicer spadajo že v čas zatona kolektivizacije in politike obveznega odkupa, kažejo na to, da so gospodinjstva posestne kategorije do 3 ha najpogosteje kombinirala različne dohodke, vendar so gospodinjstva z nad 8 ha skoraj še enkrat več porabila za zabavo, prosveto, osebne potrebe, precej več pa tudi za stanovanje in hišne potrebščine. Zanimiva je tudi primerjava strukture povprečnih nekmetijskih denarnih dohodkov na gospodarstvo s poglavarjem, ki je kmetoval. Pri vseh posestnih skupinah so dohodki iz dela članov izven kmetijstva obsegali nad 50-odstotni delež, v skupnem povprečju več kot 65 %; najvišji delež je bil pri skupini ohišnic – več kot 88 %, zelo visok pa tudi pri

skupini nad 8 ha – več kot 66 %. Dohodki od izdelkov in storitev domače obrti, drugih obrtnih dejavnosti, vožnje in ostalega so v skupnem povprečju obsegali bistveno manj – slabih 29 %, skoraj zanemarljivo majhni so bili dohodki iz dela pri drugih kmetih – v skupnem povprečju slabih 5,5 %. Zanimivo je, da so dohodki iz obrtnih dejavnosti pri posestni skupini nad 8 ha obsegali slaba 2 %, dohodki od vožnje pri isti skupini pa skoraj 25 %, primerljivi dohodki iz te kategorije so bili tudi pri skupini od 3,01 do 8 ha – malo več kot 22 %, pri skupini do 3 ha pa so marginalni – malo nad 1%, pri ohišnicah pa celo manj kot 0,2%.

V obravnavanem obdobju je prisotnost kombinirane kmečke ekonomije v okolici Ljubljane zabeležila tudi evidenca lokalnih prekrškov, čeprav v razmeroma majhnem deležu. Najbolj je izstopala nedovoljena trgovina z vinom, žganjem, s točenjem in prodajo alkohola brez davka. V letu 1949 je ta vrsta prekrškov obsegala malo več kot 1/5 vseh, toda v letih 1950 in 1951 se je ta delež spustil pod 10 %. Kot presenečenje se je izkazal skoraj zanemarljivo majhen delež ugotovljenih oziroma zabeleženih prekrškov pri nedovoljeni trgovini oziroma špekulaciji z mlečnimi izdelki, s tekstilom, kožami in z usnjem v letih 1949–1951 v skupnem povprečju manj kot 2 %, kar gotovo pomeni, da so bili taki primeri odstopljeni sodiščem in so jih redkeje obravnavali kot prekrške.

Integrirana kmečka ekonomija ni izginila niti v kmečkih delovnih zadrugah. Poročila o poslovanju takih zadrug napeljujejo k sklepu, da so tamkajšnji kmetje nemalokrat živeli in gospodarili po starem. Zadrružni aktivist je med pregledovanjem KOZ Matije Gubca leta 1949 opazil, da zadrružniki dajejo državi le, kar morajo, »vse ostalo pa prodajajo po raznih kanalih«. Rezultate ankete o življenju kmetov v LRS 1952–1953 potrjujejo obstoj integrirane kmečke ekonomije tudi v KDZ, kajti delež nekmetijskih dohodkov gospodinjstev z ohišnicami je obsegal več kot 35-odstotni delež vseh dohodkov. Čeprav je bil bistveno nižji kot delež teh dohodkov pri posestvih z do 3 ha – celo nekaj več kot 60 %, je bil primerljiv z deležem pri posestni strukturi od 3,01 do 8 ha – malo več kot 38 %, in skoraj še enkrat višji kot pri posestvih z nad 8 ha, kjer je obsegal slabih 19 %.

Eno izmed vprašanj, do katerega sem prišel v pričujoči raziskavi in na katerega ni lahko odgovoriti, pa je, koliko se je kmetom v izbranem obdobju kombiniranje dohodkov iz različnih dejavnosti pravzaprav izplačalo. Kot sem posebej izpostavil, je imela vodilna KPS/KPJ do polkmetov oziroma »polproletarcev« v tistem času najmanj ambivalentni odnos. Po eni strani so v njih videli priložnost za širjenje vpliva nove oblasti na

podeželju, po drugi strani pa moteči element, ki je oteževal uveljavljanje nove socialistične politike v gospodarstvu in povzročal nemalo težav pri sistemu živilskih nakaznic. Odgovor na zastavljeno vprašanje dodatno otežuje dejstvo, da v času prve petletke v Sloveniji in Jugoslaviji zaposlitev izven kmečkega gospodarstva ni bila vselej priložnost, ki so jo posameznice in posamezniki izkoristili, ampak nemalokrat tudi nekaj, kar je ljudi, zaradi administrativnega razporejanja delovne sile med podjetji in panogami, preprosto doletelo. Pri reševanju te težave sem v navedenih dokumentih in obstoječi znanstveni literaturi naletel na težavo fluktuacije delovne sile, ki jo je poskušala takratna oblast vsaj obvladati, če ne že popolnoma odpraviti. Oblast si je namreč zelo prizadevala iz sistema zagotovljene preskrbe izločiti vse tiste delavce, ki so si lahko po njenem mnenju deficitarne dobrine, kot so bili npr. mesni izdelki, priskrbeli iz lastnih gospodinjstev. Ker se oblasti kljub prizadevanjem ni posrečilo zaustaviti fluktuacije delovne sile, je mogoče utemeljeno sklepati, da je kombiniranje zaposlitve izven kmetijstva in vzdrževanje nerentabilnega posestva (z vidika narodnega gospodarstva) za mnoga ruralna gospodinjstva in posameznike predstavljalo možnost, da so se izognila najhujšim delovnim naporom, ki jih je takrat terjala oblast. Drugače rečeno: delovna sila z eno nogo na malem posestvu ni bila zmeraj pripravljena delati pod vsakimi pogoji. Nedvomno so si taka gospodinjstva, ki so jim v kasnejšem obdobju pričeli imenovati »mešana,« prizadevala izkoristiti ugodnosti zasebnega gospodarjenja in uživanje nekaterih skromnih privilegijev industrijske delovne sile, zlasti zdravstveno zavarovanje in, kolikor je bilo le mogoče, tudi deficitarnega blaga.

Čeprav se je povojna oblast v tistem času nemalokrat zatekla k politiki »trde roke« in nasilja, se je več kot očitno zavedala, da imajo njeni ukrepi in posegi določene meje. Jugoslovanska in slovenska partija je namreč v skladu z boljševiško tradicijo rada govorila o zavezništvu med delavci in delovnimi kmeti (malimi in srednjimi kmeti) kot pogoju za izgradnjo socializma, glede katerega naj bi imela oba različna družbena razreda vsaj v zadnji instanci enak interes. Podlaga tega zavezništva, v boljševiškem žargonu 20. let – *smyčka*, naj bi bila v usklajevanju materialnih interesov med mestom in podeželjem. Verjetno je *smyčka*, ironično, v letih 1949–1952 najbolje uspevala na ravni kmečkih gospodinjstev, v katerih so se njihovi člani ukvarjali z različnimi pridobitnimi dejavnostmi. V teh primerih ni bila samo materialna, temveč tudi intimna. Kmetje in delavci tukaj niso samo sedeli za isto mizo ter usklajevali zasebne interese in kaprice družinskih članov, nemalokrat so si delili tudi postelje. Neredko

so obe dimenziji združevali tudi v eni in isti osebi. V širši družbeni stvarnosti pa je bilo ohranjanje ravnotežja med različnimi segmenti populacije in njihovimi interesi bistveno bolj zakomplicirano.

V pričujoči raziskavi sem se dotaknil vprašanja, kako je partija vladala v prvem povojnem obdobju. Tukaj lahko ponovim, da je bilo osnovno sredstvo, s katerim je vzdrževala svojo oblast, integracija največjega možnega in sprejemljivega števila posameznikov ter skupin v novi politični in ekonomski sistem. Temu so takrat rekli demokracija. Po nekaterih lokalnih izračunih je bila ta namenjena za nič manj kot »92 % ljudstva, ki je bilo prej izkoriščano« (Šturm 1995, Zapisnik VII. rednega zasedanja Okrajnega ljudskega odbora Idrija 11. februar 1950, 5). Dokumenti tistega časa sicer govorijo o tem, da tukaj niti slučajno ni šlo samo za delavce in (delovne) kmete, kadar pa je šlo, ti ljudje niso nujno od zmeraj pripadali levici. Pristop oblasti je bil očitno precej pragmatičen, izhajal pa je neposredno iz izkušenj narodnoosvobodilne vojne. Na primeru kraja Dolsko smo tako naleteli na agrarne interesente in celo lokalne funkcionarje, ki bili so nekoč – vsaj na osnovi pristranskih poročil – pristaši SLS, v primeru Verda pa na krščanske socialiste. V KOZ Matije Gubca smo srečali nekdanjega vaškega mogotca, ki so mu dodelili skromno upravno funkcijo v zadrugi. Navsezadnje je sam France Popit, predsednik Kmečke komisije pri CK KPS, na enem sestanku decembra 1949 prostodušno izjavil, »da ni slabo, da so šli kulaki v zadruge«. Važno je bilo to, da se je ohranjal vpliv partije (Čoh Kladnik 2012, 145). Nekdanji partizani z Ižanskega so disciplinirano pristopili h KDZ. V primeru zadružne trgovine v Senožetih sem utemeljeno sklepal, da jo je vodila nekdanja lastnica, ki so jo razlastili. Izstopa primer ižanskega mogotca, lastnika gradu in veleposestnika z Iga, Josipa Palmeta, ki ga je ljudska oblast razlastila za več kot 280 ha zemljišč. Na razlastitev se je pritožil na sodišču in seveda izgubil. Kljub temu je bil takoj po vojni član KLO, kasneje pa je do smrti opravljal računovodska dela za razna državna podjetja na Ljubljanskem barju (Piškurić 2019b, 321). In nadalje, velika večina zasebnih podjetnikov – obrtnikov z Iga je bila leta 1952 včlanjena v OF. V enem primeru, ko zasebnik ni bil član OF, so mu v dobro šteli, da je bil vsaj član fizkulturnega društva, tj. množične organizacije, pa čeprav, kot so ugibali, nemara samo zato, ker je bil lastnik mopeda. Podobno kot mogotcu iz KOZ Matije Gubca vsaj nekaterim izmed teh zasebnikov (najmanj 1/4) sploh ni šlo slabo. Nekaterim so kmetje za storitve dolgovali denar, sami pa so si gradili nove hiše. Verjetno bi v tej sredini lažje našli zametke nove povojne vaške elite kot pa pri agrarnih interesentih.

Druga plat ljudske oblasti, tj. partijske vladavine, je bilo takrat seveda tudi nasilje. Kaznovanje ni prizadelo samo nekdanjih pripadnikov vladajočega razreda in odkritih političnih nasprotnikov, ampak tudi povsem preproste ljudi, in to ne v majhnem obsegu. Kdaj je pragmatizem in popuščanje nadomestila »trda roka«, je v resnici težko določiti. V primeru KDZ je bila oblast verjetno pripravljena tolerirati tudi poslovanje po domače, vključevanje bogatejših kmetov in še kakšne kaprice, ničelno toleranco pa je kazala do vseh tistih, ki so nastajanje zadrug kakor koli poskušali ovirati. Bistveno težje je razložiti nerazumno visoke kazni za manjše prekrške, zlasti pa nepopustljivost pri izvajanju obveznega odkupa in trmasto vztrajanje pri visokih planskih obremenitvah. Primer KLO Log iz leta 1950, ki je zaradi postopkov obveznega odkupa stopil celo v sodni spor, kaže na to, da je zaradi manka pragmatizma na tem področju gotovo prihajalo do konfliktov med različnimi ravnmi oblasti. Godrnjanje nad KLO-ji v *Slovenskem poročevalcu* je imelo najbrž še kako stvarno osnovo. Koliko so tiho ali glasno nasprotovanje, nezadovoljstvo, resigniranost ter pasivni odpor spodnjih oblastnih ravni, posameznikov, skupin, navadnih članov partije, sosesk ali delovnih kolektivov vplivali na spremembo partijske politike do podeželja v 50. Letih, je najtežje oceniti. Zanesljivo je k spremembam prispevalo tudi izboljšanje odnosov Jugoslavije z zahodnimi državami na začetku 50. let. Jugoslavija je namreč do leta 1955 pridobila skoraj 600 milijonov dolarjev ekonomske in za skoraj prav toliko vojaške pomoči samo od ZDA (Banac 1988, 138; Lees 1997, 94). Verjetno je ta pomoč odprla določen maneverski prostor, ki je partiji na oblasti omogočil, da je omilila administrativne in druge neprijetne ukrepe iz gole nuje preživetja ter napravila korak nazaj, s čimer je tudi ublažila notranje konflikte.

2

Pred traktorji Polkmetje in socialistična država, 1957–1965

Lev Centrih

Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije

Uvod

Tema pričujočega poglavja so živahna gospodarska gibanja na podeželju v Sloveniji v letih 1957–1965.¹ Obdobje se je začelo z velikimi spremembami v kmetijski politiki, težave, ki so sledile njihovemu uresničevanju, pa so pomembno spodbudile veliko gospodarsko reformo leta 1965. Socialistična država je v drugi polovici petdesetih let znatno povečala investicije v kmetijstvo, da bi ustvarila agrarni industrijski kompleks, s katerim bi se Jugoslavija znebila odvisnosti od uvoza hrane in tako tudi zaustavila neugodno rast njene cene (Veselinov 1987, 55 in 134–147). Zasebni kmetijski proizvajalci so bili z novim konceptom kooperacije zamišljeni kot partner države v tem ambicioznem načrtu (Čepič 1999a, 177). Mnogi izmed njih pa se niti slučajno niso ukvarjali samo s kmetijstvom.

Na predvečer gospodarske reforme so slovenski ekonomisti opozorili na stalno naraščanje kmečke delovne sile, zaposlene v nekmetijski dejavnosti, izven domačega gospodarstva. Dramatično so ugotavljali, da »ne gre za posamezne primere, ampak za desetine in stotine tisočev delavcev«. V letu 1960 jih je bilo v Ljudski republiki Sloveniji 139.000. Od njihovega dela naj bi bila odvisna cela vrsta industrijskih panog (Levstik 1964a, 1). Delovni sili, ki je bila z eno nogo na majhnem družinskem posestvu, z drugo pa v tovarni, so politiki in družboslovci takrat najpogosteje rekli polkmetje ali polproletarci. Na delovnem mestu so jim včasih preprosto rekli kar *kmetje*. Pojav je bil dovolj razširjen, da se je (znova)² odprlo na videz nenavadno vprašanje – kdo v Sloveniji sploh je kmet?

1 Besedilo tega poglavja je že izšlo kot samostojni znanstveni članek: Centrih (2020).

2 Žarko Lazarevič opozarja, da so si kritični opazovalci to vprašanje zastavljali že pred drugo svetovno vojno.

(Lazarevič 2018a, 200; Petek 1969, 13) Slovenska stroka se je na začetku šestdesetih let oprla na raziskave v tujini in začela govoriti o mešanih gospodinjstvih ali o ruralno-urbanem tipu družine (Klemenčič 1965, 610).

Teoretski okvir poglavja je koncept integrirane kmečke ekonomije (IKE), kot ga je razvil Aleksander Panjek s svojimi sodelavkami in sodelavci pri projektu Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem v primerjalni perspektivi, 16.–19. stoletje. Koncept IKE zavrača apriorno razumevanje različnih dodatnih dejavnosti, s katerimi se ukvarjajo kmetje, kot nujno postranskih. Primarne, sekundarne in terciarne dejavnosti je treba upoštevati kot enakovredne sestavine celote, ki tvorijo kmečko ekonomijo. V konkretnem primeru to pomeni, da je dohodek polkmeta v tovarni lahko bistveno boljši, kot bi se ga nadejal na svojem majhnem posestvu, vendar to še zdaleč ne pomeni, da kmetovanje postaja njegova nepomembna, postranska dejavnost – ravno obratno. Majhna in »nerezentabilna« kmetija že sama na sebi rešuje kmetovo stanovanjsko vprašanje, skromna »samozadostna« pridelava pa potencialno ublaži negativen vpliv nihanj cen hrane na njegovo mezdo. Prav tako koncept IKE zavrača izhodišče, da posestnike drobnih gospodarstev pri iskanju različnih virov družinskih prihodkov nujno motivira zgolj želja po golem preživetju (Panjek 2017, 39–46). Kmečkim ekonomijam so se v Sloveniji v začetku šestdesetih let odprle številne nove priložnosti, ki so obljubljale mnogo več od golega preživetja. Jugoslovanski socializem navsezadnje ni stavil na primitivni asketizem – ne v ideologiji, še manj pa v praksi. Potrošništvo kot ideal je socializem povezovalo s kapitalizmom v isto materialno civilizacijo.

V pričujočem poglavju analiziram politične in ekonomske pogoje pojava gospodinjstev, ki so v obdobju 1957–1965 v Sloveniji kombinirala dohodke iz različnih dejavnosti. Pri tem zagovarjam dve hipotezi: (1) osnovni obliki integrirane kmečke ekonomije sta v tistem času v Sloveniji dve – prva temelji na lokalnem kmečkem obratu, drugo tvorijo gospodinjstva delavcev migrantov iz drugih jugoslovanskih republik; (2) kmetje, ki so v tistem obdobju kombinirali dohodke iz različnih dejavnosti, so bili podvrženi hudim delovnim obremenitvam. Zato je mogoče ob konceptu IKE uporabiti koncept samoeksploatacije, ki ga je pred stoletjem razvil ruski agrarni ekonomist Aleksander Vasiljevič Čajanov.

V prvem delu poglavja predstavljam najpomembnejše raziskave in zgodovinske vire o izbrani tematiki; v drugem delu obravnavam integrirano kmečko ekonomijo v Sloveniji s ptičje perspektive, tj. njene ekonom-

ske in politične pogoje za obstoj; v tretjem delu analiziram njen obseg, sledi sklep.³

Literatura in viri za preučevanje polkmečkih gospodarstev v Sloveniji pred gospodarsko reformo 1965

Literatura, ki zgodovino gospodarskega življenja na socialističnem podeželju obravnava kot minuli proces, je v Sloveniji razmeroma redka. Poudarjam raziskave Zdenka Čepiča in Žarka Lazarevića. Čepič je sestavil periodizacijo kmetijske politike v Sloveniji v prvih dveh desetletjih po drugi svetovni vojni, ki ji sledim tudi v pričujočem poglavju: (A) 1945–1953, s podobdobjema 1945–1948; 1949–1953; (B) 1953–1964, s podobdobjema 1953–1956; 1957–1964. Drugo obdobje Čepič povezuje z državnim posegom v zemljiško lastnino (1953), ko je bil uzakonjen novi zemljiški maksimum 10 ha, a tudi s sprijaznjenjem z zasebnim kmetom kot partnerjem države (Čepič 1999a, 176–177; 1995). Lazarević je v svoji razpravi razvil tezo, da je leta 1957 v Sloveniji in Jugoslaviji v resnici prišlo do večjih sprememb v odnosu do kmeta kot v kmetijski politiki. Ta je zasebnemu kmetijstvu po eni strani puščala proste roke, po drugi strani pa ga je še vedno hotela trdno povezati z državnim sektorjem. Tudi tako, da samostojni kmetje do šestdesetih let niso imeli dostopa do zdravstvenega in drugega zavarovanja, če niso bili zaposleni, kar je pomembno prispevalo k porastu mešanih kmetij (Lazarević 2018b, 412–414).

Od starejših raziskav poudarjam *Sumrak seljaštva* agrarnega ekonomista Dragana Veselinova (1987) in *Kmetov vsakdan* ruralne sociologinje Ane Barbič (1990), ki še vedno predstavljata najpreglednejši zgodovini kmetijstva/podeželja v povojni Jugoslaviji oziroma Sloveniji.

Najpomembnejše statistične podatke, ki zadevajo problematiko (integriranega) kmečkega gospodarstva v letih 1957–1965, sem pridobil iz študije mešane strukture gospodinjestev in kmečkih gospodarstev geografa Vladimirja Klemenčiča (1968) in raziskave *Ekonomska in družbena problematika polproletariata v SR Sloveniji*. Pri slednji so zlasti zanimivi izsledki ankete o ekonomskih aktivnostih in življenjskem standardu stotih polkmečkih gospodarstev v Sloveniji v prvi polovici šestdesetih let ter predstavitev nekaterih podjetij, kjer so bili ti delavci zaposleni (Levstik 1964b, 25–76).

3 Na tem mestu se iskreno zahvaljujem red. prof. dr. Emilu Erjavcu za koristne razmisleke kakor tudi za številne nasvete pri iskanju virov in literature.

Pri uporabi arhivskih virov sem se omejil na dokumentacijo Občinskega komiteja Zveze komunistov Slovenije (ZKS) Koper v letu 1965 (AS, 1589 CK ZKS; AS, 1589/IV CK ZKS). Takrat je bila živa polemika o preskrbi zasebnih kmetov z mehanizacijo. Za analizo koprskih razmer sem se odločil zato, ker je na tamkajšnje kmečke želje in ambicije močno vplival zgled iz sosednje Italije.

Pomemben vir so tudi časopisi iz tistega časa. *Delo*, npr., je namenilo veliko prostora kmetijski politiki in položaju kmetov. Posebej zanimivi so mali oglasi, ki marsikaj povedo o življenjskem standardu, marginalnem trgu delovne sile (pomoč pri gospodinjstvu) in zasebnem gospodarstvu nasploh.

Ekonomski in politični pogoji integrirane kmečke ekonomije v Sloveniji v zgodnjih šestdesetih letih

Decembra 1959 je *Delo* navdušeno poročalo o podjetnosti treh kmetov iz družin Horvat in Lanjšček, ki so v bližini Murske Sobote v zadrugo vložili 27 ha zemljišč in vsa gospodarska poslopja, sami pa so postali delavci na novem združenem posestvu, ki naj bi z nekaj dodatnimi zakupi do pomladi obsegalo 100 ha. Ko jih je novinar vprašal, zakaj jim ni bilo dovolj navadno sodelovanje z zadrugo, so odgovorili, da si v tem primeru obeta-jo več: »Veliko posestvo je lažje obdelovati in lažje povečevati hektarski do- nos kot na kmečkih njivah. Naši dohodki od dela in najemnine ne bodo manjši, če ne večji, kot prej s posestva po kritju vseh obveznosti« (Petek 1959, 3).

Primer družin Horvat in Lanjšček je predstavljal ideal za slovenske in jugoslovanske komuniste predvojne generacije, v prvi vrsti za idejne- ga snovalca kmetijske politike Edvarda Kardelja. Končni cilj socialistične kooperacije je bil postopno zlitje majhnih družinskih posestev v zadru- žna gospodarstva, kjer bi se kmetje od drugih delavcev ločili le po tem, da bi poleg plače prejemali tudi zemljiške rente, družilo pa bi jih to, da bi bili vsi upravljavci (Kardelj 1956, 14–15). Ker pa se je revolucionarna oblast pri prvem poskusu kolektivizacije ob koncu štiridesetih let še kar opekla, je tokrat ravnala mnogo previdneje in pragmatično uvedla vrsto različnih možnosti kooperacije zasebnih kmetovalcev z družbenim (zadružnim) sektorjem. Kmetje so zadrugi lahko pridelke samo prodajali, semena in gnojila pa so dobili z ugodnim kreditom, ki so ga odplačevali v naturali- jah – temu so rekli kontrahiranje. Na voljo jim je bilo svetovanje, zadru- žni delavci pa so jim v zameno za delitev prihodka priskočili na pomoč z

mehanizacijo. Kmetje so poleg tega imeli tudi možnost, da svojo zemljo zadrugi oddajo zgolj v zakup (Čepič 1999a, 187–188; Veselinov 1987, 56 in 84). Zadruge so lahko tudi ignorirali. Ob tem je seveda treba upoštevati, da sta se slovenska in jugoslovanska družba do začetka šestdesetih let že močno spremenili. Razvoj samoupravljanja je takrat pomenil postopno decentralizacijo gospodarstva, obnovila se je družbena kritika in odprle so se meje z zahodnimi državami. Še vedno je potekala industrializacija, urbanizacija pa se je ravno dobro začela. To je pomenilo, da so kmetje še vedno lahko prišli do zaposlitve v mestih, kar jim je poleg stabilnih dohodkov prinašalo ugodnosti, npr. zdravstveno, pokojninsko in invalidsko zavarovanje. Ana Barbič je celo trdila, da so se v Sloveniji po vojni lahko zaposlili vsi kmetje in kmetice, ki so to želeli (1990, 255).

Če strnem: kmetom se je konec petdesetih in v začetku šestdesetih let odprla vrsta priložnosti za pridobivanje dohodka in vzdrževanje njihovega načina življenja. Porast polproletariata je bil odraz teh možnosti. Eleganca strategije kombiniranja kmečkih prihodkov je bila v tem, da pravzaprav ni izključevala prav nobene od možnosti, ki so se takrat ponujale – pravzaprav niti izbire družin Horvat in Lanjšček. Osnovna enota integrirane kmečke ekonomije ni posameznik, temveč gospodinjstvo. Ni bilo ovire, da se kakšen posameznik iz obeh družin ne bi za stalno zaposlil v neki tovarni, z zaslužkom pa bi pomagal obnoviti hišo, kupil prvi avto, hladilnik ali celo postal solastnik vaše gostilne. Resnici na ljubo je zgledu družin Horvat in Lanjšček sledilo najmanj kmečkih gospodinjstev. Tako zelo malo, da jih ne zaznava nobena statistika, ki mi je bila dostopna. Kar 45 % kmetov v Sloveniji se je v tistih letih zadovoljilo s kontrahiranjem (Čepič 1999a, 188). Vse kaže, da je bilo to ugodnejše izhodišče za potencialno integriranje dohodkov.

Oblast in stroka sta do integrirane kmečke ekonomije gojili mešane občutke. Stroka je imela do nje praviloma pozitivnejši odnos, ker je v njej naposled spoznala tako rekoč neobhodno stopnjo v dolgem procesu modernizacije. Polproletariat naj bi obstajal toliko časa, dokler ne bodo premagane začetniške težave mlade industrializacije in težave pri izgradnji družbenih obratov v kmetijstvu (Levstik 1964b, 85). Mešana gospodinjstva so po eni strani pomembno prispevala k družbeni stabilnosti, saj so na spontan in inovativen način razreševala anomalije gospodarskega življenja. Toda te rešitve so bile lahko dobre in učinkovite za ljudi, ki so sestavljali lastne družinske proračune, ne pa vselej nujno tudi za direktorje podjetij in politike, katerih skrb je bilo lokalno oziroma narodno gospo-

darstvo. Značilen primer so bile težave s kmetijstvom v občini Koper v letih 1964–1965, tj. v času zagona gospodarske reforme. To je bil že čas, ko je politika kmetijske kooperacije zamirala. Podiral se je njen temeljni člen, ki je bil po Kardelju v združnem monopolu nad kmetijsko mehanizacijo. Kmet naj bi prišel do traktorjev in druge tehnologije samo s pomočjo zadruge (Kardelj 1959, 254). Kardelja je bilo strah, da bi se del zasebnih kmetov krepil na račun šibkejših. Ti bi postali nosilci investiranja sredstev v mehanizacijo in modernizacijo kmetijstva. Lahko bi prišlo do kapitalistične eksploatacije malega kmeta, kar bi zaostriilo razredna nasprotja na podeželju in resno ogrozilo politično stabilnost v deželi (Kardelj 1956, 7–8). Toda Dušan Barbič je kot predsednik v imenu Skupščine občine Koper konec leta 1965 Centralnemu komiteju Zveze komunistov Slovenije (CK ZKS) predlagal prav to, namreč da se zasebnim kmetom zagotovijo ugodni krediti za nakup drobne kmetijske mehanizacije, ki bi jo uvozili iz Italije. Kaj se je zgodilo?

Po letu 1954, ko je Koprski okraj dokončno postal del Slovenije, je prišlo do velikih investicij v industrijo. Lokalno prebivalstvo je zato začelo zapostavljati kmetijske dejavnosti. Zadruga v Kopru, Izoli in Piranu niso bile zmožne vključiti opustelih zemljišč, ker so bile njihove aktivnosti skoncentrirane ob izlivu rek, z izrazito plantažnim sistemom. Obdelovanje opustelih zemljišč, raztresenih v zaledju obale, je bilo negospodarno. Proizvodnja mesa, sadja in zelenjave je resno nazadovala, krepil se je uvoz iz notranjosti države. Hkrati je Obala doživljala vzpon turizma. Leta 1958 so na meji pri Škofijah zabeležili 1,6 milijona prehodov, leta 1964 pa več kot 3,8 milijona. Izola je npr. leta 1955 beležila 6.220 nočitev, od katerih je bilo tujih samo 181, leta 1965 pa že 73.000, od katerih je bilo tujih več kot polovica (AS, 1589/IV CK ZKS, 1664, 173, 455, Predlog za rešitev problema, 10. december 1965, 2 in 12). Turisti so s seboj prinesli konvertibilno valuto.

Lokalno kmetijsko gospodarstvo je zaradi premajhnih tržnih presežkov po nepotrebem izgubljalo velik del prihodka, ki ga je odžiral uvoz hrane. Lokalni politiki so v tej neizkoriščeni priložnosti videli eno izmed mogočih rešitev za težave industrije na Obali, ki se je prvič po vojni, zaradi turbulenc uvajanja tržnih mehanizmov, znašla v položaju, ko je bilo treba resno razmišljati o boljši racionalizaciji proizvodnje, skupaj z omejevanjem zaposlovanja in celo z odpuščanjem. Na sestanku občinskega komiteja (OK) ZKS Koper se je maja 1965 pojavilo vprašanje, »kdo v rednem delovnem času, zaradi popoldanskega dela izven podjetja ne daje

na delovnem mestu dovolj od sebe«. (AS, 1589/IV CK ZKS, 1664, 173, 455, Zapisnik, 28. maj 1965, 7) V prvi vrsti so bili problematični obrtniki, vendar ne samo oni. Sekretar OK ZKS Koper Branko Gabršček je v svojem referatu pri vprašanju solidarnosti glede odpuščanja nekoliko zajedljivo omenil, da se »pojvjljajo komentarji iz sredine takoimenovanih polproletarcev, polobrtnikov, polkmetov, ki tudi omenjajo solidarnost ne glede na to, da jim bitka za produktivnost ogroža sedanji privilegirani položaj«. (AS, 1589/IV CK ZKS, 1664, 173, 455, Uvodne misli, 28. maj 1965, 4) Takih ljudi ni bilo malo. Leta 1966 je bilo v občini Koper 3.605 kmečkih gospodarstev, od katerih je bilo 379 nekmečkih gospodinjestev, kjer je šlo samo za posest brez ekonomsko relevantne kmetijske dejavnosti, mešanih gospodinjestev pa kar 2.035, kar pomeni, da so imela vsaj enega družinskega člana, ki je bil zaposlen izven kmetijstva (Klemenčič 1968, 28). V tem kontekstu so na sestanku podali stališče, da je treba povečati zaposlovanje v kmetijstvu, kar bi dosegli tako, da bi »aktivirali osnovna sredstva privatnih kmetov«. (AS, 1589/IV CK ZKS, 1664, 173, 455, Zapisnik, 28. maj 1965, 7 in 13) Zasebni kmetje so torej potrebovali lastno mehanizacijo, zlasti traktorje.

To stališče je v svojem pismu CK ZKS ponovil tudi Dušan Barbič, ki je bil tudi sam prisoten na omenjenem sestanku OK ZKS Koper. Dostopnost moderne kmetijske tehnike bi po njegovem mnenju prepričala mlade, da bi ostali na kmetijah. Povedal je tudi, da ljudje z Obale zelo dobro poznajo položaj v Italiji, kjer imajo kmetje dovolj mehanizacije. Kljub trdnemu stališču Kardelja in ZK, da naj bo tehnika dostopna samo s pomočjo zadruge, so začeli kmetje v Jugoslaviji traktorje postopoma kupovati že od sredine petdesetih let dalje. V glavnem so bili to odpisani zadružni traktorji. »Ugodno prodamo traktorje za kmetijstvo in prevoznništvo. Vozila so generalno urejena in registrirana za leto 1960,« je pisalo v malem oglasu v *Delu* (»Mali oglasi« 1960, 16). A take ponudbe so bile v tistem času še velika redkost, zlasti v primerjavi z razmeroma solidnim tržiščem rabljenih osebnih avtomobilov in mopedov. Do leta 1967, ko so z zveznim zakonom kmetje tehniko lahko tudi uradno prosto kupovali, je bila v Jugoslaviji v zasebni lasti že ena četrtnina vseh traktorjev (Veselinov 1987, 35, 59 in 154). V koprski občini je bil vozni in strojni park zasebnih kmetov leta 1965 izjemno skromen. Obsegal je vsega devet traktorjev, 78 kosilnic, 48 frez, pet žag in sedem prikolic. V izolski občini nihče ni imel traktorja, v piranski pa sta bila v zasebni lasti samo dva. Stroški za nakup najhnejga italijanskega traktorja do 15 KS, ki so bili za Istro najprimernejši in jih

v Jugoslaviji takrat sploh še niso izdelovali, so bili za zasebnike ogromni. Tak traktor je stal 800.000 italijanskih lir, kar je z 20-odstotno carino znašalo 1.920.000 din (AS, 1589/IV CK ZKS, 1664, 173, 455, Predlog za rešitev problema, 10. december 1965, 3 in 4). Predsednik Občinske skupščine Koper Barbič je navedel vrsto argumentov, zakaj zasebni kmetje potrebujejo ugodne kredite, da bi nabavili moderno tehniko. Verjetno pa je od vsega najbolj šokirala njegova trditev, da »eventualna bojazen, da bi mehanizacija pripeljala do izkoriščanja človeka po človeku, ni utemeljena«. Primeri iz konkretne prakse so v resnici vsiljevali prav nasproten sklep! Ker velika večina kmetov ni mogla priti do mehanizacije, so ambiciozni med njimi v »precejšnji meri« začeli najemati nekvalificirano delovno silo iz proizvodnje, ki jim je priskočila na pomoč v popoldanskem času. In ne brez uspehov, kot je poročal Barbič, čeprav je prav njegov izračun razlike stroškov med strojnim in ročnim obdelovanjem zemlje nakazoval na skrajno neracionalnost takega podjetništva. Delo, ki ga opravi osem koscev za 32.000 din, bi po njem opravil stroj v 3–4 urah za 2000 din na uro, tj. za 6000–8000 din. Visoka cena proizvodnje se je kajpak odražala v visokih prodajnih cenah na tržišču (AS, 1589/IV CK ZKS, 1664, 173, 455, Predlog za rešitev problema, 10. december 1965, 4). Ker pa je na tem tržišču obstajal deficit kmetijskih pridelkov, se je kmetom tako poslovanje očitno vendarle izplačalo (očitno bolj, kot če bi najeli zadružno mehanizacijo; a treba je upoštevati, da je te tudi zadrugam primanjkovalo). Lokalnemu in narodnemu gospodarstvu se vsekakor ni. Taka proizvodnja ni bila sposobna zagotavljati zaželenih tržnih viškov, dvigovala je cene, ki so koristile le posameznim kmetom. Glede na prej navedene opazke pa je morda škodila tudi podjetjem, ker je v popoldanskem času izčrpavala njihovo delovno silo. Res je, da je tako delo najbrž kompenziralo nizke dohodke nekvalificirane delovne sile v Tomosu in Luki Koper, kar je bilo za podjetja ugodno, vendar je hkrati tudi slabšalo njihovo produktivnost v rednem delovnem času.

Postavlja se vprašanje, kdo so bili nekvalificirani delavci, ki so popoldan delali na zasebnih kmetijah. Barbič tega ne pove. Čeprav lokalnih prebivalcev seveda ni mogoče izključiti, obstaja velika verjetnost, da so najpomembnejši bazen te delovne sile predstavljali ljudje iz drugih delov Jugoslavije. Ta delovna sila je bila takrat zelo mobilna, kar pomeni, da si v tistem času na slovenski obali verjetno še ni ustvarila trdnih gospodinjstev/gospodarstev in je zato imela popoldan več časa od lokalnih polkmetov. V občini Koper se je leta 1964 namreč prijavilo 2.690 ljudi iz dru-

gih jugoslovanskih republik, toda 2.720 jih je istega leta že odšlo drugam (Centrih 2019, 159). Če ta hipoteza drži, potem lahko na tej točki sklenem, da je v Sloveniji v tistem času mogoče govoriti o dveh osnovnih pojavnih oblikah integrirane kmečke ekonomije. Prva oblika je zadevala gospodinjstva, katerih izhodišče je bilo lokalno kmečko okolje/posestvo, druga oblika pa migrantske delavce in njihova gospodinjstva. V drugem primeru je trdno izhodišče ekonomskih aktivnosti teže določiti.

Obseg integrirane kmečke ekonomije v Sloveniji v predreformnem obdobju

Klemenčič je pri svoji raziskavi o mešanih kmečkih gospodarstvih uporabil popis kmetijstva za Slovenijo iz leta 1960, popis prebivalstva iz leta 1961 in relevantno oceno stanja Zavoda za statistiko SRS za leto 1966. V letih 1961–1966 je število vseh gospodinjstev v Sloveniji naraslo za devet odstotkov: s 456.030 na 489.482; nekmečka gospodinjstva so narasla za kar 25 %: z 276.190 na 347.703; število mešanih delavsko-kmečkih gospodinjstev je nazadovalo za kar 24 %: s 87.390 na 66.442; čistih kmečkih gospodinjstev je bilo manj za 8,9 %: z 92.701 na 84.445 (Klemenčič 1968, 30). Število zasebnih kmetijskih obratov se v tem času ni bistveno spremenilo, povečal se je le delež zemljišč, ki so jih kmetje dali v najem družbenim kmetijskim kombinatom. Leta 1961 je bilo razmerje med zasebnim in družbenim kmetijskim sektorjem v Sloveniji tako, da je prvi obvladoval 72 % vseh zemljiških površin, drugi pa 28 %; leta 1966 je družbeni sektor obvladoval 31 % vseh zemljišč (str. 44–45). Najsplošnejša Klemenčičeva ugotovitev v zvezi s tem procesom je bila naslednja: »Zemlja postaja v razliko od preteklosti, ko je bila kmečkim, pa tudi velikemu delu nekmečkih gospodinjstev osnova za preživljanje, le dodatni vir in sredstvo za različne oblike špekulacij« (str. 26).

Integrirane kmečke ekonomije v resnici ne smemo iskati samo med mešanimi delavsko-kmečkimi gospodinjstvi. Klemenčič je namreč opozoril, da je šlo pri čistih kmečkih gospodinjstvih vse pogosteje za hribovska in/ali ostarela gospodinjstva, ki so se pretežno preživljala z raznimi socialnimi podporami, vendar tudi s pomočjo njihovih družinskih članov, ki so si delo poiskali drugje. Pri nekmečkih gospodinjstvih pa je šlo zelo pogosto za opravljanje storitvenih dejavnosti (npr. prevoznitva, gostinstva, obrti) na ekonomski osnovi bivšega kmečkega obrata (Klemenčič 1968, 30 in 47). Najsplošneje bi zato lahko rekli, da gre skoraj pri vseh tipih kmečkih gospodinjstev za takšno ali drugačno integriranje dohod-

kov/virov. Statistične tipologije, ki so se po drugi svetovni vojni uveljavile v različnih državah in mednarodnih organizacijah (OECD, FAO), kot so mešana kmetija (s podkategorijami), čista kmetija, nekmečko gospodinjstvo, ostarela kmetija itd., nam podajajo ključ za različne oblike, strategije, možnosti in tudi pogostosti integriranja kmečkih dohodkov.⁴

Klemenčičeve ugotovitve lepo dopolnjuje delo agrarnega ekonomista Filipa Uratnika, ki se je vprašal, kje v Sloveniji je po drugi svetovni vojni živela delovna sila. Po njegovi raziskavi je leta 1953 na podeželju živelo: 61 % rudarjev, 55,5 % industrijskih delavcev, 98,5 % poljedelskih proizvajalcev, 90 % gozdarskih delavcev, 70 % gradbenih delavcev, 56,5 % železničarjev in ostalih prometnih delavcev, 21,4 % trgovskih uslužbencev, 65,5 % obrtnikov in obrtnih delavcev, 40,9 % delavcev v uslužnostnih poklicih, 35,6 % nameščencev v upravi in 61,8 % nezaposlenih oseb z lastnimi dohodki (Levstik 1964b, 14). Napredovanje urbanizacije je v naslednjem desetletju marsikaj spremenilo. Kljub temu pa je celo leta 1981, ko je bilo v Sloveniji samo še 9,2 % kmečkega prebivalstva, kar 58 % vseh ljudi še vedno živelo na podeželju (Barbič 1990, 296).

Pri teh podatkih se zastavlja vprašanje dejanskega pomena zemlje, nepremičnin in povezanega inventarja pri integraciji dohodkov ruralnih gospodinjstev. V letih 1962–1964 je imela Opekarna v Gornji Radgoni 92 stalno zaposlenih. Od teh je bilo 14 polproletarcev zemljiških posestnikov, med katerimi so trije posedovali celo nad 5 ha zemlje, 18 jih je živelo v skupnem gospodinjstvu z bližnjimi sorodniki, vsi ostali pa so imeli v zakupu od 10 do 15 arov zemlje, deloma od podjetja, deloma od lokalnih kmetov. 32 polproletarcev se je vsak dan vozilo v službo. Podjetje takrat še ni imelo dovolj lastnih stanovanj, mesečna najemnina stanovanja v Gornji Radgoni pa je znašala od 3000 do 4000 din na mesec, kar se je delavcem vozačem zdelo predrago. Povprečni mesečni dohodek v podjetju je bil takrat 25.540 din, nekvalificirani delavci pa so dobivali 22.235 din. Kvalificirani delavci, ki so živeli več kot 10 km stran, so dobili dodatek (Levstik 1964b, 71 in 72). Posest nepremičnine več kot očitno ni bila brez pomena za družinski proračun. Ljudje so se tega očitno še kako zavedali. Anketa stotih polproletarskih gospodarstev z različnih koncev Slovenije iz leta 1963 je, denimo, pokazala, da si je vsako peto gospodinjstvo po vojni zgradilo novo hišo. V anketiranih gospodarstvih je bilo v povprečju 30 % vseh njihovih članov v stalnem delovnem razmerju, 87 % od teh stalno zaposlenih pa je po službi delalo še na domači kmetiji. Investirali so tudi

4 Za zgodovino tipologij kmetij v različnih državah gl. Kovačič (1983, 25–40).

v gospodarska poslopja, zemljo in inventar. Navedeni zneski veljajo za vsa anketirana gospodinjstva skupaj: 79 jih je v gospodarske zgradbe vložilo več kot 48 milijonov din; v stroje je vlagalo 22 gospodinjstev, in sicer 3,6 milijona din, 32 jih je v nove nasade vložilo nekaj več kot 3,6 milijona din, v izboljšavo zemlje pa jih je investiralo samo sedem, in sicer 214.000 din. Raziskovalci so poudarili, da gospodinjstva nimajo možnosti nakupa vseh strojev, ki jih potrebujejo (str. 43, 59 in 62). Od kod polproletar-cem sredstva za te investicije? Po anketi le tri od 100 posestev niso ničesar prodajala na trgu. V povprečju je njihov dohodek od dela na domačem gospodarstvu znašal 42 % od skupnega dohodka, v ta delež pa je vključena tudi tržna vrednost živil, ki so jih porabili doma. Le četrtnina gospodarstev ni na noben način sodelovala z zadrugami. Zadržno mehanizacijo so najemali zlasti polproletarci na manjših posestvih ali brez lastne vprežne živine. Mnogi pa so ocenili, da se bolj splača najemati vprego pri sosedih, saj so uslugo lahko poravnali z delom (str. 42 in 54). Raziskovalci so izračunali, da je pri vzorcu 100 gospodinjstev povprečni narodni dohodek na eno polnovredno delovno silo na domačem polproletarskem gospodarstvu leta 1963 znašal 282.000 din. Za primerjavo, leta 1960 je bil narodni dohodek na zaposlenega v zasebnem kmetijstvu v Sloveniji 218.000 din (str. 52). Anketirani polproletarci so bili zaposleni v naslednjih podjetjih: Tovarna elektroporcelana Izlake, Rudnik rjavega premoga Zagorje, Tovarna celuloze Videm Krško, Rudnik Mežica, Jeklarna v Ravnah na Koroškem, Opekarna v Gornji Radgoni in Jeklarna Jesenice.

Avtorji citirane raziskave so v zaključku poudarili pozitiven pomen zasebne zemljiške posesti in polproletariata za socialistično narodno gospodarstvo. Zapisali so, da je država v začetni, a tudi kasnejši fazi industrializacije tako prihranila veliko investicijskih sredstev na račun počasnejšega razvoja urbanizacije (Levstik 1964c, 147–148). Pa ne samo to. Polproletarci so predstavljali bazen najcenejše delovne sile za industrijo (str. 74): »Čisti proletarci bi težko zdržali pri tako nizkih osebnih dohodkih in brez stanovanj.« Toda ista raziskava je opozorila na dejstvo, da se veliko kmetov dnevno vozi iz Dolenjske in Zgornje Savinjske doline na delo v ljubljanski Litostroj, za kar nekateri dnevno porabijo tudi več kot štiri ure. Litostroj je z 19 turističnimi avtobusi v tistem času na delo in nazaj dnevno prevažal več kot 950 svojih delavcev. Tisti zaposleni, ki so živeli v najvzhodnejšem delu občine Trebnje, so odšli od doma peš že ob dveh zjutraj, da so ob 4.00 ujeli avtobus za Ljubljano, samo za pot so dnevno porabili tudi osem ur (Levstik 1964b, 12, 70 in 30). To je nedvomno vpli-

valo na slabšo produktivnost delavcev, za podjetje pa je pomenilo tudi nemajhne dodatne stroške za prevoze.

V prejšnjem razdelku sem na primeru položaja v koprski občini opozoril na zajedljiv odnos do polkmetov, ki se je pojavil ob debati glede odvečne delovne sile v podjetjih. Avtorji citirane raziskave so v približno istem času enak pojav zasledili tudi drugod po Sloveniji: »Pred polproletarce marsikje postavljajo zelo ostre alternative, češ, da prihaja čas, ko se bo treba odločiti: ali služba ali kmetija. Take zaostritve nastopajo predvsem tamkaj, kjer se pospešeno razvijajo družbeni kmetijski obrati« (Levstik 1964b, 75). Po drugi strani so isti raziskovalci ugotovili, da marsikje zelo cenijo delovno silo s podeželja in da očitki, ki se pojavljajo v zvezi z njeno učinkovitostjo, najpogosteje ne držijo – celo nasprotno. V Opekarni v Gornji Radgoni so zabeležili oceno, »da so polproletarci, ki so trdo živeli na svojem koščku zemlje tudi v soc. sektorju boljši gospodarji, kakor nekateri (ne trdimo, da vsi), ki so ves čas živeli pod zaščito pravic soc. del. človeka« (str. 71). Filip Uratnik je po drugi strani navedel ostra stališča iz neke vsejugoslovanske študije iz leta 1961 z naslovom »Proizvodni i ekonomski problemi daljnega razvoja kmetijstva«, kjer so zapisali, da je polkmet privilegiran sloj, ker uživa socialno zaščito, otroške dodatke, prosto stanovanje in lastne pridelke »zastonj«. Takega kmeta bi bilo treba bolj obdavčiti, mu ukiniti otroške dodatke in druge ugodnosti (Levstik 1964c, 95). Tudi v tem primeru gre za podobna opažanja, kot so se pojavila v koprskem primeru, in Uratnik jih je odločno zavrnil.

Kot je zapisal Lazarevič (2018b, 414), so bile zdravstveno, pokojninsko in invalidsko zavarovanje tiste dobrine, ki so pomembno spodbujale razvoj mešanih kmetij. Kmetje so v Sloveniji prvo možnost za zdravstveno zavarovanje dobili šele leta 1959 oziroma 1960, vendar to še zdaleč ni krilo vseh stroškov oskrbe. Pri ambulantnih posegih je predvidevalo 25-odstotno participacijo zavarovanca, pri bolnišnični oskrbi pa celo 50-odstotno. Zavarovanje je stalo 1.200 din na leto. Takrat je bila v Sloveniji več kot polovica vsega prebivalstva izven splošnega in obveznega zdravstvenega varstva (R. V. in M. N. 1959, 1–2; Počrvina 1960, 1–2). Širitev pravice do zdravstvenega zavarovanja je potekala vzporedno s povečevanjem zmogljivosti zdravstvenega sistema. Oblast je dajala prednost zaposleni (posebej industrijski) delovni sili. Leta 1950 je v Sloveniji na enega zdravnika prišlo 2.234 ljudi, leta 1964 pa 1.029. Za primerjavo, v Veliki Britaniji je bilo leta 1963 to razmerje 1 : 840, v Avstriji 1 : 560, v Italiji (1961) pa 1 : 610 (AS, 1589 CK ZKS, 218, Medrepubliški odnosi, 3 in

26). Neenakopraven dostop do zdravstvenega zavarovanja je postal tudi politično nevzdržen. Koliko so spremembe v letu 1959/1960 stvari v tem pogledu bistveno obrnile na bolje, je težko reči. Dejstvo je, da je takrat redno delovno razmerje ponujalo boljšo košarico socialnih in zdravstvenih storitev, zato ni nenavadno, da se je tako veliko kmetov tudi iz tega razloga odločilo za dodatno zaposlitev izven gospodinjstva. Le ugibam lahko, ali se je oblast za prvo kmečko zdravstveno zavarovanje v letu 1959, ki je bilo z novim zakonom nadgrajeno leta 1965 (Veselinov 1987, 108), odločila tudi zato, da bi nekoliko upočasnila porast zaposlovanja kmetov izven njihovih osnovnih dejavnosti.

Sklep

Rudnik rjavega premoga v Zagorju je imel leta 1964 zaposlenih 1.800 delavcev, od katerih se jih je iz bližnjih in bolj oddaljenih krajev na delo prevažalo 600. To so bili kmečki gospodarji, njihovi sinovi ali pa vrtičkarji. Skoraj vsi so bili kopači, zato so zelo dobro zaslužili, mesečno več kot 40.000 din. Če so za vožnjo porabili več kot 1.500 din, jim je razliko pokrtil rudnik. Uprava je bila nad njimi navdušena: »[N]ajtežja dela v rudniku opravljajo prav ti polproletarci, ki so od malega navajeni skromnega življenja in trdega dela in katerim predstavlja rekreacijo po jamskem delu še delo na malih kmečkih gospodarstvih v težkih terenih zasavskih hribov« (Levstik 1964b, 67). Upravniki se verjetno niso šalili. Od 100 anketiranih gospodinjstev si je potovanje, tj. počitnice, privoščilo le sedem. Vsi ostali so letni dopust koristno porabili za »rekreacijo« na domačem posestvu (Levstik 1964b, 61). Upravniki rudnika so imeli najbrž prav, namreč da so bili njihovi delavci vajeni skromnega in težkega življenja. Toda skromno bi lahko mnogi izmed njih živeli že samo na svojih kmetijah. Tudi nekvalificirani delavci obalnih industrijskih podjetij bi verjetno lahko životali ob svojih plačah. Kljub temu so se prvi odločili še za naporno delo pod zemljo, drugi pa za popoldansko košnjo pri lokalnem ambicioznem kmetu. Temeljna motivacija za kombiniranje dohodkov je bila pri veliki večini teh ljudi vsekakor zadovoljitev potreb njihovih gospodinjstev. Obseg teh potreb je bil po eni strani odvisen od števila želodcev nekega gospodinjstva, a gotovo tudi nič manj od kulturnih norm ali fantazij lokalne skupnosti in širše družbe, katere ideal je takrat že bilo potrošništvo.

Viri, ki jih navajam v pričujočem poglavju, nedvoumno govorijo o tem, da so bili polkmetje za zadovoljevanje svojih potreb pripravljene investirati neverjetno veliko svojega časa in telesnih moči. Nekateri prime-

ri vsiljujejo vtis, da za mnoge življenje onstran dela skoraj ni obstajalo. Podjetnost je bila ena izmed tistih vrednot, ki jo je socializem podedoval iz dobe kapitalizma. V socializmu je vsaj deklarativno veljalo načelo, da je edino merilo posameznikovega materialnega položaja njegovo delo. Načelo začeti iz »nič« in uspeli je bilo zato v resnici bolj pisano na kožo socializmu kot kapitalizmu. Prizadevni posamezniki ali gospodinjstva, ki so inovativno kombinirali različne priložnosti za zaslužek, zato niso bili problematični – nasprotno. Videli smo, da so kmete delavce zaradi njihovega odgovornega ravnanja v službi včasih postavili celo za zgled. Oblast se je nazadnje sprijaznila celo s tem, da so kmetje dobili lastne traktorje in občasno najemali delovno silo. Toda v *Delu* (cit. v Levstik 1964b, 74) so takrat v luči problema dnevne migracije v ljubljanski Litostroj zapisali: »Stroji počivajo 16 ur – ljudje pa ne, ker imajo z vožnjo in hojo vred dvojni delavnik.« Socializem je bil družba, ki je zelo cenila delo, vendar samo v kontekstu napredka proizvodjalnih sil, ki bi lajšal in krajšal človekovo delovno obremenitev. Drugače kot konservativizem je socializem zavračal garanje in trpljenje kot vrednoti sami na sebi. Karl Marx je zapisal, da je temeljni pogoj družbe prihodnosti krajšanje delovnega dne (1973, 913–914). Moderni socializem je v 19. stoletju nastal z gibanjem za osemurni delavnik. Zgodnja šestdeseta leta pa so bila obdobje, ko so v Jugoslaviji in drugod ideologi in kritični intelektualci ponovno brali Marxa ter se navduševali nad humanističnimi razsežnostmi njegovih misli. Tudi iz tega razloga so celo naklonjeni opazovalci na podjetništvo integrirane kmečke ekonomije gledali z mešanimi občutki.

Zaradi primerov težkih delovnih obremenitev lahko govorimo tudi o samoeksploataciji kmečkega gospodarstva, kot jo je razumel ruski agrarni ekonomist Čajanov. Gre za specifično obliko ekonomije, ki se od tipičnega kapitalističnega podjetništva razlikuje po vrednotenju človekovega dela. Pri računanju, načrtovanju profita kapitalističnega podjetja človekovo delo v obliki mezde nastopa enako kot vse druge stroškovne postavke – v denarju, kot npr. reprodukcijski material, ogrevanje, najemnina poslovnih prostorov itd. Tudi kmečko gospodinjstvo lahko temelji na poslovnem računu, načrtovanju dobička ali materialnih koristi, vendar s to razliko, da dela svojih članov na lastnem družinskem gospodarstvu praviloma ne meri v denarju. Zato je v primerjavi s kapitalističnim podjetjem razpolaganje s časom gospodinjstva lahko popolnoma negospodarno. Navzven se običajno kaže v neskončnem garanju, uporabljanju primitivne tehnologije in odrekanju v imenu lepše prihodnosti (prim. Bernstein

2010, 94; Chayanov 1966, 70–89). Enako kot pri kapitalističnem podjetju seveda tudi tukaj obstajata možnosti za neuspeh in celo propad.

Druga pomembna razlika med kapitalističnim podjetjem in kmečkim gospodinjstvom je v tem, da pri prvem daljšanje/krajšanje delovnega dne vsaj v zadnji instanci regulira razredni boj (npr. za osemurni delovnik), pri drugem pa je delovni čas precej odvisen od solidarnosti znotraj družinskega omrežja (družinska dogovorna ekonomija), razporeditve moči znotraj tega, patriarhalnega gospodstva in/ali odpora proti njemu, in to v neskončni vrsti pojavnih oblik, kot npr. v družinskih prepirih, spodbijanju moške avtoritete, alkoholizmu, nasilju, zakonski nezvestobi, svobodni spolnosti, krivicah pri dediščini, izselitvah v mesto/tujino, pobegeh, ustanavljanju ločenih gospodinjstev itd.

V našem primeru imamo razmerje med poslovnim modelom kmečkega gospodinjstva in socialističnim – samoupravnim podjetjem. Slovenska podjetja šestdesetih let so enako kot kapitalistična podjetja na zahodu temeljila na mezdnem delu. Zato so politiki in gospodarstveniki po eni strani hvalili prizadevnost in domnevno skromnost polproletarcev, po drugi strani pa so jih nemalokrat sumili, da se zaradi popoldanskega dela ne trudijo dovolj. A hkrati je bilo samoupravno podjetje tudi družbeno odgovorno podjetje, ki se je moralo brigati za standard svojih delavcev in širše skupnosti. Težava je bila v tem, da je projekt socialističnega samoupravljanja podjetjem naložil poslanstvo, ki mu še dolgo v šestdeseta leta preprosto niso bila kos. Najbolj je bilo to razvidno pri gradnji stanovanj. Integrirana kmečka ekonomija je takrat v tem pogledu razbremenjevala socialistična podjetja, a jih hkrati tudi obremenjevala s stroški za mobilnost delovne sile.

3

Za boljši življenjski standard Kombiniranje dohodkov in delitev dela po spolu v kmečkih gospodinjstvih v Sloveniji, 1965–1991

Polona Sitar

Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije

Uvod

V obdobju socializma je Slovenija stopila na pot hitre modernizacije in proletarizacije večinoma kmečkega prebivalstva. V relativno kratkem obdobju je socializem močno preoblikoval slovensko družbo in gospodarstvo (Klemenčič 2013, 19–20). V prvih letih po drugi svetovni vojni je bila kmetijska politika podrejena izvajanju industrializacije z zagotavljanjem preskrbe zaposlenih ljudi v industriji, agrarna reforma pa je postala osrednje gibalno jugoslovanske politike in ekonomije. Zemljo so brez priznanja plačila odškodnine nacionalizirali vsem posestnikom, ki so imeli več kot 45 ha skupne površine ali 25 do 30 ha obdelovalne zemlje, če so jo dajali v zakup ali je niso obdelovali sami in tudi če so bile lastnik zemlje banke, podjetja, delniške družbe ali cerkev (Čepič 1996, 146–147, 150–155).

Druga agrarna reforma leta 1953 je z zakonom opredelila nov zemljiški maksimum, s katerim je v zemljiški državni sklad prešla obdelovalna zemlja kmetov, ki so upravljali z več kot 10 ha površine, kar je še pospešilo že tako intenzivno izseljevanje s podeželja. V Sloveniji se je tako ponovno nacionaliziralo 27,6 % zasebnih kmetijskih posestev (Čepič 1996, 158). Upad kmetijskih dejavnosti in odseljevanje s podeželja v mesta sta spremljala rast in modernizacija industrijskega sektorja (Štih, Simoniti in Vodopivec 2008, 445). Socialistična Jugoslavija je temeljila na ekstenzivni industrializaciji, ki je potrebovala množice delavcev in delavk. Predvojna Jugoslavija ni imela številčno močnega delavskega razreda, zato je industrija pritegnila predvsem kmečko delovno silo. Prav tako je politika, ki je spodbujala le družbeno kmetijstvo, velikemu delu kmetov oteževala mož-

nosti za preživetje in ni skrbela za razvoj družinskih kmetij (Puljiz 1988, 18). Mnogi, ki so zemljo dobili z agrarno reformo, in mali kmetje, ki so se s kmetijstvom ukvarjali že pred vojno, so iskali glavni vir zaslužka v neagrarnih gospodarskih panogah (Čepič 1996, 154–156).

Mali in srednje veliki kmetje so se zaposlovali v neagrarnih poklicih, zato je delež čistega kmečkega prebivalstva padal in večina kmečkih gospodinjestev se je sčasoma preoblikovala v polkmečka ali nekmečka gospodinjstva (Klemenčič 2005). Po letu 1945 se začnejo v politiki in družboslovju uveljavljati izrazi, kot so »polproletarci«, »polkmetje« ali »kmetje – delavci«, s katerimi se je opisovalo delovno silo, ki je dnevno migrirala z majhnih družinskih kmetij v industrijska središča (Levstik 1964b). Pospešene selitve z jugoslovanskega podeželja v mesta so se odvijale v 50. in 60. letih, toda socialistična Slovenija je prav zaradi »kmeta – industrijskega delavca« lahko oblikovala in ohranila policentrični razvoj ob relativno majhnih mestih (Novak 1996, 23–35).

Strinjamo se z Ano Barbič, ki poudarja, da je za preučevanje kmetovanja ob službi (angl. *part-time farming*) kmečka družina ali gospodinjstvo najprimernejša enota analize, saj o uporabi skupnih virov odloča cela kmečka družina.¹ Kot ugotavlja, družinsko kmetijo kot celoto tvorita dve enakovredni sestavini, to sta kmečka družina in kmečko gospodarstvo, ki je v družinski lasti. Pri opredeljevanju družinske kmetije ne smemo zanemariti podjetniškega vidika družinskega kmetijskega gospodarstva. Za sam obstoj in razvoj družinske kmetije mora ta delovati kot podjetje, sestavljeno iz kapitala oziroma lastnine, upravljanja in dela (Barbič 2005, 290–291). Izračun za leto 1953 pokaže, da je bilo v Sloveniji 63 % kmetov takih, ki so bili zaposleni v neagrarnih dejavnostih, živeli pa so na vasi v t. i. »mešanih gospodarstvih« (Čepič 2002, 56–62). Za gospodinjstvo, ki pridobiva dohodek iz kmetijstva in nekmetijskih dejavnosti, se je v svetu in pri nas uveljavil izraz »mešana kmetija« (angl. *the part-time farming family*), uporablja pa se tudi izraz »gospodinjstvo z večstransko dejavnostjo« (angl. *the multiple job farm family in the pluriactive farm*) (Barbič 1990, 20).

Najpogostejša tržno usmerjena dejavnost, ki je kmetom služila kot vir neagrarnega dohodka, je bila zaposlitev v lokalnih industrijskih obra-

1 Ana Barbič kot mešana gospodinjstva opredeljuje tista, ki pridobivajo dohodek iz kmetijstva in nekmetijskih dejavnosti ne glede na to, ali kombinirajo več virov dohodka vsi člani gospodinjstva ali pa eni pridobivajo dohodek samo iz kmetijske, drugi pa samo iz nekmetijske dejavnosti (Barbič 1990, 13).

tih. Poleg tega so kmetijski zadrugi, bolnišnicam, gostiščem in menzam podjetij, prav tako pa tudi na tržnici pogosto prodajali presežke kmetijskih pridelkov, kot so zelenjava, sadje, jajca, mleko in gozdni sadeži (gobe, borovnice). Pomemben vir neagrarnega dohodka na kmetiji je predstavljalo tudi vse večje izkoriščanje gozda v obliki prodaje lesa. Slovenski kmetje so pogosto odšli na večmesečno delo v tujino, denimo v Nemčijo, Švico, Italijo, Švedsko, Kanado, Alžirijo ali Libijo, kjer so lahko v relativno kratkem obdobju zaslužili večjo vsoto denarja. Manj pogosti neagrarni dejavnosti na kmetiji sta bili podeželski turizem in gostilništvo.

Po navedbah Ane Barbič (1990, 17) je imel kmet v socialistični Sloveniji premalo zemlje (zemljiški maksimum) v primerjavi z razpoložljivo tehniko in številom delovnih rok, zato je hodil tudi na delo v meso. Imel je bistveno višji dohodek od navadnega delavca, zato motiv za mešano kmetijstvo nikakor ni bil zgolj preživetveni. V poglavju kmečko prebivalstvo dojemamo kot podjetno, torej kot gospodarsko aktivno in prizadevno, saj se gospodinjstva na podeželju niso le pasivno prilagajala zunanjim razmeram in pritiskom, temveč so bila dejaven akter v širši sferi proizvodnje in porabe. Z organizacijo dela in razmerij znotraj družine je kmet sooblikoval družbene ter gospodarske procese. Izraz podjetnost vključuje tudi kmetovo željo po dobičku, katere obstoj predpostavlja zavestnejše in samostojnejše odločanje ter izrabo tržnih priložnosti (Panjek 2018a, 7; Panjek 2018b, 33).

Kot ugotavlja Aleksander Panjek v kontekstu preučevanja kmečke ekonomije novega veka na Slovenskem, je z organizacijo dela in razmerij v družini kmečki sloj aktivno sooblikoval družbene ter gospodarske procese. Pridobivanje neagrarnih dohodkov je bilo namenjeno preživetju in tudi plačevanju davkov. Naraščanje števila gospodinjstev, ki so presegla raven preživetja, ki ga je kmetijstvo omogočalo, pokaže, da je podeželsko prebivalstvo izkoriščalo možnost dostopa do alternativnih dejavnosti kot virov dohodka (Panjek 2018a, 7–12). Raznoliki viri neagrarnih dohodkov so ruralni družbi omogočili, da je strukturirano premagala okoljske, tehnološke in druge omejitve, in bili hkrati vzrok, da so bila kmečka gospodarstva majhna, ker so imeli kmetje različne vire dohodkov (Panjek 2017, 23). Takšna kmečka ekonomija je na Slovenskem izpričana vsaj od 16. stoletja in vse do vključno prve polovice 20. stoletja (Panjek in Lazarevič 2018). Glede na to, da gre za dolgotrajno značilnost, bomo tudi pojav »polkmeta« v drugi polovici 20. stoletja poskusili interpretirati s te perspektive.

Zato bomo v pričujočem poglavju uporabili koncept integrirane kmečke ekonomije (Panjek 2018a; Panjek, Larsson in Mocarelli 2017), skladno s katerim so se kmečka gospodinjstva preživljala s kombiniranjem samooskrbnega kmetijstva in tržno usmerjenih dejavnosti, pri čemer so bile tudi v socializmu kmetijske dejavnosti delno tržno usmerjene. Prav tako kmetijstvo, skladno s konceptom integrirane kmečke ekonomije, ni nujno predstavljalo njene podlage, tržne dejavnosti pa niso bile preprosto dopolnilne. To pomeni, da kmetijska proizvodnja, usmerjena v lastno porabo, ni bila nujno osnova ekonomije kmečkega gospodinjstva in da so tržne dejavnosti predstavljale enakovreden vir dohodka. Bistvena značilnost integrirane kmečke ekonomije je v tem, da je združevala dejavnosti in dohodkovne vire iz vseh treh ekonomskih sektorjev, iz primarnega, sekundarnega in terciarnega (Panjek 2018b, 43–44).

Namen poglavja je orisati učinek industrializacije na kmečko gospodarstvo, pri čemer se bomo posvetili spremembam, ki jih je nakup modernih agrarnih tehnoloških naprav prinesel v posamezno kmečko gospodinjstvo. Temeljna teza poglavja je, da je zaposlitev ljudi v neagrarnih dejavnostih omogočala razvoj zasebnega kmetijstva v socialistični Sloveniji s tehnološko modernizacijo. Podrobneje se bomo posvetili razumevanju tega, kako so spremembe, ki jih prinese nakup kmetijskih tehnoloških naprav, vplivale na delitev dela med spoloma znotraj kmečkega gospodarstva. V ospredju bodo kmečke družine, ki so bile vpete v neagrarno dejavnost na kmetiji tako, da je bil vsaj eden izmed članov zaposlen (tudi) izven kmetije. Zanimala nas bo torej populacija polkmetov, ki so imeli status zaposlenih in so hkrati delali v kmetijstvu, pri čemer je njihov primarni vir dohodka predstavljala zaposlitev, kmetijstvo pa je vse bolj postajalo sekundarna dejavnost.

V poglavju bomo našteali in opisali dodatne neagrarnih dejavnosti kmetov, ki so jim služile kot vir dohodka, in skušali odgovoriti, kdo je v socializmu veljal za iznajdljivega in podjetnega kmeta. Osredotočili se bomo na razumevanje boja za preživetje na eni strani in željo po dvigu življenjskega standarda podjetnih kmetov s pomočjo neagrarnih dejavnosti na drugi. Izpostavili bomo pomen modernizacije kmetijstva, ki je pomembno določala njegov razvoj s posodabljanjem tehnik pridelave in uvajanjem kmetijske mehanizacije, ki je omogočala učinkovitejše izkoriščanje zemlje. Z osredotočenostjo na kmečka gospodarstva polkmetov bomo skušali razumeti, kdo v družini je vnašal novosti na kmetijo in kako je proces mehanizacije kmetij vplival na dvig standarda ter družbe-

no razslojevanje. Pri tem bomo pozornost usmerili tudi v morebitne generacijske diskontinuitete in osvetlili delitev dela med spoloma v kmečkem gospodarstvu.

Metodološko bomo uporabili analizo znanstvene literature, ki preučuje modernizacijo polkmečkih gospodarstev v socialistični Sloveniji, in statističnih virov, s pomočjo katerih bomo orisali zaposlitveno strukturo in rast kmetijske mehanizacije. Uporabili bomo tudi metodo ustne zgodovine, ki temelji na zbiranju spominov iz vsakdanjega življenja. Ponuja vpogled v dogodke, njihovo dojetje in vrednote v posameznih gospodinjstvih. Raziskovalci, ki se poslužujejo pristopa »ustne zgodovine« pri raziskovanju zgodovine žensk, pravijo, da je ta metoda uporabna za zbiranje subjektivnih in ne objektivnih informacij (Oakley 1974; Thompson 1978; Kohler Riessman 1987; Ritchie 1994; Stanley 1992). Kot pravi Paul Thomson (1978, 296, 301), je življenje posameznika sredstvo zgodovinske izkušnje, zato intervjuji ustne zgodovine priskrbijo pogled na prenos vrednot skozi generacije, podajo boljši vpogled v kulturne vzorce in občutke posameznika. Usten dokaz zavra iz neposredne osebne izkušnje, zato ne more biti potrjen, lahko pa je ovrednoten z umestitvijo v širši kontekst, pri čemer pa sta potrebna ustrezna kritika virov in ureditev gradiva za analizo. Vse skupaj bomo zato tudi utemeljili na teoretskih spoznanjih, objavljenih v relevantni literaturi za razumevanje širšega družbenega in zgodovinskega konteksta.

Skozi lastno socialno mrežo smo vzpostavili stik z ljudmi iz ruralnih predelov Slovenije in z njimi izvedli polstrukturirane intervjuje. Po načelu etnografskega raziskovanja v obliki snežne kepe smo se zblížali z osrednjim sogovornikom ali sogovornico v vasi in z njim ali njo opravili polstrukturiran intervju, potem pa smo ga ali jo prosili, naj nas predstavi svojo mrežo ljudi. Polstrukturirne intervjuje smo opravili s 40 sogovorniki in sogovornicami po vsej Sloveniji, rojenimi pred drugo svetovno vojno, in z generacijo njihovih otrok, rojeno večinoma v 50. in 60. letih prejšnjega stoletja.² Razlog za izbor obeh generacij je, da so njihovi pripadniki večino svojega aktivnega življenja preživeli v socializmu, zato pripadnikov tretje, zadnje socialistične generacije, rojene v 80. letih, nismo vključili v raziskovanje. Vsem je skupno, da so se v svojem aktivnem obdobju

2 Sogovornikov/-c ne bomo poimenovali s pravim imenom in priimkom, ampak bomo uporabljali izmišljena imena, da bi jim zagotovili anonimnost in zavarovali njihovo zasebnost. Bolj kot imena so za nas pomembni podatki o spolu, starosti, poklicu, kraju rojstva. *Ustni viri se nahajajo v osebni arhivu avtorice poglavja.*

ukvarjali s kmetovanjem, večina pa jih je bila vpeta tudi v neagrarne aktivnosti. Vključitev obeh generacij omogoča razumevanje obdobja socializma na slovenskem podeželju skozi generacijsko perspektivo, ki po eni strani osvetljuje morebitne generacijske diskontinuitete, po drugi pa tudi skupna razumevanja.

Uporaba metode ustne zgodovine nam bo omogočila vpogled v podjetnost kmetov in vrste neagrarnih dejavnosti na kmetijah, organizacijo kmetijskih del, kronološki opis investicijskih mejnikov na kmetiji, podatke o velikosti kmetije in kmetijski mehanizaciji. Dobili bomo vpogled v pripovedi o njihovih sanjah, željah, projektih, tudi razočaranjih, ki odražajo, da so morali kmetje včasih sprejeti tudi tvegane in negotove odločitve o razvoju kmetij ter dragih naložbah in da je bil način upravljanja kmetij vedno pod vplivom osebnih poti ter okoliščin. Zanimalo nas bo torej območje individualnega mikrosveta kmeta, ki ga, kot pravi Mojca Ramšak (2003, 105) posameznik ponavadi uspe bolje obvladati kot območje makrosveta medsebojnih sistemov družbe, kot so država in njene institucije, ideološki aparati države, ekonomska in razredna razmerja.

Z metodo ustne zgodovine izvemo, kako so se kmetje navadili na kmečka dela, kaj in kako so delali, kdo jih je naučil katera opravila, katera opravila so radi opravljali in katera ne. Prav tako dobimo dragocen vpogled v vrednotenje socialne razslojenosti kmečke družbe. Dobimo vpogled v vsakdanji delovni cikel, v zaporedje kmečkih opravil in v to, kakšna je bila njihova simbolna funkcija ter kaj je pomenila v vsakdanjem družinskem življenju ljudi, kakšne ideje o kmečkih idealih, kot so moralne dimenzije trdega dela, poštenost, znanje kmetovanja, so starši prenašali na svoje otroke. Na dožemanje kmečkega dela in delovno identiteto kmetov vpliva tudi tradicionalizem družbe v smislu oklepavanja tradicij, ki se zato spreminjajo počasneje, skupaj s podedovanimi kulturnimi in zgodovinskimi vzorci, kot so družinske ideologije, odnosi med spoloma itd.

Spreminjanje odnosa oblasti do kmečkega prebivalstva in pregled rasti mehanizacije kmetijstva

Agrarna reforma je bila, kot ugotavlja Žarko Lazarevič, z vidika političnih in ideoloških ciljev uspešna, saj so z njo onemogočili »reprodukcijo kapitalističnih razmerij« z omejitvijo ekonomskega obsega zasebnega kmetovanja. Zasebnim kmetom so prepovedali kupovanje delovnih strojev, nujemanje delovne sile in trgovanje, da bi prenesli kmetijsko pridelavo na

državna kmetijska podjetja in zadruga. Zaradi omejevanja zasebnih kmetovalcev pa je bila po Lazarevičevem mnenju s stališča ekonomskih učinkov agrarna reforma neuspešna. Kmetijstvo je nazadovalo in kmetje so ob veliki delovni fizični obremenitvi zaradi slabe tehnološke opremljenosti redko pridelali več kot za preživetje. Poleg tega je administrativni poseg v relativne cene močno povečal razkorak med relativno vrednostjo kmetijskih proizvodov v razmerju do industrijskih izdelkov v škodo kmetijstva, kar je zaznamovalo življenjsko raven, socialni položaj in družbeni status kmetov, svoje pa je dodal še sistem obdavčenja zasebnih kmetovalcev. Kmetijstvo je predstavljalo vir akumulacije za industrijski razvoj države, kar pomeni, da so industrializacijo zasnovali na podcenjenosti kmečkega dela in življenjske ravni kmečkega prebivalstva (Lazarevič 2018b, 403–404).

Pogled na spreminjanje odnosa oblasti do kmetov v kontekstu širših družbenopolitičnih sprememb pokaže, da je po drugi svetovni vojni oblast na kmetijstvo gledala kot na industrijo, v kateri prevladuje zasebna lastnina, kmete pa dojemala kot razredne nasprotnike. Cilj kmetijske politike je bil omogočiti nemoteno industrializacijo in zagotoviti zadovoljivo zalogo zaposlenih delavcev ter delavk v industriji (Čepič 2002, 58–59). Uradni odnos komunistične vladavine do delavcev je bil v nasprotju z odnosom do kmetov idealiziran. To stališče so krepile tudi šole, množični mediji in prikrajšan položaj kmeta v državi (Halpern 1967, 361). Kmetijska panoga je bila zapostavljena, saj je bilo v letih 1945 in 1946 kmetijstvo deležno premajhnih državnih subvencij in kreditnih sredstev, pa še ta so bila v glavnem dodeljena novoustanovljenim državnim kmetijskim posestvom, obnovitvenim zadrugam in strojno-traktorskim postajam. Državni organi tudi niso zagotovili zadostne količine semen, umetnega gnojila, orodja in delovne sile (Prinčič 2013, 26).

Nova oblast je po vojni odpravila institucionalni okvir kreditiranja kmetijstva (predvojne banke, kreditne zadruga), predvojno združništvo in kmetijskopospeševalno službo. Odpravila je tudi trg kot koordinacijski mehanizem in uveljavila novo raven relativnih cen v škodo kmetijstva. Z odpravo teh institucionalnih oblik se je močno spremenil makroekonomski okvir delovanja zasebnih kmetov, ki je bil podvržen državnemu nadzoru (Lazarevič 2018b, 401). Potekal je proces razrednega spopada »proletarske« oblasti s kmeti kot zemljiškimi lastniki za potrebe razvoja industrije (Čepič 2002, 56).

Preglednica 1: Delež kmečkega prebivalstva na ozemlju Slovenije, 1931–1991

Leto	Prebivalstvo skupaj	Indeks	Kmečko prebivalstvo	Indeks	Kmečko prebivalstvo %
1931	1.385.220	100	816.644	100	58,8
1948	1.439.800	104	704.111	86	48,9
1953	1.504.427	108	618.074	75	41,1
1961	1.585.223	114	500.153	61	31,6
1971	1.727.137	125	352.335	43	20,4
1981	1.891.864	136	174.051	21	9,2
1991	1.965.986	142	149.414	18	7,6

Vir: Čepič (2015, 81–83).

Število kmečkega prebivalstva, tistega, ki mu je kmetijska dejavnost predstavljala poklic oziroma poglavitni vir zaslužka, je v Sloveniji hitro padalo. Podatki o deležu takega prebivalstva kažejo, da je bilo ob prvem povojnem popisu prebivalstva leta 1948 v Sloveniji blizu polovica kmečkega prebivalstva, natančneje 58,8 % (v Jugoslaviji 67,2 %), ob koncu Jugoslavije pa le še 7,6 %. Delež kmečkega prebivalstva je padal hitreje od rasti celotnega prebivalstva (Čepič 2015, 80).

Hitra industrializacija v povojni socialistični Sloveniji je povzročila intenzivno selitev ljudi iz vasi v mesta, pri čemer so bila vsa slovenska mesta dejansko industrijska. Povojna deagrarizacija je občutno presejala urbanizacijo, predvsem zaradi obsežne industrializacije, ki je zajela tudi podeželje (Borak 2002, 30). Navkljub počasnemu tempu strukturnih sprememb med letoma 1957 in 1965 sta se obrat od poljedelstva k industriji in drugim poklicem, ki niso bili povezani s kmetovanjem, ter selitev ljudi s podeželja v mesto nadaljevala po vsej vzhodni Evropi, pri čemer pa je imel velik delež novonastalega delavskega razreda kmečke korenine (Brus 1986, 86).

Zaposlovanje v nekmetijskih dejavnostih, zlasti v industriji, je bilo veliko večje kot zapuščanje podeželja in naseljevanje v mestih. Po ugotovitvah Ane Barbič v letu 1982 dobimo naslednjo strukturo 2.052 preučevanih slovenskih kmetij glede na zaposlitev članov jedra kmečke družine (gospodar/mož, gospodarica/žena, naslednik/naslednica): čiste kmetije (vsi člani jedra družine delajo samo na kmetiji): 28,1 %; mešane kmetije 1 (najmanj en član jedra družine dela samo na kmetiji in najmanj en je zaposlen): 59 %; mešane kmetije 2 (vsi člani jedra družine so zaposleni in

hkrati kmetujejo): 12,9 %. Ugodnosti zaposlitve, kot sta zanesljiv in reden dohodek ter socialna varnost, so kmetijstvu deloma odtegnile tudi velik del kmečkega prebivalstva, ki kmetovanja sicer ni želelo povsem opustiti (Barbič 1990, 74, 133).

Agrarna reforma leta 1945 je povečala število manjših kmečkih gospodarstev. Povprečna velikost kmetije je znašala 6,8 ha, do leta 1981 pa se je zmanjšala za 1,3 ha. Poleg majhnosti obdelovalnih posestev je na pospeševanje deagrarizacije vplivalo tudi to, da je v Jugoslaviji v kmetijski lastniški strukturi prevladoval zasebni sektor (Prinčič 2013, 262–263). Med polproletarci so bili najbolj zastopani tisti z majhnimi kmetijami. V začetku 60. let je bilo med posestniki z do 0,5 ha velikimi posestvi tri četrtrtine polproletarcev, medtem ko se je izven kmetijstva zaposlila le tretjina tistih, ki so imeli 10 in več ha velike kmetije. V mešanih gospodarstvih je dohodek, ki so ga ustvarjali zaposleni izven kmetijstva, postajal z leti čedalje pomembnejši. Med denarnimi prejemki kmečkih gospodinjestev so od srede 60. let prevladovali tisti, ki so bili ustvarjeni izven kmetijske dejavnosti na kmetiji. Sredi 50. let je bilo dve tretjini denarnih prejemkov ustvarjenih v kmetijstvu, izven njega tretjina. Ta razmerja so se nenehno spreminjala tako, da je delež denarnega dohodka izven kmečkega gospodarstva rasel. Leta 1960 je kmečko gospodarstvo ustvarilo le še polovico denarnih prejemkov iz kmetijske dejavnosti, do konca 60. let pa manj kot tretjino. Od srede 60. let so člani kmečkega gospodinjstva, zaposleni izven kmetijstva, prinašali domov več denarja, kot so ga ustvarili s kmetovanjem. Pri polproletarcih je viden vzajemni odnos agrarnega in neagrarnega sektorja pri modernizaciji; delovna sila za neagrarne dejavnosti je prihajala z vasi, kamor se je vračal zaslužek, ki je pomenil sredstvo za modernizacijo kmetijstva (Čepič 2002, 60).

Snovalec jugoslovanske kmetijske politike zgodnjega socializma Edvard Kardelj je v povečani proizvodnji in novi organizaciji kmetijstva videl sredstvo za uspešno industrializacijo, a se hkrati zavedal, da mora biti razvoj kmetijstva in industrije skladna ter da kmetijstvo ne sme zaostajati. Pogoja za »rekonstrukcijo« kmetijstva sta bila zanj tehnološki napredek in večja uporaba strojev. Za to je bila pogoj drugačna organizacija kmetijske proizvodnje, ki jo je videl v zadružništvu (Prinčič 2002a). Glavni cilj obnovljenega samoupravnega gospodarskega sistema z leta 1953 sprejeto ustavo je bil preoblikovati državno lastnino v družbe-

no, kar je bilo v prid širitvi velikih javnih kmetij in razvoju kmetijskih delovnih zadrug.³

Podeželje je v Jugoslaviji služilo kot glavni vir človeških in materialnih sil za obnovo ter zgodnji razvoj celotne države. Vloga kmečkega prebivalstva in kmetijstva je segala od zelo osnovnih nalog, kot je pridelava hrane, po vojni organizirana s sistemom obveznega zbiranja kmetijskih proizvodov, do posebnega gospodarskega položaja kmetijstva glede na industrijo, ki je bil v neenakovrednem položaju. Poskus kolektivizacije posameznih kmetijskih proizvajalcev, posebej intenziven po letu 1948 z resolucijo Informbiroja, ki je jugoslovanskim komunistom očitala »oportunistični odnos« do kmetov,⁴ so oblasti leta 1953 opustile, da bi pomirile nezadovoljne kmete.

Leta 1957 je bilo po Lazarevičevih besedah z resolucijo zvezne skupščine sprejeto, da kmetijska politika ne bo več nasilno posegala v individualno lastništvo zemlje. Zasebni kmet je veljal za legitimen ekonomski subjekt, s čimer je bil prepoznan potencial zasebnega kmetijstva. Kljub vsemu je kmetijska proizvodnja še vedno temeljila na državnem kmetijskem sektorju kot nosilcu tehnične preobrazbe in rastoče produktivnosti. Diskriminatoren odnos do kmetijstva se je spreminjal tudi v smeri zavedanja o nujnosti povečanja investicijskega vlaganja. V Sloveniji se je vrednost investicij v kmetijstvo v desetletju 1952–1962 povečala za skoraj 8.000-krat. Zadruga so vedno bolj postajale socialistična podjetja, ki so kmetom nudila usluge, kot je mehanizacija, strokovno vodenje in najem kreditov. Kot organizatorice kmetijske proizvodnje so ustanovljale tudi podjetja za dokup, predelavo ter izvoz pridelkov in izdelkov.⁵ V Sloveniji je bilo vanje vključenih 44 % vseh kmetov, kar je močno presehalo jugoslovansko raven (25 %) (Lazarevič 2018b, 412–413).

Zakon o petletnem gospodarskem načrtu med letoma 1947 in 1951 si je za temeljne naloge zadal odpravo gospodarske in tehnične zaostalost,

3 Turk idr. (2007, 199–212). Davek, ki se je zaračunal zasebnim kmetom za nakup kmetijskih pripomočkov, je veljal za najbolj diskriminacijski ukrep, ki ga je uvedla socialistična vlada. Ta politika favoriziranja socialističnega tipa kmetijske proizvodnje je povzročila umik zasebnih kmetov s »pravega trga« na t. i. »kmečki trg«, kjer so prodajali predvsem mlečne izdelke, jajca, sadje in zelenjavo po konkurenčnih cenah, določenih s trgom (str. 206).

4 Milošević (2018). Glej tudi Veselinov (1981).

5 Kot ugotavlja Čepič (1999a, 186–187), je šlo pri kmetijskih zadrugah za sistem vključevanja kmetijskih proizvajalcev v gospodarski sistem brez poseganja v njihovo zemljiško lastnino, ki je potekalo na temelju dogovarjanja med zasebnimi kmeti in zadrugami.

okrepitev ekonomske moči države, razvitje socialističnega sektorja narodnega gospodarstva in nove proizvodne odnose ter dvig splošne blaginje delovnega ljudstva v vseh treh gospodarskih sektorjih. Predvideval je izgradnjo skorajda vseh takratnih znanih industrijskih panog. Industrijski razvoj naj bi zagotovil samozadostnost v proizvodnji investicijskih dobrin. Predvidena je bila tudi proizvodnja številnih novih proizvodov, ki jih v predvojni Jugoslaviji niso proizvajali, kot so recimo: traktorji in kmetijski stroji, orodja, električna oprema, gnojila, tovorna vozila itd. (Borak 2002, 42–43).

S prvo agrarno reformo so skušali močno omejiti ekonomski obseg zasebnega kmetovanja, saj je bil cilj prenesti kmetijsko pridelavo na državna kmetijska podjetja in zadruga. To so skušali doseči tudi tako, da so kmetom prepovedali najemanje delovne sile, trgovanje in kupovanje delovnih strojev. Leta 1967 so bile odpravljene zadnje omejitve glede nakupa težke mehanizacije za kmetijsko proizvodnjo. Kmetje so lahko kupili najsodobnejšo opremo, kar je odprlo pot modernizaciji zasebnega kmetijstva, ki pa je bila seveda odvisna od finančnih možnosti (Lazarevič 2018b, 403, 413). To, da je bil zasebnim kmetom omogočen nakup traktorjev in drugih strojev, je imelo za posledico hitro opremljanje družinskih kmetij s kmetijsko mehanizacijo (Puljiz 1988, 18).

Politika, ki je spodbujala le družbeno kmetijstvo, velikemu delu kmetov ni zagotavljala minimalnih možnosti za preživetje in ni skrbela za razvoj družinskih kmetij. V Sloveniji je bil šele leta 1956 dosežen predvojni obseg kmetijske proizvodnje, njena opazna rast pa se pojavi šele deset let kasneje, ko se je začelo pospešeno modernizirati tudi kmetijstvo. Kmetje, natančneje tisti, ki so se s kmetovanjem ukvarjali po delu v službi, so začeli kupovati mehanizacijo po načelu »traktor v vsako hišo«. Do večjega razcveta tehnološke modernizacije je prišlo od začetka 70. let dalje, ko se je jasneje pokazala vloga neagrarnega sektorja pri modernizaciji agrarnega, saj je bil velik del sredstev za nakup kmetijske mehanizacije ustvarjen v neagrarnem gospodarstvu (Čepič 2002, 58).

Pregled mehanizacije kmetijstva v prvem petletnem planu pokaže, da je plan zahteval dosledno zamenjavo ral in lesenih plugov z železnimi (Lazarevič 2002, 81). Po koncu druge svetovne vojne je namreč popis poljedelskega orodja razkril, da je bila četrtnina vseh plugov lesenih. Še slabše stanje je bilo glede tehnično naprednejših kmetijskih naprav (sejalnikov, kosilnic, mlatilnic, slamoreznic ipd.) in strojev (traktorjev, kombajnov), ki jih je bilo izjemno malo. Po popisu leta 1925 je bilo v Sloveniji osem

traktorjev. Do druge svetovne vojne slovenski kmet za obdelavo zemlje ni uporabljal strojev na motorni pogon. Po računu iz leta 1938 je celotna mehanizacija slovenskega kmetijstva nadomeščala le od 2,5 do 3,3 % vseh za kmetijska dela potrebnih delovnih dni, zemlja je bila obdelana pretežno ročno (Čepič 2002, 55, 60).

Preglednica 2: Promet s kmetijsko mehanizacijo v Sloveniji, 1965–1985

	1965	1975	1985
Traktorji, št.	694	1.075	5.639
Drugi kmetijski stroji, št.	6.693	18.721	28.848

Vir: Zavod SR Slovenije za statistiko (1967, 29); Mlinar (1977, 34); Antonič (1988, 68).

Preglednica 3: Mehanizacija in infrastruktura kmečkih gospodarstev v Sloveniji po virih dohodka, 1991

Mehanizacija in infrastruktura		Gospodinjstva s kmečkim gospodarstvom				
		Čisto kmečka	Mešana	Nekmečka	Brez delovne sile	Skupaj
Traktorji, enoosni	Št.	3.663	14.246	14.457	121	32.487
	KW	31.141	121.741	121.824	942	275.648
Traktorji, dvoosni	Št.	11.235	47.006	28.991	224	87.456
	KW	326.871	1.358.529	771.664	6.404	2.463.468
Kombajni	Št.	237	732	151	3	1.123
	KW	11.163	32.041	6.626	115	49.945
Priklopniki	Navadni in kiperji, št.	5.588	22.355	12.358	101	40.402
	Samonakladal- ni, št.	3.753	16.889	7.590	27	28.259
Hlevi	Govedo in kon- ji, m ²	618.165	2.246.877	1.122.025	7.846	3.994.913
	Prašiči, m ²	209.116	735.054	397.667	4.003	1.345.840
Prostori za shranjevanje	Strojev, m ²	418.109	1.549.721	821.974	15.802	2.805.606
	Pridelkov, m ²	324.871	1.143.927	763.440	6.924	2.239.162
Silosi	m ³	284.896	1.147.627	246.487	1.033	1.680.043

Vir: Ilič idr. (1994, 369).

V začetku leta 1951 je bilo v Jugoslaviji 6.266 traktorjev, v Sloveniji pa 259, pri čemer jih je bilo kar 90 v zasebni lasti kmetov (Čepič 1999a, 186).

Iz statističnih podatkov razberemo naraščanje števila prodanih traktorjev in drugih kmetijskih strojev v socialistični Sloveniji po desetletjih. Leta 1965 je bilo količinskega prometa s traktorji (skupaj s prikolicami) za 694 kosov, z drugimi kmetijskimi napravami in stroji pa za 6.693 kosov. Deset let kasneje, leta 1975, je bil količinski promet s traktorji za 1.075 kosov, z drugimi kmetijskimi stroji pa za 18.721 kosov. Največji porast opazimo med letoma 1975 in 1985, ko je količinski promet s traktorji znašal za 5.639 kosov, z drugimi kmetijskimi stroji pa za 28.848.

Preglednica 4: Mehanizacija in infrastruktura kmečkih gospodarstev v Sloveniji po virih dohodka, 1991 (odstotne vrednosti)

Mehanizacija in infrastruktura		Gospodinjstva s kmečkim gospodarstvom				
		Čisto kmečka	Mešana	Nekmečka	Brez delovne sile	Skupaj
Traktorji, enoosni	Št.	11,3	43,9	44,5	0,4	100,0
	KW	11,3	44,2	44,2	0,3	100,0
Traktorji, dvoosni	Št.	12,8	53,7	33,1	0,3	100,0
	KW	13,3	55,1	31,3	0,3	100,0
Kombajni	Št.	21,1	65,2	13,4	0,3	100,0
	KW	22,4	64,2	13,3	0,2	100,0
Priklopniki	Navadni in kiperji, št.	13,8	55,3	30,6	0,2	100,0
	Samonakla- dalni, št.	13,3	59,8	26,9	0,1	100,0
Hlevi	Govedo in konji, m ²	15,5	56,2	28,1	0,2	100,0
	Prašiči, m ²	15,5	54,6	29,5	0,3	100,0
Prostori za shranjevanje	Strojev, m ²	14,9	55,2	29,3	0,6	100,0
	Pridelkov, m ²	14,5	51,1	34,1	0,3	100,0
Silos	m ³	17,0	68,3	14,7	0,1	100,0

Vir: Izračun po preglednici 3.

Iz preglednic 3 in 4, ki sta nastali na podlagi podatkov iz popisa prebivalstva v Republiki Sloveniji za leto 1991, je razvidna opremljenost kmečkih gospodarstev⁶ oziroma gospodinjstev s kmetijsko mehanizacijo, hlevi

6 Popis iz leta 1991 je prebivalstvo, ki je razvrščeno na kmečko in nekmečko, tako kategoriziral na temelju poklica, ki ga oseba opravlja. To pomeni, da so med kmečko prebivalstvo uvrščeni vsi, ki so opravljali poklic kmetovalca, ribiča ali lovca, in vzdrževane osebe, ki jih vzdržujejo osebe, ki opravljajo omenjene poklice. Pri tem

in silosi glede na vir dohodka ob koncu obravnavanega obdobja. Če za primer vzamemo opremljenost z dvoosnimi traktorji, vidimo, da jih je imelo 11.235 čistih kmečkih gospodinjestev (12,8 %), 47.006 mešanih gospodinjestev (53,7 %) in 28.991 nekmečkih gospodinjestev (33,1 %). Kombajne je imelo 237 čistih kmečkih gospodinjestev (21,1 %), 732 mešanih (65,2 %) in 151 nekmečkih (13,4 %). Samonakladalne priklopnike je imelo 3.753 čistih kmečkih gospodinjestev (13,3 %), 16.889 mešanih (59,8 %) in 7.590 nekmečkih (26,9 %). Kar se tiče opremljenosti gospodinjestev s hlevi (za prašiče), so imela čista kmečka gospodarstva 209.116 m² (15,5 %), mešana 735.054 m² (54,6 %) in nekmečka 397.667 m² (29,5 %) hlevske površine. Podatki nedvoumno izkazujejo, da je bil izid razvoja v socialističnem obdobju z vidika kmetijske mehanizacije in infrastrukture tak, da so bila daleč najboljše opremljena mešana kmečka gospodarstva, torej tista, ki so kombinirala agrarne vire dohodka z neagrarnimi. Sledila so nekmečka gospodinjstva, ki so bila bistveno boljše opremljena od čistih kmečkih.

Opuščanje ideološke rigidnosti v razmerju do zasebnega kmetijstva je potekalo vzporedno z liberalizacijo jugoslovanskega socialističnega ekonomskega sistema, ki pa je kmete z ekonomskimi in socialnimi ukrepi zadržal v okviru socialističnega združnega sektorja. Od srede 60. let so intenzivno vlagali v razvoj državnih kmetijskih podjetij. Pomen zasebnega kmetijstva je ekonomsko upadal in v političnem besednjaku se je razredni pristop umikal, s tem pa strah pred premožnim kmetom. Postopno so bili kmetje statusno izenačeni z drugimi subjekti, kot so obrtniki. Z ustavo leta 1974 so predvideli možnost nakupa zemljišč, ki niso imela omejenega obsega, kar je odprlo pot ambicioznejšemu podjetništvu tudi v zasebnem kmetijstvu, a v mejah socialistične ureditve (Lazarevič 2018b, 413).

Kmetovanje v Sloveniji je v 80. letih 20. stoletja postalo privlačnejše, saj so bili kmetom omogočeni zdravstveno in socialno zavarovanje ter tudi ugodno najemanje kreditov za modernizacijo kmetijstva (Klemenčič 2005, 172). Do leta 1965 so bili namreč kmetje izključeni iz sistema brezplačnega zdravstvenega zavarovanja (tudi pokojninskega in invalidskega) niti se niso smeli sami zavarovati. Od leta 1965 so bili kmetje, ki so bili v neki obliki vključeni v sodelovanje z združnim sistemom, zdravstveno, pokojninsko in invalidsko zavarovani. Splošno socialno zavarovan-

ni bilo pomembno, v kateri dejavnosti je popisana oseba opravljala poklic kmetovalca, ribiča ali lovca (Ilić idr. 1994, 31).

vanje za kmete je bilo v Jugoslaviji uvedeno leta 1979, v Sloveniji pa leta 1972 (Lazarevič 2018b, 414).

Gospodarska kriza v 80. letih v kmetijski panogi je vplivala na zmanjševanje naložb, slabše pogoje kreditiranja in težave pri zagotavljanju deviz. Kmetijstvo sta najbolj prizadela neustrezen tečaj dinarja in zadrževanje rasti cen pridelkov. Konec 80. let se je kmet znašel v nevzdržnem položaju, saj zadrževane cene kmetijskih izdelkov niso pokrivale proizvodnih stroškov (Prinčič 2013, 264–265).

Dvig življenjskega standarda, gospodarski razvoj in modernizacija gospodinjstev

Po drugi svetovni vojni se je v Jugoslaviji stremelo h gospodarski obnovi države, saj je veljalo, da bodo Jugoslovani lahko socialistično zavest razvili šele ob vzpostavljenem materialnem temelju industrijske družbe. V prvem petletnem načrtu gospodarskega razvoja (1947–1951) je postal gospodarski razvoj za odpravo gospodarske in tehnične zaostalosti primarna naloga države, ki je s poddržavljanjem zasebnih gospodarskih podjetij spremenila lastniška razmerja (Borak 2002). Razvoj je zajel celotno industrijo in trgovino ter mobiliziral prebivalstvo za izgradnjo gospodarskih objektov, tudi z obsežnim neplačanim, prostovoljnim in prisilnim delom.⁷

Po letu 1954, ko se je Jugoslavija (tudi s tujo zahodno pomočjo) zavzela za načrtnjejšo kreditno politiko, se je začel intenzivnejši industrijski razvoj, kar se je zrcalilo tudi v dvigu življenjskega standarda, vendar je večina prebivalstva še naprej živela skromno (Štih, Simoniti in Vodopivec 2008, 445). Socialistični sistem je skušal s tehnološkim razvojem olajšati povojno pomanjkanje, priskrbeti napredek, udobje in modernost. S procesom modernizacije je želel utelesiti alternativo kapitalizmu z ustvarjanjem življenjskega standarda, ki bi tekmoval s tistim na Zahodu. Analiza pospešene industrializacije v Sloveniji razkriva, da se je slovensko gospodarstvo skupaj z jugoslovanskim začelo hitreje razvijati in da je Slovenija ostala gospodarsko najrazvitejša republika. Industrializacija je povzročila tudi negativne premike v slovenski gospodarski in socialni kulturi. Življenjska raven je v primerjavi s predvojno padla, cene hrane so se poviševale, industrijskega blaga za široko porabo je bilo malo, notranja vred-

7 O procesu hitre preobrazbe gospodarskega in družbenega življenja med letoma 1945 in 1955 skladno z načrtom industrializacije Slovenije glej Prinčič (2002b).

nost povprečnega zaslužka Slovenije pa je bila manjša kot pred drugo svetovno vojno (Prinčič 2002b, 170–171).

Z nizom sprejetih aktov med letoma 1955 in 1957 je postajal življenjski standard pomembna prioriteta. Zaradi znižanih taks na uvoz so se na trgu pojavili novi predmeti, ki so prispevali k dvigu življenjskega standarda (Klemenčič in Žagar 2004, 206). Leta 1957 je nastopil nov petletni gospodarski plan, v katerem so bili opuščeni klasični petletni načrti, ki so prešli v samoupravljanje. Načrt je bil usmerjen predvsem k reševanju nakopičenih težav, njegovi osrednji cilji pa so bili rast proizvodnje, osebne porabe in življenjske ravni, zmanjševanje zunanjetrgovinskega primanjkljaja ter hitrejši razvoj nerazvitih območij. Predčasno je bil končan leta 1960, njegov uspeh pa precej manjši od začrtanega. Pri investicijah so dali prednost kmetijstvu, prometu, gradbeništvu, trgovini in stanovanjsko-komunalni graditvi, veliko sredstev so namenili tudi razvoju industrijskih objektov (Režek 2005b, 180–181).

Na začetku 60. se je v razvojnih načrtih pojavil pojem modernizacija. Tretji jugoslovanski petletni gospodarski načrt leta 1960 je med pogoje za doseganje večje proizvodnje in narodnega dohodka postavil posodobitev gospodarskega sistema, organizacije podjetij ter uporabo sodobnejših znanstvenih in tehnoloških pridobitev. Začel se je miselni premik, saj so republiški funkcionarji začeli obračati hrbet avtarkični usmeritvi in težili k vključitvi v mednarodno blagovno menjavo ter k intenzivni modernizaciji (Prinčič 2002a, 69–70).

V obdobju od začetka 60. pa vse do konca 80. let prejšnjega stoletja lahko v Jugoslaviji govorimo o potrošni kulturi, saj je v tem času država razvila precej odprtejšo odnose s kapitalističnim zahodom, predvsem v smislu ekonomskih in kulturnih izmenjav v primerjavi s takratnimi vzhodnoevropskimi državami. Gospodarska reforma iz leta 1965 je zmanjšala vlogo države v gospodarstvu in bila vedno bolj naklonjena tržnemu socializmu, pri čemer so se te vezi rahljale počasi. Cilji novega petletnega gospodarskega plana (1966–70) so stremeli k povečanju osebne potrošnje, modernizacije in tržne svobode (Duda 2005,46). Jugoslovanska gospodarska rast, ki je bila med letoma 1952 in 1962 ena od najhitrejših na svetu, je do konca 70. let ostala visoka.

Čeprav so temeljne postavke socializma v prvem desetletju po drugi svetovni vojni in vse do konca 50. let nalagale skromnost in vzdržnost pri potrošnji, ki je morala biti »zmerna«, »kulturna« in del procesa ustvarjanja novega socialističnega človeka (Erdei 2012, 59–60), so se od leta 1953

dalje zaradi hitre rasti dohodka večale možnosti za povečanje osebne potrošnje in standarda v jugoslovanskih gospodinjstvih.⁸ S t. i. »politiko standarda« se začne pozornost usmerjati k dvigu splošne kvalitete življenja. Zgodi se ekonomski obrat od razvoja težke industrije, ki je prevladoval v prvem desetletju socializma, k lahki industriji, ki je bila namenjena zadovoljevanju naraščajočih potrošniških potreb. Oblikuje se socialistični srednji razred, ki je temeljil na izboljšanjem ekonomskem položaju in procesih družbene legitimacije. Slednji so spodbujali estetizacijo vsakdanjega življenja, ki je dajala zagon potrošnji in razvoju potrošniške kulture v socialistični Jugoslaviji (str. 41).

Ivan Berend navaja, da so se gospodinjstva v socialističnih državah začela najbolj modernizirati v zgodnjih 60. letih, ko so pralni stroji, hladilniki, televizorji in ostale elektronske naprave postajali širše dosegljivi v Jugoslaviji, na Češkoslovaškem, Madžarskem in Poljskem. Čeprav so razvojni programi v 50. letih, ki so nenehno omejevali potrošnjo in življenjski standard, dajali prednost vladni politiki in njeni racionalizaciji osnovnih dobrin, ki se je zrcalila tudi v pomanjkanju, se je takšna politika v postalinistični srednji in vzhodni Evropi v zgodnjih 60. letih spremenila, razen v Albaniji in Romuniji. Ta usmeritev je v strukturi industrijskih proizvodov spodbudila rast proizvodnje blaga za široko potrošnjo (Berend 1996, 165). Od leta 1955 do srede 70. let prejšnjega stoletja je v proizvodnji blaga za široko potrošnjo prednjačila proizvodnja trajnih potrošnih dobrin: gospodinjskih aparatov, pohištva, cestnih vozil in predmetov za razvedrilo, rekreacijo in šport (radijskih in televizijskih sprejemnikov, koles, fotoaparatorov). Povečana kupna moč, ki so je omogočile intenzivna rast osebnih dohodkov, zaposlitvene možnosti in selitev prebivalcev v mesta, je spodbudila industrijsko proizvodnjo k odzivu na potrebe trga s proizvodnjo izdelkov za široko potrošnjo.⁹

8 Osebna potrošnja se je v nacionalnem dohodku leta 1953 povečala s približno 720 milijard na 980 milijard. Vzrok takšnega porasta je bil v povečanju proizvodnje proizvodov široke potrošnje kot tudi povečanega uvoza (Vukmanović Tempo 1964, 486).

9 Rendl (2014, 114). V 70-ih letih je proizvodnja blaga široke potrošnje rastla hitreje od celotne industrijske proizvodnje. Povprečna letna stopnja rasti je bila 7,5 %, celotne industrije pa 6,6 %. Leta 1972 je slovenska industrija izdelala devetkrat več blaga za široko potrošnjo kot leta 1952. Količina blaga za široko potrošnjo je v industrijski proizvodnji leta 1974 znašala 40,2 %. V 80. letih, ko je bila rast celotne industrije negativna, se je proizvodnja izdelkov široke potrošnje v primerjavi s celotno proizvodnjo krčila štirikrat hitreje: njena povprečna letna stopnja rasti je bila -1,2 % (str. 115–156).

V 70. letih sta življenjski standard in kakovost življenja v Jugoslaviji dosegla najvišjo raven po drugi svetovni vojni. Ljudje v mnogih delih države so bili, še posebej v 60. in 70. letih, še vedno močno zavezani tradicionalnim, patriarhalnim načinom življenja. Kljub temu da so starejše generacije pogosto ostale vpete v kmetijsko delo, so se njihovi otroci pridružili modernizirajočemu se industrijskemu delavskemu razredu, ki je pridobival sodobne, potrošniške okuse. Ko so bile potrošniške potrebe jasno izražene in ko ni bilo več mogoče z ideološkimi sredstvi argumentirati odlaganja zelenega zadovoljstva ter njegovega neskončnega projeciranja v daljno, imaginarno prihodnost, sta država in partija spremenili diskurz ter po letu 1965 s »politiko standarda« potrošnjo postavili za cilj vladajočih struktur (Erdei 2012, 69).

Od sredine 60. let prejšnjega stoletja so reforme spodbujale tržni socializem in potrošno kulturo. V Jugoslaviji, ki je predstavljala hibrid socializma in kapitalizma, so državljani ustvarjali nove zahteve po potrošnih dobrinah, splošno dosegljivih v 70. letih, ki pa po ekonomski krizi v 80. letih pri večini prebivalstva niso mogle biti več zadovoljene. Tudi v pozni dobi jugoslovanskega socializma ni prišlo do vzpostavitve ustrezne povezave med potrošniško kulturo in tipom ekonomije, ki je ostala pod nadzorom politike. Do leta 1989 je socialistična Slovenija v primerjavi s predvojnimi stanjem postala industrijska dežela. Povečal se je delež storitvenih dejavnosti, kmetijstvo pa je prispevalo le še 8 % družbenega proizvoda republike. Neuresničitev modernizacijskih načrtov in neposodabljanja gospodarstva po 70. letu je povzročilo, da je slovensko gospodarstvo konec 80. let po tehnološki plati zaostajalo za najsodobnejšimi trendi, carinske in druge zaščite proizvodnih sistemov pa so oteževale zmožnost konkuriranja svetu (Prinčič 2002a, 76).

Podjetni kmetje in neagrarne dejavnosti na kmetijah

Dosedanje ugotovitve na podlagi znanstvene literature bomo pogledali skozi prizmo pričevanj sogovornikov in sogovornic. Gospodaren in podjeten kmet je bil po njihovih besedah izjemno delaven, kar se sklada s podobo tradicionalnega kmeta kot pridnega delavca. Pripovedi sogovornikov in sogovornic o kmečkem delu zrcalijo retoriko, ki poudarja tradicionalno žilavost in vztrajnost ter vpetost kmečkega prebivalstva v težko, garaško delo. Koncept »dobrega kmeta« je, kot opozarja Mateja Slovinc, družbeni konstrukt, saj gre za skupek idej o pravilnem, pričakovanem in zaželenem vedenju kmeta. Te ideje so rezultat socializacije v določenem

času in prostoru, kjer prideta do izraza kmetov odnos do proizvodnje, urejanja pokrajine, uporabe kmetijske mehanizacije in dostop do dela. V očeh kmetov skrb za živali in delo na polju služita kot dober primer »pravega dela«, še bolj pa maksimiranje donosa in kakovosti (Slovenec 2019, 113, 117). Poleg tega, da je znal kmetovati, je moral imeti podjeten kmet še delovne veščine in raznolika znanja s področij veterine, strojništva, mehanike, mizarstva itd. Veščine kmetovanja niso pridobljene s formalno izobrazbo, ampak iz izkušnjami, zato je pri nasledstvu družinske kmetije prišlo tudi do medgeneracijskega prenosa tehničnega znanja, vodstvenih veščin in prepričanj, ki so se prenašala iz roda v rod (Fennel 1981).

Mnogo sogovornikov in sogovornic je izpostavilo, da je bila najpomembnejša lastnost podjetnega kmeta poleg delavnosti njegova iznajdljivost (Janez, 1946, Celje na Štajerskem, kmet): »Če se kmet ni znašel, je bil nula.« Feri, rojen leta 1948 v Selu na Goričkem v Prekmurju, ki je bil po poklicu novinar in kmet, je takole opisal iznajdljivega in podjetnega kmeta:

Je bil en, ki je mel tut mlatilnico, mehanizacijo. On je prvi mel traktor in je pol usluge hodo delat. Niti ni bil velik kmet, ampak je bil tak iznajdljiv. Podjetnik. Je hodo usluge delat in je pol denar mel. Je to kasi-ral vse in pol je denar posojal. On je posodil denar brez obresti. Je dal, recimo, 100.000 dinarjev, ampak je napisal, da ti je dal 120.000 dinarjev. Si moral 120.000 vrnit pa brez obresti. [Smeh] On je bil tak, ka je druge okrog prenašal. Če si ga srečal v Soboti, je bil umazan, v stari obleki ... Groza. Denar je mel, ampak za sebe pa ni glih ... Si mislu da je največji siromak. V stari obleki je šel v Soboto, kmetija je pa bila opremljena. Mel je mlatilnico za žito, to je velik stroj.

Takole je Jurij, rojen leta 1934 v vasi Breznica nad Škofjo Loko, po poklicu ključavničar, opisal podjetnega kmeta, ki je bil po njegovem mnenju dober organizator, odprt za nova znanja in napredek, znati pa je moral tudi usmerjati družinske člane pri delu na kmetiji:

Napredn kmet je tist, ki tut posluša radio pa ljudi, ki so tut napredn. Pa mal je hinavc, samo sprašuje, sam pa nič ne pove. Prehiteva. Spodaj mam kmeta, ki ima velik živine. Je napredn. Pravočasno travo kosi, posprav. Na dom hodjo s cisterno po mlek. Pa da sledi: »Aha, tale kuzuza je primerna za našo zemljo. Kjer mamo plitvo zemljo, mora bit taka kuzuza, kjer je globoko, taka.« Mora bit poslušn pa organizator, da se dela. Da sam in njegova družina dela.

Kot primer naprednega kmeta je sogovornik navedel zgornjega sosedo v vasi in kot prednost pri kmetovanju izpostavil, da je kosil travo, preden so jo tudi ostali:

Včas je bla prva krošnja, ko smo otroc nehal v šolo hodit, sred junija. On je konc maja mel že vse pokošen. Ta trava je za žival boljša, ima še velik dobrga v seb, pol to postane slama. Izsuši se, ni več soka not. Je bil napredn. En ljudje so ga kritiziral, ker so bili nevoščljiv. Je pa večkrat kosil pol.

V socializmu so imele kmetijske zadruge organizirana izobraževanja po vaseh, v sklopu katerih so na terenu predavali strokovnjaki za kmetijstvo. Podjeten kmet se jih je udeleževal, saj je moral biti odprt za nova učenja, pripravljen prisluhniti koristnim nasvetom in jim slediti:

Je blo o predelavi trave. Da je treba pravočasno kosit, kako naj se posuši to. Pol so se začel silosi, ko se na polsuho not stlačilo pa kolk mora bit potlačen, da se ne pokvar, pa kako se to ven črpa. Pol o predelavi mleka. Če boste futral to in to, bo več mleka. Če bo več maščobe, bo boljša cena itd. Kdor je znal to poslušat, je blo koristno. Eni pa niso to poslušal. Mislo je, js to vse znam. Ampak vsega nikol ne znaš. To je blo tut še v 70. letih.

Iz povedanega razberemo, da je bil cilj podjetnih kmetov tudi intenziviranje kmetijskih praks za rast dohodka in več pridelka na velikost obdelovalne površine, pri čemer so kmetijske zadruge odigrale pomembno izobraževalno vlogo.

Kot navaja Ana Barbič, je bilo povečanje pridelave hrane v Sloveniji in Jugoslaviji temeljni cilj kmetijske politike. Uspešni kmetje, pri čemer je bila uspešnost merjena z dobrim (ekonomskim) stanjem kmetije in zagotavljenim nasledstvom, so cenili visoke donose in intenziviranje proizvodnje. Kmetijska pospeševalna služba je veljala za najpomembnejši člen osnovnih enot kmetijskih organizacij z nalogo organiziranja in pospeševanja tržne pridelave preko uvajanja novih tehnologij ter sodobnih oblik medsebojnega povezovanja pridelovalcev kot tudi povezovanja pridelovalcev z matično zadružno organizacijo. Čeprav je bilo delo pospeševalne službe na terenu usmerjeno predvsem v povečanje kmetijske pridelave in odkup tržnih viškov, so pospeševalci kmetom tudi svetovali, kako pridobiti kredite za posodobitev in razširitev kmetijske proizvodnje. Redkeje so se ukvarjali s področji, ki niso bila neposredno in kratkoročno vezana

na obseg tržne pridelave na posameznih kmetijah, kot sta organiziranje skupnosti ali zložba zemljišč (Barbič 1990, 223, 230, 240).

Danilo, agronom, rojen leta 1950 v Mostu na Soči, kmetijski pospeševalec pri kmetijski zadrugi med letoma 1980 in 1987, ki je pokrival območje Mosta na Soči, Trebuše, Loma, Šentviške gore in Baške grape, je svojo vlogo kmetijskega pospeševalca opisal predvsem kot usmerjanje tehničnih naložb in modernizacija kmetij:

Dosti hlevov novih smo gradili. Smo dobili razne subvencije. Načrte smo sami risali, en inženir in jaz sva risala. V pisarni smo narisal, kako bo štala zgedala. Ni blo nadzora, nobenih gradbenih dovoljenj. Svetoval smo za stroje, preurejanje hleva, kako obdelovat zemljo, kako bi obroke za živino ... Uvajal smo silose – prve lesene in plastične –, js sem jih zasnoval. Okrog 80., 82. so začeli ... Je blo dosti ročne-ga dela, nisi mogel s traktorjem tlačit. Prevetrovalne oziroma dosuševalne naprave smo uvajal. Kot svetovalec nisem hodil dopoldne, ker takrat kmet dela, dostikrat sem šel zvečer in prišel ob polnoči domov. Sem šel do kmeta in sva se pol pogovarjala.

Podjeten kmet je spremljal razvoj sodobne mehanizacije in sledil tehnično vse naprednejšim načinom kmetovanja. Bil je razgledan in spremljal kmečke nasvete kmetijskih pospeševalcev ter tudi v časopisih in revijah, kot je bila npr. *Sodobno kmetijstvo*. Prav tako je moral znati preračunati, kaj se mu plača pridelovati in prirejati. Poleg pripravljenosti na nenehno izobraževanje in sledenje novostim se je moral podjeten kmet znati tudi prilagoditi spreminjajočim se razmeram v gospodarstvu ter na trgu. Nino, rojen leta 1947 v Borštu na Primorskem, elektromehanik, je podjetnega kmeta opisal kot nekoga, ki je ustvaril svojo blagovno znamko, z njo uspel in se je lahko preživiljal od svojih proizvodov: »Podjetni kmet z blagovno znamko pride nekam, jo trži. Da imaš dobro zgodbo. Da nimaš problema, da prodaš svoje izdelke. Če še postaviš ceno, potem je. Tle pri nas so vinarji. Živijo od svojega produkta.«

Poudariti je treba, da je imela kmetijska zadruga v času socializma zelo velik vpliv na kmetijske in nekmetijske dejavnosti kmetov. Usklajevala je usmeritev dejavnosti na kmetiji in jih po potrebi tudi preusmerjala, medtem ko je pošiljala svoje terenske promotorje oziroma pospeševalce, ki so kmete poučevali o novih vrstah semen na trgu ali o tem, kako mehanizirati kmetijo in bolje gospodariti v hlevu. Prav tako je zagotovila načrt preusmeritve in ugoden kredit za nakup kmetijske meha-

Slika 1: Oglas Okrajne zadrुžne zveze Postojna

Vir: *Tovariš* (leto 1953, št. 29, str. 795).

nizacije. Organizirala je tudi odkup sadja, zelenjave, gozdnih sadežev, mleka in živine, tudi vse presežne kmetijske pridelke je odkupovala od kmetov. Poleg tega je kmetijska zadruga kmetom zagotavljala visokokakovostna semena in sadike, pozneje pa je od njih kupovala sadje in ga prodajala naprej. Kot se je spominjal Ljubo, rojen leta 1932 v Pristavi pri Dobrni na Štajerskem, upravnik pri kmetijski zadrugi, je bila preprodaja organizirana tudi na jugoslovanski ravni:

Kar so imeli kmetje za prodat, sem to odkupil pa tudi naprej prodal. Po celi Jugoslaviji sem prodajal in odkupoval, ker sem imel certifikat. V Split pa Zadar. Tam sem imel močna kupca, ki sta kupla sadje, js sem pa od kmetov okoli odkupil vso sadje. Sem industrijsko prodajal jabolka dol. Za malo denarja kupil in fajn prodal. To je bila moja služba. Pa les, oglje, apno. Vse to sem odkupoval. Prevezel sem blago, plačal kmetom in odpremil na vagone.

Najbolj je v kontekstu podjetnosti kmetov prišlo v intervjujih do izraza, da so iznajdljivi in podjetni kmetje v socializmu svoje dohodke iz kmetije dopolnjevali s pomočjo neagrarnih virov, ki so prinašali višje pri-

hodke. Zaradi takšnega načina razmišljanja in delovanja se jim je izboljšal življenjski standard ter tudi socialni status. Za opredelitev prizadevanj slovenskih kmečkih gospodinjstev pri kombiniranju različnih gospodarskih dejavnosti se bomo oprli na koncept *industriousness* ekonomskega zgodovinarja Jana de Vriesa (2008), ki ga prevajamo kot gospodarska prizadevnost ali podjetnost. Čeprav gre za področja s precej drugačno dinamiko gospodarskega in političnega razvoja, kot se je odvijal na ozemlju socialistične Slovenije (koncept je zasnoval na temelju raziskovanja severne Evrope in severne Amerike od leta 1650 do danes), so njegova raziskovalna vprašanja relevantna tudi za našo raziskavo.

Vprašanja, ki si jih je de Vries postavil, so med drugim tudi, ali lahko empirično dokažemo, da so člani gospodinjstva v 18. stoletju začeli delati več in trše ter da so gospodinjstva svoj prosti čas vse bolj preživljala v obliki nenehnega dela, pri čemer jih je v njihovem gospodarsko prizadevnem vedenju bolj motivirala težnja k potrošnji kot nuja? »Se pravi, ali je mogoče dokazati, da so gospodinjstva delala več, da bi lahko več in na drugačen način trošila?« (Vries 2008, 73) Koncept *industriousness* predpostavlja, da so gospodinjstva prešla od tega, da so dobrine prodajala za dopolnitev gospodinjske proizvodnje, k temu, da so postala tržno orientirana in prodajala dobrine (in delo) kot temelj gospodinjske ekonomije. Koncept temelji na trditvi, da je bila ta nova gospodarska prizadevnost motivirana z novimi potrošniškimi željami.¹⁰

Kot navaja Panjek, to pomeni, da so bila kmečka gospodinjstva ne le opazovalci, ki bi se pasivno prilagajali zunanjim razmeram in pritiskom, temveč so bili aktivni igralci na širšem področju proizvodnje in potrošnje. Z organizacijo dela in odnosov v družini so pomagala oblikovati družbene ter gospodarske procese in spremembe, v katere so bila vključena ne le kot proizvajalci, temveč tudi kot potrošniki. Zaradi precej raznolikih dejavnosti, s katerimi so se kmetje ukvarjali, so pokazali tudi izjemno mero ekonomske prizadevnosti, celo podjetnosti (Panjek 2017, 36).

V slovenski zgodovinski, agrikulturni ali sociološki znanstveni literaturi ni enotnega poimenovanja dopolnilnih dejavnosti pri diverzifikaciji dohodka kmetij, poudariti pa je treba, da prva interdisciplinarna in poglobljena raziskava dopolnilnih dejavnosti na kmetiji v Sloveniji sega v sredino 80. let prejšnjega stoletja, ko so bili opredeljeni dejavniki, ki vplivajo na nastanek in razvoj dopolnilnih dejavnosti s kompleksno

10 Vries (2008, 82, 122). Glej tudi Vries (1994).

analizo 2.054 kmetij.¹¹ Problematiko terminologije je podrobneje obravnavala Ana Barbič. Po njenih besedah so bile dejavnosti, ki predstavljajo različne vire dohodka izven kmetijstva in gozdarstva, najprej opisane kot »nekmetijske« dejavnosti (kmečkih) gospodinjstev in podeželskih skupnosti. Ugotovila je, da so bile številne dopolnilne gospodarske dejavnosti predvsem v kmečkih gospodinjstvih neposredno in posredno povezane s primarno kmetijsko proizvodnjo. Tako je poleg izraza »nekmetijski viri dohodkov« uporabila tudi izraz »obkmetijski viri dohodkov« (kmečkih) gospodinjstev in lokalnih skupnosti, od katerih vsak posebej in vsi skupaj v večjem ali manjšem obsegu dopolnjujejo dohodek od primarnih kmetijskih dejavnosti znotraj posamezne podeželske skupnosti. Izpostavila je naslednje oblike dopolnilnih dejavnosti: zaposlovanje izven kmetijstva, specifična pridelava in predelava kmetijskih pridelkov, (domača) obrt, mala podjetja, pasivni dohodki in turizem.¹²

V svoji knjigi *Kmetov vsakdan* je Ana Barbič upoštevala samo aktivne vire dohodkov, to je dohodke, ki so jih člani kmečkih gospodinjstev ustvarjali s svojim delom. Poleg kmetovanja je bila to redna zaposlitev izven kmetije ali nekmetijske dejavnosti v okviru kmečkega gospodinjstva. Te so bile lahko kmetijstvu sorodne, kot gozdarstvo (sekanje lesa), obdelava lesa (žaganje, tesarstvo), mlinarstvo, nabiranje zdravilnih zelišč in gob, kmečki turizem, čebelarstvo, domača obrt, ali pa take, ki so bile kmetijstvu in podeželju potrebne: servisi za popravilo kmetijskih strojev, gospodinjstev, avtomobilov, gradbeništvo, prevoznništvo, usluge s kmetijskimi stroji za denar, šiviljstvo, frizerstvo, gostinstvo ipd. (Barbič 1990, 130).

Večina sogovornic in sogovornikov je poudarila, da so presežke svojih kmetijskih pridelkov, kot so zelenjava in sadje (najpogosteje krompir, koruza, korenje, solata, fižol, jagode, maline), hmelj, pšenica in ajda pa tudi jajca, mleko in gozdni sadeži, prodajali kmetijski zadrugi, bolnišnicam, gostiščem in menzam podjetij. Na najbližji tržnici sta jih prodajali le dve družini.

Drug pomemben vir njihovega neagrarnega dohodka na kmetiji je predstavljalo vse večje izkoriščanje gozdov s prodajo drv, lesenih desk, tramov, hlodov, z nakupom in s prodajo lesa gozdarski upravi ali kmetijski zadrugi (Alojz, 1936, Rogačice na Dolenjskem):

11 Avtorji raziskave so: A. Barbič, D. Kladnik, M. Kovačič, M. Rupena-Osolnik, F. Hribernik.

12 Barbič v Potočnik Slavič (2002, 102).

Metrške drve smo delal, prage za železnico smo tesal po domovih. To so mal boljš plačal kokr pa drva. Na Zadrugi je bil en odkupovalc, je to prevzemal vsem. Je blo treba met veze. Cajt si mogo met. Če si bil na njivi al pa nekje tesal, nisi mogo bit takrat v Sevnici al pa v Ljubljani, de si kakšn kšeft zrihtal. Stric od žene je bil v Zagrebu mesar, direktor mesarije. Z mojim očetom sta se poznala. Je reko, da če mamo kej drv, da odkupuje za kurjavo za meso sušit. Smo kr vagon naložl metrskih drv. Mal je blo boljš plačan tut.

Kmetijska zadruga je med svoj vsakodnevni odkup umeščala tudi les. Občinsko politiko prodaje lesa v Jugoslaviji je sogovornik Ludvik (Gornji grad blizu Zgornje Savinjske doline, 1948) opisal z izrazom »šverc komerc«:

Dost lesa se je razrezalo in je šel na jug. To se ne bi smelo. So pogledali čez prste. Je župan naročil policajem, naj prekupčevalce primejo, ne pa teh, ki imajo svoj les iz Nazarja in ga prodajajo dol. Šlo je za viške. Denar, ki smo ga iz Zagreba in Bosne dobili, je šel za investicijo v kmetijstvo in za izboljšaje standarda. Tudi kmečki turizmi so tako nastali. V Nazarjah je bila prvotno lesna industrija in gozdno gospodarstvo. 1976. leta s Kardeljevim TOZD-om pa zakonom o združenem delu smo se združili gozdarji in lesarji v GIN – Gozdarstvo in lesarstvo Nazarje. S tem smo zagotovili lesarjem surovine – tudi prek šverc komerca. So gledali, da so odkupovali po najvišji ceni. Da je čimveč ostalo. 1.500 nas je bilo pri gozdarjih iz cele Savinjske in Šaleške doline in Šoštanja.

Pri približno polovici anketiranih kmečkih gospodinjestev sta bili neagrarni dejavnosti na kmetiji tudi živinoreja in prodaja živali (npr. goveda, prašičev, konjev, kokoši, ovc, koz, zajcev, oslov), ki jih je najpogosteje odkupila kmetijska zadruga. Najmanj pogosti neagrarni dejavnosti na kmetiji v našem vzorcu sta bili podeželski turizem, ki se je začel razvijati šele konec 80. let, in pridobivanje dohodkov iz gostilne ali trgovine. Ludvik, kmet in gozdar, rojen leta 1948 v Gornjem Gradu v Zgornji Savinjski dolini na Štajerskem, se je spominjal, da je turizem na kmetiji večinoma ostal dopolnilna dejavnost in izpostavil, da je bil pogosteje prisoten na manjših kmetijah:

Luče, Solčava so rali s kmečkim turizmom. Se je splačal. Vse domače prozivode so prodali. Največ so hodili nemško-govoreči. V naši sosednji vasi so hodili Bavarci [Nemci] dol dolgo let. Jim je bilo zelo všeč. Tudi krajani smo vedeli, se trudili, da niso šli iz kraja razočara-

ni. Gledali so okolico, Logarsko dolino do mejnega prehoda, Menino planino in Golte. Imeli so lepe točke. Pri nas doma nismo, ker mama ni zmogla. Kmečki turizem se je večinoma obdržal zraven kmetijske proizvodnje, je bil dopolnilna dejavnost. Kjer so bile manjše kmetije, so imeli več turizma. Velike kmetije so bile mehanizirane. S kmetijstvom sta se dva moška ukvarjala, ženske al pa kakšna pomočnica pa z gostinstvom, kmečkim turizmom.

Izjemno redka neagrarna dejavnost na kmetiji, ki so jo opravljale izključno ženske, je bilo kleklanje, ki se je v Sloveniji začelo v Idriji, prisotno pa je bilo tudi v njeni okolici in na drugih področjih, kot so: Trnovski gozd, Cerkljansko, Ljubljana in Selška dolina, pri čemer je bilo najbolj razširjeno na Žirovskem. Marjeta, rojena leta 1944, v Lučinah pod Gorenjo vasjo v Poljanski dolini, se je spominjala, kako je svoj prvi zaslužek v mladih letih pridobivala ravno na račun te dejavnosti:

Ko sem bla stara 15 let, sem kljeklala čipke eno zimo. V Žireh je kljeklanje domače. Ene določene ženske so to odkupvale. Cvirn pa vzorček si dobil pa je rekla: »Tolke teh nared.« Ta iz Lučen je dostavljala v Ljubljano. V trgovini zadruge je imela svoj kot in je odkupvala čipke. So rekl, da gre to v Ameriko. Smo delale tut na metre. Vzorcji so se menjal. Na pomlad pa dnar na kupček pa smo šle kupit kaj za oblečt.

Med neagrarne dejavnosti na kmetiji lahko prištejemo tudi občasna, priložnostna dela, ki so bila izjemno raznolika. Jurij, rojen leta 1934 v vasi Breznica nad Škofjo Loko, ključavničar, se je spominjal, da je sosednji kmet urejal vrtove pri bogatejših ljudeh v mestu: »V Škofjo Loko je hodil vrtičke obdelovat gospodi. Kakšnim trgovcem, če so bili bogati, pa so rajš plačal, kot da bi zemljo obračal. Pred in po vojni. Vzgjajali so zelenjavo, obrezali grmovje. Nekaj je zaslužil.«

Med pogovori s sogovornicami s Primorske sem naletela na primere, da so za dodatni zaslužek opravljale gospodinjsko delo pri italijanskih družinah. Zaslužek Primork, ki so v Italiji za dodatni zaslužek opravljale plačano gospodinjsko delo, je bil izjemno pomemben dejavnik pri hitrejšem opremljanju gospodinjstev z novo kmetijsko mehanizacijo in tudi z novimi predmeti potrošnje (Nino, 1947, Boršt na Primorskem, elektromehanik):

Takim družinam je šlo bolje, takoj si vido. Si prvi kupil radio. Pol televizije. So kupili kosilnico, frezo ... Vse freze so pršle iz Italije z denar-

jem, ki ga je zaslužila žena. Je bil dodaten zaslužek, da prebrodiš lažje težave. Ženske tut na stara leta hodijo gospodinjit v Italijo, ker so penzije slabe ali jih ni.

Niso pa zgolj ženske hodile gospodinjit v Italijo za dodatni zaslužek. Tudi moški so italijanskim družinam v zameno za denar pokosili travo, obrezovali drevje ... »Kot dninarji, bi rekli. Dobijo svoje stranke in pol so kot domači. Peglajo [likajo], čistijo. Zdej večina ima svoj avto, grejo z avtom. Iz Bistrce, tudi iz Istre dol hodijo dosti« (Marko, strojnik, 1949, Lokev na Primorskem).

Sogovornik, ki je živel blizu meje s Hrvaško (v Rogatcu), je delal kot pomočnik zidarja v Zagrebu. Mnogo kmetov s tega območja (Rogaška Slatina, Rogatec) je žgalo oglje in apno ter ju prevažalo od hiše do hiše. Nekateri kmetje so si našli priložnostno delo in z ročno žago odšli za nekaj dni na druge kmetije ter tam žgali deske. Bili so tudi večji trgovanja na sejmi, največ s kravami in prašiči. Živino so kupili in jo prodali po višji ceni ter na ta način zaslužili. Drugi so dodatni zaslužek iskali tako, da so tkali lesene košare, izdelovali lesene palice za krampe in motike ali okrasne predmete iz lesa.

Kmečke ženske so doma gojile zelenjavo in sadje, tudi rože, pridelke pa potem prodajale kmetijski zadrugi, bolnišnicam, gostilnam in tovarniškim menzam, včasih pa tudi na najbližji tržnici. Le tiste, ki so živele dovolj blizu mesta, so svoje izdelke lahko prodajale na tržnici, saj je bila pot do mesta za kmetice iz bolj oddaljenih vasi predolga (Marta, 1946, Šempeter v Savinjski dolini, kuharica, ki je doma kmetovala):

Ko se je pšenica požela, smo zorali njivo. Z gostincem Štormanom, ki je bil moj sestrič, sma se zmenla, da sem mu posadila solato in radič. Vsako jutro sem mogla imet po 20 kil solate. Do polnoči sem bila na polju, da sem jo trebila in čistila pa sem jo nosila tja. To sem dobila plačano. Je bil kar dober zaslužek. To je bilo, ko se je pšenica požela in do jeseni, do slane.

Prodajale so tudi jajca, meso in mesne izdelke, mleko, marmelado, med in čebelje izdelke, tudi zelišča ter volno. Vir dodatnega zaslužka so predstavljali tudi proizvodi, ki so jih izdelali iz pridelkov na kmetiji, kot so npr.: domače maslo, jabolčni sok, vino, žganje, olivno in bučno olje, kvas, kruh, itd. Pomemben dodatni dohodek kmetov je izviral iz prodaje gozdnih sadežev, zlasti gob, borovnic in kostanja, ki jih je kmetijska zadruga od njih odkupila in pozneje prodala.

Kmečke ženske s Primorske, ki so živele blizu meje z Italijo, so to bližino izkoristile za to, da so hodile v Italijo na tržnico prodajat kmetijske pridelke in tako zaslužile več, kot bi s prodajo na tržnici v Sloveniji. Z lirami, ki so jih tam zaslužile, so kupile različne stvari, tudi gradbeni material, ki ga je doma primanjkovalo (Janez, 1936, Idrsko pri Kobaridu na Primorskem):

V Čedad so gospodinje hodile na tržnico prodajat perutnino in kar so mele, jajca, maslo, meso. Al pa smo mel kakšne stalne stranke. Odkar je bil potres ... Si rabu cement pa ga ni blo pa smo šli dol čez Blok ponj. Al pa železje betonsko. Plačal smo pa s temi izdelki, ki smo jih nosil dol. Vsak je tiste lire šparal dol. Na italjanski strani so ble ene gostilne, trgovine, kjer smo puščal tele ostanke, k jih niso porable gospodinje. S temi lirami smo kupl material – še v 70. letih. V Italiji so boljš plačal. Zdelo se jim je, da je od nas bl naravno, biološko in so rajš kupl.

Andrej, rojen leta 1940 v vasi Modrej blizu Tolmina na Primorskem, je opozoril, da so lahko kmetijski proizvajalci čez mejo v Italijo nesli večjo količino izdelkov za prodajo od ostalih:

Ko so pršle propustnice za v Italijo hodit, je mama ... Je bil še en člen v zakonu, da so kmetijski proizvajalci lahko več domače robe nesli čez mejo kokr ostali. Če je blo meni dovoljeno nest pol kile mesa, ga je mama nesla 1,5 kile. Js pet jajc, ona 20. Enkrat, dvakrat na mesc je hodila v Gorico, kjer je teta živela. Prek nje je spoznala par slovenskih družin. Ko si pršu čez blok, so te čakal kr ob cesti in si tisto prodal. Je šla direktno k tej in tej gospe in so ji rekli: »Drugič mi prneste več jajc, mesa.« Več kot 1,5 kile nisi smel nest. Mama je v Italijo nosila tudi cigarete. Dol je kupila lire in je blo tolk boljš, da je lahk tut kupila kavbojke, ki jih tu ni blo. Al pa eno bundo, čevlje. Na Čedad nismo hodil, ker niso hotl dinarjev vzet. Bl proti Slovincem so bli.

Na Primorskem je dodaten zaslužek kmetom zaradi bližine morja predstavljalo tudi ribištvo. Nino, rojen leta 1947 v Borštu na Primorskem, elektromehanik, se je takole spominjal:

Ribiči so bli bipolarni. Je bil ribič in kmet. Ribič je blo dopolnilno. Je mel čoln, je šel na morje. Ko je bil letni čas za it obirat češnje, je šel obirat češnje, ko je bla trgatev, je mogo nardit trgatev. Ko smo šli v Koper, smo kupili ribe od ribičev. Niso ble tako sveže, ker je bil transport drugačen. Ni blo hladilnikov.

Relativno pogosta neagrarna dejavnost je bilo večmesečno delo v tujini, npr. v Nemčiji, Švici, Kanadi, Ameriki, Argentini, Avstraliji, na Švedskem, tudi v Libiji. Ti delavci migranti so na tak način v relativno kratkem obdobju zaslužili večjo vsoto denarja, ki jim je pomagala pri izgradnji hiše ali nakupu traktorja ter druge kmetijske mehanizacije (Janez, 1946, Celje, kmet):

Sem bil v Libiji. Sem noč in dan garal tam. Tri leta. V železarni. Sem našel Slovence dol in našel še privat delo. Ob vikendih sem še pri njih delal. 66. leta sem šel, 69. nazaj. Je bilo več jugoslovanskih podjetij dol. Sprva so bile dobre plače, v ameriških dolarjih, sčasoma vedno slabše. Dve, tri runde ljudi pred menoj, ki so šli, jim je bilo ala vera glede zaslužka, potem pa Smelt Ljubljana ni plačeval. So mele pogodbe železarne. So rabl ljudi, ki znajo valjcat v železarni. Sem šel delat, da bi bolje zaslužil. Od začetka je bilo, da če si tam delal pol leta, si si hišo zaslužil. Razni direktorji so šli dol delat.

Kmetje so za vir dodatnih dohodkov opravljali mnogo drugih neagrarnih dejavnosti, in tisti, ki so se izmojstrili v kakšni obrti, so doma delali najpogosteje kot mizarji, čevljarji, krojači, zidarji, tesarji, kleparji, kolarji in kovači, svoj dodatni zaslužek pa investirali v kmetijo. Kot se je spominjal Ljubo, rojen leta 1932 v Pristavi pri Dobrni:

Moj oče je bil priden, iznajdljiv, dober organizator, je znal kmetovat. Po vojni je tudi tesal. Imel je delavnico doma. S tem je zaslužil, da je kupil nove krave. Potem smo meli privatne odjemalce za mleko. Oče je kupil posnemalnik za mleko posnemati prvi na Dobrni. Kar smo pridelali, smo prodali.

Najpogostejša neagrarna dejavnost na kmetiji v socialistični Sloveniji je bila zaposlitev v industrijskem sektorju, zato bomo ta pojav podrobneje raziskali. Od približno treh četrtin vseh kmečkih gospodinjstev v našem vzorcu je bil vsaj en član družine zaposlen v tovarni, sem pa naletela tudi na druge zaposlitve, ki so bile redkejšje, kot so, recimo, poštar, voznik tovornjaka, delavec na bencinski postaji, mesar, pleskar, rudar, ali pa so bili zaposleni kot kmetje na državnih kmetijah. »Polkmetje« (tudi »polproletariat«) v socialistični Sloveniji so bili mezdna delovna sila, ki je pogosto delala v tovarni, a je prav tako tudi kmetovala. Polkmetje so zemljo obdelovali sami ali s pomočjo družinskih članov in za preživetje niso bili v celoti odvisni od plače, ki so jo zaslužili na delovnem mestu.

Sogovorniki so poudarili, da niso bili vsi kmetje navdušeni nad možnostjo zaposlitve izven kmetije. Predvsem kmetje iz nekoliko večjih kmetij, ki so morali doma skrbeti za številne živali, so se bali, da bi njihova kmetija propadla. Kljub temu so se mnogi odločili za zaposlitev, ker so ugotovili, da jim delo doma na kmetiji ne zagotavlja rednega mesečnega zaslužka, ki je bil le občasen, pogosto premajhen in sezonske narave. Miha, leta 1948 rojen na Rakovcu na Štajerskem, ki je bil zaposlen kot železar v železarni Štore, se je spominjal: »V službi sem služil denar, doma ga ni bilo. Če smo prodali kravo ali tele, je šel ta denar za davke ali za popravilo nečesa.« Če nihče ni v družini ni bil zaposlen izven kmetije, so sogovorniki to opisali kot mnogo skromnejše življenje.

Ko sem sogovornika Slavvoja, rojenega leta 1940 v Rogačicah na Dolenjskem, ki je kmetoval in služboval na Železnici v Ljubljani, vprašala o njegovih motivih za zaposlitev, je izpostavil, da kmetija ni omogočala rednega mesečnega dohodka, saj sta bila tako delo kot tudi zaslužek sezonske narave:

Zmeri so ble potrebe večje, kot so bli dohodki. Vsota od kmetije je glih tulk presegala, da tut otroškega dodatka nismo dobl. Za gozdno upravo sn s konjem vozil les. To ni bil redn šiht, kadar so rabl. Pozim in spomlad je blo. Ni pa blo rednih dohodkov. En let smo prodal krompir v Trbovlje enmu, ki je krompir peko na ulici, smo pol kiperco [traktorska prikolica] kupl. Neki malga dnarja je dodal. Ni blo mesečnega dohodka, je blo sam sezonsko. Hčere so kostanj nabirale. Sn ga pelo u službo, je tulk denarja dal, da so si pol vsaka svoj bicikl kupile za tist. Borovnice so nabirale punce, hmelj za 14 dni sezonsko. Včas par mescev ni blo dohodka, davki so pa bli.

Zaposleni kmetje so prejeli redno mesečno plačo, kar jim je dajalo občutek finančne varnosti in stabilnosti v primerjavi z delom na kmetiji, kjer je bil pridelek pogojen z nenehnim delom in tudi pod vplivom vremena ter zato manj gotov. Kmečka gospodarstva, ki so prejela dodatni vir zaslužka izven kmetovanja, so se npr. lažje zoperstavila tveganju v obdobjih krize (Marjeta, 1944, Lučine pod Gorenjo vasjo v Poljanski dolini na Gorenjskem, zaposlena v Loških tovarnah hladilnikov, ki je doma staršem pomagala na kmetiji): »Najboljš je, de je plača. Če ti vreme vzame, nimaš nč. Nkol ni obdelan. Del je kr naprej. Ko sem pršla iz službe domov, je blo treba it naprej delat.«

Do osemdesetih let so bile plače dobre. Sin moje sestre je delal v tovarni Gorenje in prejemal 170.000 dinarjev. Kmet je mesečno dobil 40.000 dinarjev za mleko. Kdo je bil v boljšem položaju? Nekateri delavci so čakali tudi na kmetijo doma, da so lahko dvakrat zaslužili. Tisti, ki so imeli plačo iz dela in so delali na kmetijah, so živeli najboljše. Bili so zaščiteni, jaz pa ne. (Albin, 1936, Zaloška Gorica blizu Petrovč, kmet)

Jurij, rojen leta 1934 v vasi Breznica nad Škofjo Loko, je povedal, da ko se je kdo izmed kmetov zaposlil, je s svojim zaslužkom navdušil tudi ostale:

Ker je šel edn, pa je reko: »Ti, a veš, sej to je pa kar dobro, tolkle sem zaslužio!« Pa doma je še vse obdelal pol. So rekl: »O, to bom pa js tut!« Svojčas so pa firme iskale delavce, dons pa tega ni. V Škofji Loki so iskal delavce, nekaj jih je hodilo na ljubljansko stran v Izolirko. Je tut avtobus vozo.

Pri tem velja opozoriti, da so nekateri kmetje ob zaposlitvi kmetovanja popolnoma opustili zaradi statusa in dobrega zaslužka ter se preselili v mesto. Kot se je spominjala Jelka, rojena leta 1966 v Murski Soboti v Prekmurju:

Ljudje so rajši v Muro šli delat ko doma na kmetiji. Veliko se jih je izselilo. So rajši v Murski Soboti v bloku živeli. Če si delo v Muri, je blo to pri nas večvredno, kot če si končal fakulteto. Si mel status. Vsi so meli lepe hiše, dobre avte. Povsod so dobili kredit. Mislim, živeli so izven okvirjev navadnih delavcev, čeprav niso meli izobrazbe. Dejansko so, če zdaj tak gledaš, živeli nekaj, kar, potem ko se je zrušilo, v nekem realnem svetu ne bi moglo obstajati na ta način, kot je to blo.

Polproletariat v socialistični Sloveniji je bil mezdna delovna sila, ki je pogosto delala v tovarni in ki je hkrati ohranila dostop do zemlje ter jo obdelovala sama ali s pomočjo članov svoje družine. Ta delovna sila za preživetje za razliko od delavcev in delavk v mestih ni bila v celoti odvisna od delovne plače. Razlogi za to, da so kmetje iskali službo, so bili pogosto v tem, da je bila njihova kmetija premajhna (npr. 3 ha), da bi lahko od nje živeli. Kot navaja Ana Barbič (1990, 133) na podlagi raziskave iz leta 1982, je imelo kar 73,9 % kmetij, katerih člani so bili redno zaposleni, manj kot 6 ha obdelovalne zemlje. Tudi iz pripovedi ustne zgodovine je razvidno, da so se kmetje najpogosteje zaposlili izven kmetije, ker je bila kmeti-

ja premajhna, hkrati pa jih je motiviral tudi boljši življenjski standard: »Kmetija je bila premajhna, da bi se oba preživela. Mož je moral hoditi v službo. Mož hodi v službo za preživetje in tudi boljši standard« (Beti, 1944, Črešnjice na Štajerskem, gospodinja na kmetiji, veliki dva hektara). »Kmetje so bili podjetni. Nekaj je želja, da si izboljšaš standard, nekaj je konkurenca, ko vidijo pri sosedu, da ima to,« se je spominjal Ludvik (rojen leta 1948 v Gornjem Gradu v Zgornji Savinjski dolini na Štajerskem).

Albin, rojen leta 1936 v Zaloški gorici v Petrovčah na Štajerskem, ki je imel v lasti 20 ha zemlje, se je spomnil, da se je zemljiški davek plačal po katastru glede na velikost kmetije. »Če ste bili večji kmet, ste plačali več davkov. Predplačilo smo imeli 500.000 dinarjev, majhen kmet pa pet dinarjev. Bili ste razvrščeni na lestvici od osem do dvanajst. Če ste bili v prvemu ali drugemu krogu, ste plačali zelo malo davkov. Če ste pripadali četrtemu, sploh niste plačali davka.« Slavoj, rojen leta 1940 v Rogačicah na Dolenjskem, je poudaril, da na kmetiji včasih tudi po več mesecev ni bilo nobenega zaslужka, davke pa je bilo treba kljub temu plačati, in ta razlog je izpostavil kot dodatni motiv za zaposlitev kmetov:

Do 55., 56. leta pa so tist spremenil na dohodek od kmetije, sam so pa bolj kontroliral. Karkoli je blo prodanga, je blo treba davk odvest. Financarje je občinska uprava namestila, in če ni blo tisto plačano, so pa oni pršl rubit. Rubež je mel seznam tistih, ki niso plačevali. Včas so tut goveda vzel. Rednih dohodkov ni blo na nobeni kmetiji.

Zaposlitev v bližnji tovarni je polkmetom prinašala zagotovljeno redno mesečno plačo, za razliko od dohodkov na kmetiji, ki so bili sezonske narave. S tem ko so bili kmetje zaposleni, niso imeli le redne mesečne plače, kar jim je dajalo občutek finančne varnosti, ampak so bili upravičeni tudi do ostalih ugodnosti, kot je bila možnost najema posojila. Prav tako so bili z zaposlitvijo upravičeni do pokojnine in zdravstvenega zavarovanja. To, da so bili kmetje izvzeti iz zdravstvenega zavarovanja, je bil pri sogovornikih poleg davčne obremenitve pogosto argument za mačehovski odnos države do kmetov v primerjavi z delavci (Franci, 1952, Poklek nad Blanco na Štajerskem): »Država je premal poskrbela za kmete. Kmet je mogo štibro, davke plačat. Je pršu davčni iztrjevalec in dnar je mogo bit. Kje si ga dobo, si ga dobo. Zdravnika je blo treba plačat, tut noben k zdravniku ni šel. Kmet je bil bolj zapostavljen.« Izključenost kmetov iz sistema zdravstvenega zavarovanja je trajala do leta 1965, ko so kmetje, ki so sodelovali v združnem sistemu, lahko postali vključeni v zdra-

vstveno, pokojninsko in invalidsko zavarovanje. V nasprotnem primeru so imeli možnost skleniti pogodbo z državnimi institucijami in se zavarovati, medtem ko so sami plačevali zavarovanje. V socialistični Sloveniji je bilo splošno socialno zavarovanje za vse kmete uvedeno leta 1972 (na nacionalni, jugoslovanski ravni pa šele leta 1979) (Lazarevič 2018b, 414).

Kmetje, ki so delali doma na kmetiji in tudi na delovnem mestu, so bili po lastnih besedah najbolj delavni, kar so imenovali kot »delo v dveh izmenah«, saj so dopoldne delali v službi, popoldne pa doma kmetovali. Za primer bomo navedli delovni dan dveh polkmetov, da dobimo boljši vpogled v porazdelitev delovnih obremenitev v službi in na kmetiji. Jurij, rojen leta 1934 v vasi Breznica nad Škofjo Loko na Gorenjskem, po poklicu ključavničar, je doma kmetoval skupaj s starši na hribovski kmetiji, veliki 22 ha. Večina zemljišča je bila poraščena z gozdom, precej manj pa je bilo obdelovalnih površin. Za dodaten zaslužek so na kmetiji prodajali smreke, tudi hlodovino in drva. Imeli so osem glav živine in enega konja. Jurij je bil najstarejši sin in dejal mi je, da je na kmetiji delal vse od otroštva dalje. Pri 16 letih se je začel šolati za poklic strojnega ključavničarja in zatem se je zaposlil v tovarni hladilnikov v Loški dolini. Njegov dan se je začel ob 4.30, ko se je zbudil. Hitro se je umil, potem pa se je v službo odpravil peš po poti, ki je bila dolga deset kilometrov, zato je trajalo več kot eno uro, da je prispel na cilj. Za zajtrk običajno ni blo časa. V tovarni je delal do 14. ure, po koncu pa se je odpravil peš nazaj domov, kamor je prispel nekaj čez 15. uro. Po prihodu domov je pojedel kosilo, od 16. ure dalje pa je naprej delal doma na kmetiji. Poleti je delal nekje do 21. ure zvečer, pozimi, ko se je prej stemnilo, pa nekje do 17. ali 18. ure. Kmetijo je kasneje prevzel brat, on pa se je leta 1962 poročil in odselil od doma v Škofjo Loko.

Za primerjavo si bomo ogledali urnik polkmeta Slavoja, rojenega leta 1940 v Rogačicah v okolici Sevnice na Dolenjskem, ki je prevzel domačo kmetijo v velikosti 18 hektarjev. Tudi na njegovi kmetiji so po obsegu prevladovali gozdnate površine, ostalo pa so bili travniki in njive. Po prevzemu kmetije od staršev je dokupil še 14 ha zemlje. Poleg tega, da je doma kmetoval, se je leta 1970 zaposlil v skladišču Slovenskih železnic v Ljubljani. Ker je bila njegova služba precej oddaljena, se je moral z vlakom voziti iz Sevnice v Ljubljano in nazaj domov. Kot se je spominjal sam: »14 ur smo delal skos na nogah. Pa do postaje smo peš hodil. Ob šestih zjuri smo mogli bit v Lublan. Ob treh zjutraj sem šel od doma. Ob 4.20 je šel vlak iz Sevnice pa peš uro pa pol do Sevnice. Zvečer smo pa ob 11. uri ali pa polnoči domov pršli.« Iz obeh opisanih delovnih dnevov dveh različnih pol-

kmetov razberemo, da so delovne obveznosti potekale ves dan, edini premor od dela je predstavljala pot v službo in nazaj domov.

Marljivost in delovna vnema polkmetov je prišla do izraza tudi med intervjuji, saj so se polkmetje opisali kot bolj delavni od drugih delavcev, ki popoldne niso kmetovali. Kot se je spominjal leta 1940 rojeni Slavoj iz Rogačic na Dolenjskem:

V Ljubljani smo bli mi kmetje boljši od delavcev brez kmetije. Bolj smo bli pridn, oni so pa stalno štrajkal [stavkali]: »Ne bomo pa ne bomo.« Smo bli navajen delat. Raj so kmečke delavce mel. Delavce je parti-ja pokvarla. So iz Juga gor prhajal in rekl: »Pa ja sam član Saveza Komunista.« Bod, kar češ. Ne bom js za tebe delal.

Kot opozarja Anton Trstenjak, so kmetje, ki so bili tudi zaposleni, na delovno mesto v industrijo prinašali tradicionalne vrednote marljivega kmeta, ki je verjel, da je učinkovitost (produktivnost) njegovega dela odvisna od njega samega in da za neuspeh ne more kriviti kolektiva (Trstenjak 1982, 93).

Podobno kot sogovornik Miha je tudi Vlado, kmet in rudar, zaposlen v podjetju Anhovo, rojen leta 1953 v vasi Široko na Primorskem, izpostavil večjo marljivost polkmetov na delovnem mestu in hkrati večjo privilegirano tistih, ki so bili zgolj delavci v primerjavi s polkmeti:

Samo delavci so bili privilegirani. Oni so živel sistem socializma. Vzel so kredit, da so šli na morje, so ga odplačal do zime, pozim vzel kredit pa dopust, da so se šli smučat, in pol so spet plačaval do novga dopusta. Ko so pršl z dopusta, so en tedn samo govoril, kako je blo, mi smo pa delal. Tist, k niso bli polkmeti, so bli dole iz tiste gnezde in so bli med sabo in s šefi povezani, mi smo pa bli odrinjeni. Oni so po ših-tu s šefom skup pil v gostilni. Edn si je privoščo, je reko: »Ti si pršo dol delat, deli, fabrika je naša.« Tist, k je doma delu, je tut tam. Stalno so nas izrabljal. Če si kakšno reko, so ti pa cenó ure drugo dal. Če si ti šefu nosil informacije, si pa dobil zvišano plačilo po uri.

Iz povedanega razberemo, da so imeli polkmetje zaradi pomanjkaj-ja časa, ki ga je zahtevalo popoldansko delo na kmetiji, manj možnosti za vzpostavljanje povezav v službi in s tem vzpenjanja po plačilni poklicni lestvici. Razvidno je tudi, da so bili manj vključeni v samoupravljanje podjetij, ker so zaradi dela na kmetiji po službi takoj odšli domov. Iz pripovedi je razvidno tudi, da so polkmetje sebe dojemali kot najproduk-

tivnejšo in najstabilnejšo delovno silo v podjetju, tudi zato, ker so bili za razliko od mestnega proletariata že od otroštva vajeni trdo delati, svoje delovne navade in veščine, kot je dobro gospodarjenje, tudi skromnost in žrtvovanje, pa so v določeni meri prenesli na svoja delovna mesta. Pomen socializacije kmečkih otrok v delo izpostavi tudi sogovornik Janez, rojen leta 1936 v Idrskem pri Kobaridu: »Mi smo bli še navajeni v delo. Ko smo iz šole pršli, je blo doma pisalo: »‘Pojej, vzem grablje al motiko in prid.’ Na listku, če ni blo nobenga doma. Mi smo še bli uvajani, tist, k ne zrasede s tistim delom gor, ne bo čutu, da ga je treba nardit.«

Seveda pa lahko iz teh pripovedi sklepamo tudi, da so polkmetje na delovna mesta pogosto prihajali utrujeni, še posebej v času poletne sezone, ko je bilo na kmetijah več dela. V mislih moramo imeti tudi morebitne izostanke polkmetov v službi zaradi dela doma na kmetiji, bolezni in nesreče pri delu. Prav tako pa lahko k temu dodamo še, da jim je zaradi popoldanskega dela na kmetijah zmanjkalo časa za izboljšanje kvalifikacije na delovnih mestih, ki je včasih od delavcev zahtevala, da so na svojih delovnih mestih ostajali dlje zaradi učenja novih veščin.

Proces modernizacije kmečkih gospodinjstev z modernimi kmetijskimi napravami in dvig standarda

Ker so bili polkmetje zaposleni in so hkrati delali tudi doma na kmetiji, je to zaradi dodatnega dohodka pomenilo boljši življenjski standard in nekateri so jih označili za »fine kmete«, ker so lahko kupili boljše stvari in več, npr. boljša oblačila, avto in lepše hiše. »Živel so nekoliko boljše življenje,« so mi večkrat dejali sogovorniki. Z denarjem od plače so plačevali davke in stroške električne energije, popravljali in vzdrževali poslopja. Še pomembneje pa je bilo, da so lahko v svojo kmetijo vložili dodatno zaslužen denar – v nakup umetnih gnojil, novih in boljših semen, kar je pomenilo tudi večji pridelek. Tako je bilo lažje voditi kmetijo in nekateri kmetje so vlagali tudi v nakup krav ali druge živine.

Podjetnost polkmetov je razvidna iz tega, da so denar vlagali v nakup orodij in kmetijske mehanizacije, največ v motorne kosilnice, traktorje, nakladalke za seno in traktorske priključke. Nakup motorne kosilnice sogovorniki umeščajo v obdobje po letu 1960, nakup traktorja pa v čas po letu 1970. Traktor je veljal za največji družinski nakup, za katerega se je pogosto vzelo denarno posojilo pri banki ali kmetijski zadrugi. Sogovornik Slavoj, rojen leta 1940 v Rogačicah na Dolenjskem, kmet in voznik viličarja pri Slovenskih železnicah v Ljubljani, je opozoril na po-

stopno mehanizacijo kmetij: »Prej ko traktor smo mel kosilnico Bečesko. Eno smo dobil rabljeno iz Nemčije 62. leta. Takrat se je komaj začelo. Traktor ni nč. Morš met prikolico, plug, brane.« Poudaril je tudi, da je zaslužek iz zaposlitve v tovarni omogočil vzdrževanje in širitev njegove kmetije: »Dve štale smo nardil. Denar smo vlagal v kmetijo. Če ne bi na šiht hodo, ne bi kmetije vzdržval. S kmetijo ni blo dnarja.« Tudi Franci, rojen leta 1952 v Pokleku nad Blanco na Štajerskem, kmet in vratar v podjetju Jutranjka, je povedal, da sta z ženo denar, ki sta ga zaslužila v službi, vložila v kmetijo, ter hkrati opozoril na pomen osebnih povezav pri nakupu mehanizacije in ostalih predmetov potrošnje:

Je blo treba kupt traktor, otroc so šli v šolo. Pa poslopje obnavljat. Prej ni blo hladilnika. To je blo treba vse nabavit. Takrat so ble cene visoke za te stroje. Se je pa čakal pa veze si mogo met da si pršo do tega. Radio mi je kolega iz Nemčije prpelu s tovornjakom. Pa še tist je bil čist blatn, umazan, ker ga je mel skritga spodaj na podvozzju. Ovitek je bil umazan, radio je bil dober.

Traktorji tujih znamk, med katerimi je prevladovala avstrijska znamka Steyer, so se v notranjosti Slovenije začeli pojavljati v 50. letih prejšnjega stoletja. Pred nakupom je bilo treba napisati prošnjo, ki so jo pregledali funkcionarji v Beogradu. Če so jo odobrili, sta sledila izdaja dovolilnice za prečkanje meje in nakup. Do takšnih ugodnosti je bila sprva upravičena komunistična elita – nekdanji partizanski borci, ki so v Avstriji ohranili poznanstva s sorodniki in z znanci. Kasneje so tudi kmetje začeli pošiljati prošnje za nakup traktorjev in nakladalk za mrvo, ker so imeli gorsko kmetijo in so potrebovali zmogljivejše stroje, ki jih jugoslovanske tovarne niso proizvajale. Prošnjam slovenskih kmetov so pogosto ugodili zaradi prepričanja, da je Slovenija hribovita dežela, in navedbe lažnega področja kmetovanja, ki so jo navajali ravninski kmetje (Slovenec 2017, 76–77).

Na tem mestu velja izpostaviti, da so bili po mnenju sogovornikov, ki so kmetovali na hribovskih kmetijah, ravninski kmetje uspešnejši ne zgolj zaradi svoje pridnosti, ampak tudi zaradi boljših pogojev obdelovanja zemlje, saj je ravninski teren omogočal uporabo mehanizacije (Jurij, 1934, Breznica nad Škofjo Loko na Gorenjskem): "Nižinske kmetije je bilo lažje obdelovat, so imeli več traktorjev. Med prvimi so mel kmetijske stroje. V hribih so pol raje začel past ovce, ker bi moral na roke kosti. Z mašinam ne bi šlo." Podobno je izpostavila sogovornica Marija, rojena leta 1950 v Baški grapi na Primorskem, kjer je bila zaradi izjemno strme-

ga terena strojna obdelava zemlje izključena: »Pr nas je že teren tak, da prov velik kmet ne moreš bit. Traktorja se ni splačalo imet za take male kos zemlje in sej nisi prišo do njega.«

Podobno težavo z uporabo mehanizacije kot v hribovskih kmetijah na Gorenjskem, Štajerskem in severnem Primorskem so imeli tudi na območju Južne Primorske, kjer so kmetovali na terasah. Nino, rojen leta 1947 v Borštu na Primorskem, elektromehanik, mi je v smehu povedal, da se mu njegov traktor še do danes ni amortiziral in s tem opozoril na visok finančni vložek, povezan z investicijo v stroje in prepočasno povrnitev tega vložka:

Je bil predrag in js sem premalo pridelal. Nisem mel možnosti da bi komasiral. Same cokle. Sem dal vlogo na kmetijsko-zemljiško skupnost za komasacijo pred petnajstimi leti, da bi združo zemljo. Lahk planiraš sadovnjak, oljčnik. Bi pršo do viškov in bi lahko kaj zaslužo. Vse smo kopali na roke z motiko. Traktor ni pršo zraven. Niti mali stroj ne. Tamičkena frezarca še mogoče, ampak si se matral. Zato je blo tolko nesreč. Nisi mel ki obračat, je blo vse miniaturno. Je blo v štartu narejeno za ročno obdelavo. Hlevski gonj sva s sinom znosla na rokah.

Kot je opozoril Feri, rojen leta 1948 v Selu na Goričkem v Prekmurju, ki je bil po poklicu novinar in kmet, so imele prve traktorje in ostalo kmetijsko mehanizacijo državne kmetije ter zadruga, kmetje pa so jih za plačilo lahko najeli v obliki »usluge«:

Državne kmetije so že mele v 50-ih veš kako mehanizacijo. Na vasi so zadruga prve mele traktorje, pri kateri si lahko za plačilo najel traktorista za delo. 63. leta je zadruga mela traktor in je usluge delala. Mi smo meli dosti zemlje v Prosenjakovcih, je potem prišo pa smo poželi pa tiste snope je blo treba domov vozit. Smo se pač dogovorili s traktoristom, pa je prišo pa pripelu. To se je plačalo. To je blo v 60-ih letih pa še prej. Zadruga je delala tut usluge, kot je škropljenje. To so te stare sorte jablan ble in vsako pomlad je mela zadruga eno motorno prevozno škropilnico. Jo je prpeluo pa zakurblal pa so škropili tako rume-no škropivo. To je vse poklalo. To ni blo ekološko. Spomladi so s tistim poškopili vsa drevesa. Si to pač plačal.

Feri je izpostavil tudi, da so se pred pojavom kmečke mehanizacije na posameznih kmečkih gospodarstvih ustanovljale strojne skupnosti na

način, da se je pet ali deset kmetov dogovorilo in skupaj kupilo večji stroj, kot je npr. kombajn. Čeprav so bili formalno vsi kmetje solastniki, so imeli ustni dogovor, da je eden izmed njih lastnik kombajna, ki ga je tudi odplačeval. Sam ga namreč formalno ni mogel kupiti. Tisti, ki je odplačeval kredit za kombajn, je z njim drugim delal usluge, ki so mu jih plačali. Kasneje so strojne skupnosti delovale na način, da je imel en kmet v lasti kombajn, drugi sejalnico, tretji kakšen drug stroj, med seboj pa so si delali usluge. Kot je dejal Feri: »Ta, ko ma kombajn, žanje vsem, tisti, ki ima sejalnico, vsem poseje. Samo proti plačilu. So ceniki teh uslug objavljeni pa dogovorjeni.«

Prvi traktorji v individualnih kmečkih gospodarstvih so bili po besedah kmeta Geze, rojenega leta 1959 v Tešanovcih v Prekmurju, kupljeni že leta 1961, in sicer na način, da so jih kmetje odkupili od kmetijsko-obdelovalnih zadrug, ki so šle v stečaj in bile zato primorane stroje razprodati:

68. leta je bla tista reforma, ko je Socialistična zveza komunistov dala apel, da lahko tudi kmetje kupujejo traktorje. To je eno obdobje mimo združnega organiziranja, ker do takrat so povezovali kmete v kmetijsko-obdelovalne zadruge. Vsaka druga vas je mela obdelovalno zadruho in so kmetje združvali zemljo v obdelovalno zadruho. So tam skupno nekaj delali, ampak tisto se ni obneslo. Eni so že kupli traktro-je tam 61., 62., ampak redki ... Šlo je nekak. Ugotovil so, da v teh zadru- gah obdelovalnih ni blo nobenega nadzora. Zadolževalo se je in so potem šle v neki bankrot, stečaj, pa so stroje razprodali kmetom, zem- ljo so pa prenesli na takozvane kombinete.

Mnogo sogovornikov je izpostavilo problematiko dobave in nakupa kmetijskih strojev v Jugoslaviji, iz katerih je razvidno, da so bile potrebe in želje ljudi pogosto večje od tega, kar jim je bilo na voljo za nakup (Marjan, 1936, Zaloška Gorica na Štajerskem):

1965. smo začeli kositi s kosilnicami. Prej jih nisi smel kupiti. V 70. si lahko kupil traktor. V Celju sta bila dva traktorja, rabli bi jih pa 50. Isto je bilo za kosilnice, bečeske, ki so jih iz Italije uvozil. So pred Agrotehniko stali v vrstah z denarjem, si prišel na vrsto, jih je pa zmanjkal.

Eden izmed načinov reševanja premajhne ponudbe kmetijske mehanizacije na domačem jugoslovanskem tržišču je bil uvoz iz sosednjih držav. Danilo, agronom in kmet, rojen leta 1950 v Mostu na Soči na

Poltsina plačana v gotovini.

TEDEN TEHNIKE

Foto: Vlastja

Obdelovanje zemlje s strojem daje kmetu z manjšim trudom plodnejšo rast in obilnejšo žetev. Z uvajanjem in izpopolnjevanjem tehničnih sredstev pomagamo k uresničitvi nalog petletnega plana.

tovariš

12 · III · 48
ŠTEV. 11
LETO IV
DIN 6

Slika 2: Obdelovanje zemlje s traktorjem na naslovnici časopisa *Tovariš*
Vir: *Tovariš* (leto 1948, št. 11).

POSTOJNA

Import

IZVOZNO — UVOZNO PODJETJE
Agentura in komisija
POSTOJNA, tel. 31, telegr.: Import Postojna

Izvažamo: vse vrste lesnih sortimentov, gradb. material, zdravilna zelišča, sadje itd.
Uvažamo: stroje za obdelavo lesa, stroje za obdelavo zemlje, stroje in pribor za pridelavo mleka, stroje za preprečevanje rastlinskih bolezni, umetna gnojila itd.

Export

The advertisement features a central white text box with a light beige background. Above the box is a large black arrow pointing left, containing the word 'Import' in a cursive font. Below the box is another large black arrow pointing right, containing the word 'Export' in a cursive font. The background of the entire advertisement is a textured, light brown color. At the top, the word 'POSTOJNA' is written in a bold, sans-serif font. Below it is a detailed illustration of a vintage tractor with a large rear wheel and a smaller front wheel. At the bottom, there are two smaller images: one showing a person working with stacks of lumber in a workshop, and another showing several large logs stacked together.

Slika 3: Oglas za izvozno-uvozno podjetje Agentura
Vir: *Tovariš* (leto 1953, št. 29, str. 795).

Primorskem, ki je živel blizu meje z Italijo, se je spominjal, da je pretihotapil kosilnico iz sosednje Italije, kar je moral potem pojasnjevati policiji:

Ko smo kupil kosilnico iz Italije, je bila takoj policija v hiš: »Kje ste dobil denar, kako ste ga dol prnesli?« To je bilo vse prešvercano. Mi smo ga mal polagal. Kako smo dol denar nosil? Smo ga švercal, ker ga nismo mogli dol nositi. Po 2.000 dinarjev si lahko nesel v Italijo brez da komplicirajo. Tistih 2.000 si neso normalno, zram si mel pa še kej. Tako si počas noso dol, da si odplačal tisto. Čez mejo si normalno pripelja kosilnico, si plačal carino, papirje, vse. Ni bilo problema. Potem je prišla policija. Uvoženo je bilo legalno.

Navkljub možnim zapletom glede dobave strojev iz tujine so nekateri raje izbrali to opcijo, ki je bila za povrhu še dražja, saj naj bi bili stroji domače izdelave slabše kvalitete (Slavoj, 1940, Rogačica na Dolenjskem):

Ko smo nakladalko kupil, je Tito umrl. Plačal smo jo, bi mogla pridet, pol se je pa vse ustavl. Smo misl, je sploh dobil ne bomo, pol so pa vendar pustil. Italjansko smo hotl met, so rekl, da je neki boljšga, naše niso ble tok vrede. Takrat je Šmepeter komi začel s tem, s proizvodnjo nakladalk. Dobavni roki so bli dolgi. Iz Italije so bli kratki dobavni roki, sam na carini se je zakompliciral. Italjanski je bil mal dražji.

Nino, rojen leta 1947 v Borštu na Primorskem, elektromehanik, je izpostavil, da je bilo treba na meji pri uvažanju novih in rabljenih traktorjev iz Italije plačati prometni davek ter carino:

Takrat si moral za en stroj, ki si ga kupo v tujini, dat še toliko denarja za prometni davek in carino. Najmanj toliko. U glavnem, je pršla tamala mehanizacija, kar je bilo v italjanskih hribih, to se je potem nekako preneslo k nam. Tamala kosolnica Pina (ali Alpina), bečeska, mali traktorji do 14 konjev. To so bli mali stroji. Potem pa je bil tale traktor iz Beograda, po licenci Ferguson. IMT Beograd je delal po licenci Fergusonova iz Anglije. So izvažal traktorje v Afriko, Indijo, v nevrščene države. To je bilo za orat manjšo njivo. Beograd je začel proizvajati traktorje nekje v 70. letih.

Feri, rojen leta 1948 v Selu na Goričkem v Prekmurju, se je spominjal, da je v 60. letih precej ljudi na Goričkem odšlo sezonsko delati v Avstrijo in Nemčijo. Ti sezonski delavci so bili tisti, ki so najhitreje mehanizirali svoje kmetije, saj so si s sezonskim delom prislužili denar za nakup moderne mehanizacije in traktorjev, ki so jih tudi uvozili domov:

Kmetje so v glavnem hodili za osem mesecev, kolko je pač dela blo. Pozimi so doma bli. Na Madžarsko niso hodili. Je bla itak železna zavesa pa nisi mogo čez. Moj oče je tut bil, men se zdi, 63. leta v Avstriji, je asfaltiral ceste. Cestni delavci so bli. Doma si si težko traktor prislužo, to ni šlo, v Avstriji si pa bil zaposlen. So pet, šest mesecev delal, pa so si pol nabavli traktorje. Iz Avstrije tut so kakšnega pripeljali. Pa tu so kupovali.

Kot navaja Vlado Puljiz, je posamezno kmečko gospodarstvo po za-
slugi osvoboditve gospodarstev od presežka delovne sile (deagrarizaci-
ja), naraščajočega dohodka iz nekmetijskih dejavnosti, širitve trga kme-
tijskih proizvodov (povečanje nekmetijskega prebivalstva) in vnašanja
bioloških ter kemijskih inovacij (umetna gnojila itd.) postajalo vse pro-
duktivnejše. Vse te spremembe so bile uvedene na majhnih kmečkih po-
sestvih (Puljiz 1988, 15). Pred uporabo kmetijske mehanizacije so kme-
tje ob mnogo večji fizični obremenitvi pridelali manj, njeno uvajanje pa
je omogočilo širitev proizvodnje in manj ročnega dela. Izboljšal se je tudi
življenjski standard kmetov, so pa imeli dodatne stroške z vzdrževanjem
mehanizacije.

Kot se je spominjal Tomislav, rojen leta 1950 v Mostu na Soči na
Primorskem, se je uspešnost kmetij od srede 60. let dalje merila pred-
vsem v obliki nakupa nove kmetijske mehanizacije:

*Na Tolminskem je bil uspešen kmet, če je mel dost strojev, da ni delal
na grablje in koso. Pri nas jih je blo kr precej. Posebno mlajši, ker so iz
službe dali dnar v kmetijo. Si je kupu traktor in kosilnico, da si je olaj-
šal delo, hitro naredo in lahko bil tudi v službi. Starejši kmetje so mel
pa samo grablje pa koso.*

Tomislav je opozoril, da so starejše generacije kmetov zemljo še ved-
no najraje obdelovale ročno. Iz pogovorov o nakupu mehanizacije je raz-
viden medgeneracijski konflikt, saj ji je bila sprva večinoma naklonjena
predvsem mlajša generacija, bolj vajena na stalno prilagajanje tehnološ-
kim spremembam in standardom, vendar se je postopoma tudi to spremi-
njalo. Zanimanje za uporabo strojev pri delu na kmetiji je hitro naraščalo,
s tem pa tudi proizvodnja, ki je bila pomembna spodbuda tistim kmetom,
ki so bili sicer nezaupljivi do uporabe kmetijske mehanizacije.

Geza, rojen leta 1959 v Tešanovcih v Prekmurju, se je takole spomi-
njal miselnega preskoka med generacijama:

Oče je bil bolj tak – plug pa brana. Delali so toliko, da so si pokrili lastne potrebe pa malo nečesa prodali, da so stroške pokrili. Mi, ki smo bili mladi in odvisni, pa smo stremeli k temu, da smo začeli povečevati, več gnojit, zaščitite več uporabljati in maksimalno vlagati. Začne se prva hiperprodukcija – maksimalno iz zemlje iztržiti čimveč. Ko sem prišel iz vojske in ko sva se z očetom pogovarjala, sem pa takrat čisto drugače gledal na te reči. Sem že tudi hodil malo po svetu in sem njemu rekel: »Glej, če želiš, da bom kmetoval, potem mi gremo maksimalno – čim več zemlje pa hitro posodobitev.« 79. leta smo kupili 60-konjski traktor, 89. smo že kupili dvopogonski torpedo traktor s kabino in postopoma smo šli gor. Več kot je bilo zemlje, tako smo traktorje dokupovali. Tisti, ki so na stari način kmetovali, so pač kmetovali za sebe. Proizvodnja se je dvigovala, živina se je pitala na večjo težo. Vse to je dajalo več prihodka, lažje se je investiralo. Nekdo na kmetiji pa še ena plača je morala priti. To je peljalo razvoj. Razen tam, kjer so se pa intenzivirali in so bili samo na kmetiji in so se začeli hitro povečevati. Tam pa je bilo to drugo.

Sprememba mentalitete med obema generacijama je dobro vidna tudi pri najemanju kreditov za investicijo na kmetiji. Kot je opozoril Geza, rojen leta 1959 v Tešanovcih v Prekmurju, je pri najemanju kreditov opaziti, da je bila starejša generacija izrazito previdna in da je imela odpor do tveganja:

Naš oče, ouuuu, ne bi šel v kakšen kredit. »Kaj bi še hitro nekaj nabavili?« On: »Ne, ne.« Medtem ko jaz, ki sem bil že malo več o teh stvarih podučen, mi smo drugače gledali na to. Če nisi šel v kredit, če nisi investiral, tudi s tujim denarjem, ti je razvoj bil počasnejši. Če ti računam, da povečaš prihodke za toliko, je pa to druga stvar, ker takrat so tudi zadruga učile: »Investirajte, kreditirajte, vlagajte.« To je blo delo zadruga. In kdo je to poslušal, šel po teh stopinjah, se je prej potegnal, kdo ne, je zaostal.

Starejša generacija je oklevala pri najemu posojila zaradi močno zakoninjenega strahu pred izgubo kmetije zaradi nezmožnosti odplačevanja dolga (Jurij, 1934, Breznica nad Škofjo Loko na Gorenjskem):

O nakupu traktorja so odločal starši al pa naslednik kmetije. Pr nas je moj brat, ki je bil naslednik kmetije, sta se z mamo, ki je prej gospodarla, posvetovala, velik se je pa sam odločal. Mama ga je včas še zme-

ri držala za vrat: »Ne se zapufat.« Posojila so se včas ljudje bal na smrt, ker je velik ljudi propadl, ki so posojilo vzeli.

Kljub vsemu se podjetnost kmetov kaže tudi v pogumu najema kredita za nakup kmetijske mehanizacije, čeprav je mnoge pri tem preveval strah, a so se za to tveganje vseeno odločili (Jurij, 1934, Breznica nad Škofjo Loko na Gorenjskem):

Prvi traktor je brat kupil kasneje ko leta 1970. Je hodo spraševati v trgovino, kaka je cena traktorja. Mu je reko: »Ti ne boš nikol kupil, če boš hodo tkole spraševati. Dons je tokle, čez en tedn bo pa dost več. Ti uzem posojil, tut tle v zadrugi ga boš dobil, pa traktor kup.« In res je to naredo in je dobil traktor. Financiral ga je sam, iz kmetije. S prodajo lesa, drv je dobil denar. Takrat se je mehanizacija šele začela in ljudje so hitr pokupil.

Pripravljenost na tveganje je ena izmed pomembnih lastnosti podjetnih in gospodarnih kmetov. Duška Kneževič Hočevar izpostavlja, da sprejemanje tveganjih in negotovih odločitev družinskih članov o prihodnjih investicijah ter smereh razvoja kmetovanja ne zadeva zgolj izračunavanja denarnih vložkov, ampak sta lahko tveganje in negotovost odločanja tudi vir njihove ustvarjalnosti, umeščanja v skupnost, (samo) opredeljevanja in socialnosti oziroma osnova strahu pred neuspehom (Kneževič Hočevar 2015).

Iz povedanega razberemo, da se medgeneracijski konflikt ne kaže zgolj v načinu modernizacije in v nezaupanju starejše generacije v tehnologijo ter v sam način kmetovanja, ampak tudi v spreminjanju načina življenja in akumulaciji kapitala za modernizacijo, mehanizacijo ter intenzifikacijo kmetijstva, ki jo opazimo pri mlajši generaciji. Iz povedanega lahko vidimo, da je v nasprotju s starejšo generacijo mlajša stremela k drugačnemu načinu življenja, višjemu življenjskem standardu, mehanizaciji, investicijam in sledila drugim, bolj tržno usmerjenim družbenim ideologijam dela. Glede na to, kako se je opisala mlajša generacija kmetov, lahko vidimo, da je sledila idealu podjetniško usmerjenega kmetovalca, ki je visoko vrednotil avtonomijo, usmeritev k dosežkom, tveganje in samoučinkovitosti. Prav tako je imel jasno postavljene cilje, poslanstvo in vizijo, poznal pa je tudi trg ter potencialne ciljne kupce zanj. Velja poudariti, da je to sčasoma postalo tudi sistemsko mogoče. Starejši generaciji so to v zgodnjih letih socializma in vse do srede 60. let onemogočali sistemske politične ovire in finančno povojno pomanjkanje, ki so ovirali mehaniza-

cijo zasebnih kmetij, saj ni bilo mogoče kupovati delovnih strojev. Čeprav sprva nezaupljiva, je sčasoma tudi starejša generacija postajala vse bolj naklonjena nakupu agrikulturne mehanizacije.

Pospeševalne službe kmetijske zadruge so igrale pomembno vlogo pri osveščanju kmetov, naj investirajo v kmetijo s pomočjo kreditov za intenzivnejšo pridelavo, in jim tudi pomagale do ugodnih kreditov (Geza, 1959, Tešanovci v Prekmurju):

75., 76., 78. leta je bil v Jugoslaviji takozvani zeleni plan. Denar na razpolago. Svetovalna služba je šla na teren poiskati najbolj zanimive kmetije, ki bi investirale v objekte. Desetletna doba odplačevanja, dve leti moratorija pa zanemarljive obrestne mere. So tudi k nam pršli, so rekli očetu, »Glej, dečko je doma, treba je zgraditi neko štalo«, ka smo meli za dva, tri bike eno podrtijo tam odzadi. So denar na HKS [hranilno kreditna služba], to je zadružna oblika financiranja bila, prepračunali zemljo in drugo, so rekli: »Vi lahko dobite 13 milijonov dinarjev.« Zračunali so za trinajst milijonov na osem hektarjev zemlje. »Lahko mate 25 glav živine in dobite ta kredit. Štala se mora zazidat.« Štala se je zazidala. Dve leti je bil moratorij, nič plačevanja, po dveh letih smo začeli plačevat – prvo leto dva, tri bike. Smo takoj povečali proizvodnjo iz dveh, treh krav na pet, šest krav. Je blo pet, šest bikov. Takoj smo nekaj zemlje poiskali, se je povečevalo. Takrat sem js že bil doma. Leta 1979 je že oče gledal za enim močnejšim traktorjem, takoj že dva traktorja in se je to začelo.

Nekateri sogovorniki, ki so zbrali pogum in najeli kredit za investicijo v strojno mehanizacijo, so slednjega v obdobju visoke inflacije konec 80. let v Jugoslaviji odplačali po izjemno nizki ceni in hitro, kot se je to zgodilo sogovorniku Feriju, rojenemu leta 1948 v Selu na Goričkem v Prekmurju. Leta 1987, ko se je začel ukvarjati s sadjarstvom, je kupil svoj prvi traktor, pozneje istega leta pa še enega:

Js sem dal idejo za traktor. Očeta več ni blo. Mama ni bla nič proti. Je vidla, ka brez mehanizacije ne gre. Ne moreš se iti sadjarstva, če maš 2.500 jablan. Ti ne moreš peš to špricat, moraš s traktorjem, pa travo zrihtat. IMT-jev traktor niti ni bil drag, Zetor je bil precej drag. Je bil luksuzni. Zdej več ni, je že 45 let star. IMT-traktor je bil po Fergusonovi licenci, angleški traktor je bil. Delali so jih v Beogradu. Te sem pa tistega kupo. Dobr za tiste čase. Te sem pa isto leto kupo še Zetorja. Zetor je pa Češki traktor. Je bil pa še modernejši, je mel

Slika 4: Ferijev prvi traktor znamke IMT 542 De luxe
Avtorica: Polona Sitar.

klimo noter, ogrevanje. Še zdej ga mam. Tista vlka inflacija je takrat bla. In js ko sem sadjarstvo začel, sem ga vzel na kredit. Hranilno kreditna služba je bla v zadrugi in sem dobil kredit. Js sem kupo IMT-jevega te pa sem vido po tistem tega Zetorja. Ta se mi je bolj dopa-do, veš. In ajde, grem do direktorja, sma bla pač kolega na HKS-ju. Sn reko: »Čuj, js bi Zetorja kupo.« Pravi: »Ja, moraš eno tretjino pologa dati.« Pa sn reko: »Dobro, ti meni zdaj traktor prodaj, js bom unga IMT-jevega prodal, pa potem ko ga prodam, tretjino položim pologa.« Ker je tista vlka inflacija bla, js nisem nikol pologa dal pa mi je dal ce-lega na kredit. Ti povem, ka če dve leti sem eno plačo plačal, če je pa bla 100-odstotna inflacija. Z eno plačo sem plačal vse te kredite.

O nakupu novih kmetijskih naprav in mehanizacije so v veliki meri odločali predvsem moški, najpogosteje bodoči prevzemniki kmetij. Slavoj, rojen leta 1940 v Rogačici na Dolenjskem, se je spominjal:

Za nakup traktorja sn se kr sam odločo. Starši niso bli navdušeni: »Kaj pa nucamo traktor, sej so konji u štal.« Niso bli naklonjeni mehanizaciji. On so še od majhnga navajeni, da se ne da drugač, kot tko. Traktor je bla nova stvar. Prej je bla vprežna živina pa delovna sila.

Slika 5: Traktor Zetor, parkiran na Ferijevev dvorišču
Avtorica: Polona Sitar.

Če me je kdo videl, kok sem hitr zoral, je bil kr tiho, ker je poprej brano. Mladi smo prej prijel za nov način, oni so še zmer govoril: »Sej smo vedno na roke delal.«

V nasprotju s starejšo generacijo se je mlajša bolj zavedala potrebe po inovacijskih spremembah in hitreje opuščala tradicionalno kmetovanje. Bolj je težila k boljšemu načinu življenja, k širitvi in posodobitvi kmetije, ne pa zgolj k preživetju. Pri mlajši generaciji so v ospredje vse bolj stopali organizacijske veščine, uporaba prefinjene tehnologije in napredek, ki so postali simboli uspeha, to pa je bilo precej drugačno od idealov trdega dela pri kmetovanju, ki jih je gojila starejša generacija (prim. Brandth in Haugen 2000). Kmetje so vse bolj postajali povezani z upravljanjem kmetije in s tem vse bolj ločeni od fizičnega dela ter bolj povezani z načrtovanjem in nadzorom proizvodnega procesa.

So pa bili tudi pripadniki starejše generacije, ki so z navdušenjem sprejeli mehanizacijo kmetij. Ivana, kuharica, leta 1948 rojena v Borštu na Primorskem, se je spominjala, da je tast jokal od sreče ob nakupu traktorja:

Mi smo meli katrco in smo ga šli kupit. Sem rekla: »Oče, greste z nami?« Je reko: »Ne. Ma kaj, res bo pršo traktor?« In smo pršli domov in ko je ču, da je pršu traktor na dvorišče, so mu šle solze. Je reko: »Ma kej res? Ma kako ste to kupili?« On nam ni mogo pomagat. Milan je vzel neki kredita za traktor. Smo dobil gradbeni kredit in ga pretopil za traktor. Tako se je to delalo. Nisi mogel kredita za traktor dobit.

Mlajša generacija kmetov, ki je imela največjo željo po vnašanju novosti na kmetijo za namen modernizacije kmetij in akumulacije kapitala, se je pri tem srečevala predvsem s pomanjkanjem denarja. Nekateri sogovorniki so starejšo kmečko generacijo opisali kot »starokopitno« zaradi prepričanja, da naj bi zgolj kmetija zagotavlja eksistencialno varnost (Jurij, 1934, Breznica nad Škofjo Loko na Gorenjskem): »Starokopitn kmet je nekdo, ki ima staro miselnost – on ni predvideval, da se mora ta situacija mal spremenit, da mora it na boljš. Oni so računal, da ma tolk zaledja, da je dober.« Mnogo starejših ljudi se je tehničnemu napredku izogibalo, ker ga niso razumeli ali pa so ga videli kot nekaj, kar škoduje, zaradi prepričanja, da naj bi tehnika življenje mehanizirala in utesnjevala.

V zgodovinski perspektivi je namreč družinska kmetija velikokrat delovala kot dejavnik stabilnosti v družbenokriznih razmerah. Prav tako je bilo pri starejši generaciji kmetovanje dojet kot varna in predvidljiva oblika dela v primerjavi z novonastajajočo industrijo, ki teh lastnosti ni imela, saj je bila v fazi razvoja, delovna mesta pa niso bila vedno varna. Jurij, rojen 1934 na kmetiji v vasi Breznica nad Škofjo Loko na Gorenjskem, ključavničar, se je spominjal:

Sem mel gor enga soseda, en tak kmet, starokopitn do konca. Ker sem se js šel učit, se mu je zdel neumno. Ko sem bil že u služb, je rekel: »A si ti še u služb?« Je htel rečt: »Glih zdej bo vse propadl, boš vido, pa kmetije nimaš.« Včasih so komu, ki je bil delavec, kmetje rekli: »To je pa en revež.« Če nisi mel kmetije, nisi bil nč. Kmetija je dala občutek varnosti. Če maš doma kmetijo in bo sila, boš mel smreko manj, bukev manj, borovnice. Starokopitni kmetje so se kasnej omehčal, ker so vidl, da so njihov otroc več dnarja skup spravl k oni.

Iz povedanega razberemo dokaj razširjeno stališče, da je kmetom kljub težjim delovnim pogojem lažje preživeti kot siromašnemu delavskemu sloju, ki je bil za svoje preživetje na milost in nemilost prepuščen trgu. Temeljno prednost so videli v možnosti zagotavljanja lastne prehranske varnosti, zaradi katere so bili neodvisni. Kmetija jim je predstavlja-

la rojstni kraj, delovni prostor, bivanje in tudi življenjski stil. Mnogi so bili na kmetijo tudi močno čustveno navezani, ker je bila v družinskem lastništvu več generacij.

Zaničevalen odnos kmetov do mlajše generacije, ki se je zaposlila v tovarni, se zrcali tudi v nezaupljivosti glede ravnanja denarja pri trošenju, saj je bil prisoten strah, da bodo mladi z denarjem ravnali nespametno, sledili svojim iracionalnim vzgibom in ga porabili za nepomembne predmete potrošnje (Jurij, 1934, Breznica nad Škofjo Loko na Gorenjskem): »Pol je mal tega blo: 'Lej, zdje je pa ta šla v službo. Ja zakva je šla v službo, kva bo s tem kupila? Kakšno cunjo bo več kupila.' Taka je bla miselnost. Starejši so tak mislli. So hoteli rečt: 'Doma naj bi delala.' Vse je bilo v delu.«

Ekonomska samostojnost odraslih mlajših družinskih članov jim je omogočila precej samostojnejše odločanje. Kot opozarja Franc Hribernik, je bil pri starejši generaciji v procesu zaposlovanja mladih izven kmetije v ozadju tudi strah, da bi se pretrgala predvidena intergeneracijska kontinuiteta in bi prišlo do odhoda mladih s kmetije. To bi lahko posledično pomenilo zaton ne le socialne, ampak tudi njene ekonomske funkcije. Ponovna vrnitev na kmetijo po tem, ko so si mladi že uredili lastno življenje drugje, pa je bila manj pogosta (Hribernik 1995, 210).

Sogovornik Geza (1959, Tešanovci v Prekmurju) se je spominjal, da sta leta 1975 industrializacija in izobraževanje na Goričkem povzročila, da se je mnogo mladih izselilo v bližnje mesto, prav tako pa sta imeli na izseljevanje vpliv tudi sosednja Avstrija in Nemčija:

V 70. letih je migracija prekmurcev v Avstrijo pa Nemčijo bla večja, kot je zdaj kjerkol na svetu. Celo Goričko je migriralo. Iz vsake hiše je nekdo migriral v Avstrijo al pa Nemčijo. To so ljudje prinašali denar in se je to poznalo. Potem dnevni migranti so bli na Avstrijskem. Bila pa je dejansko razlika, če je bila še ena dodatna dobra plača. V 80. letih če sta bla gospodar pa gospodinja stara 40 al pa 45 let, je mladi sin komot lahko šel, zato ker sta onadva na kmetiji z osem ali deset hektarjev to lahko sama naredila. Če je prišo domov, se je vsedo na traktor pa naredo, kar je blo potrebno. Se je to zlahka naredilo. Se je pa ena plača neverjetno bolj poznala.

Iz povedanega razberemo, da je mehanizacija, ki je močno olajšala mukotrpnost kmetijskih del, omogočila tudi premagovanje težav, ki jih je povzročalo vse večje pomanjkanje delovne sile na podeželju. Da majhna

Tovariš

Volovska vprega dvokolesnega vozila —
„šatrg“ v vasi Sadu blizu St. Vida pri Stični
iz novega slikovnega gradiva Etnografskega muzeja
v Ljubljani Foto: Šušteršič

18. XII. 1950 - ŠT. 41 - L. VI - DIN 10

Slika 6: Kmet na kolovozu s kravjo vprego na naslovnici časopisa *Tovariš*
Vir: *Tovariš* (leto 1950, št. 41).

kmečka gospodarstva polkmetov niso propadala, sta bila ključna ponudba in nakup sodobnih delovnih strojev, ki so delo časovno skrajšali.

Miha, rojen leta 1936 v Rogačicah na Dolenjskem, ki je kmetijo prevzel od očeta, je opozoril na pomemben dejavnik v kontekstu mehanizacije kmečkih gospodarstev, in sicer izgradnjo infrastrukture. Brez nje namreč uporaba mehaniziranih strojev niti ni bila mogoča. Svoj prvi traktor je kupil leta 1974. Kot se je spominjal, tega leta še ni bilo makadamske ceste iz Rogačic do Sevnice, in čeprav je kupil traktor, ga ni uporabljal, ker ni bilo ceste zanj:

Kolovozi so bli. Nič šudra, jame ... Takrat smo še peš hodil. So ble ozke poti, prilagojene konju in vozu. Nisn mogo iz gozda drv prpelat, ker je bil traktor, ker ni blo pota. Sn s konjem mogo v hrib, isto ko je fotr moj vozo v hrib sto let nazaj. To je trajal. Ceste smo gradil tako, da smo eno nedeljo pomagal enemu in drugo drugemu. Sem mel eno leto avto kupljen pa ga nisem mogel domov prpelat, ker ni blo ceste.

Iz povedanega je razvidno, da izgradnja primernih cest za nove traktorje in tudi avtomobile na bolj oddaljenih kmetijah ni šla v korak z modernizacijo ter opremljanjem kmetij s kmetijskimi stroji.

Nekateri kmetje so se bali vzeti posojilo za nakup modernih kmetijskih strojev zaradi močno zakoreninjenega strahu pred izgubo kmetije zaradi nezmožnosti odplačevanja dolga. Da so zaslužili denar za nakup traktorja in ostale mehanizacije, so se mnogi kmetje za nekaj mesecev ali let zaposlili v tujini, npr. v Nemčiji, Avstriji, Libiji, Švici ali Kanadi. Miha, rojen leta 1936 v Rogačicah na Dolenjskem, kmet, ki je hkrati služboval pri Slovenskih železnicah v Ljubljani, je prvi traktor kupil leta 1974. Pred tem ga je brat, ki je delal v Kanadi, povabil, da se mu pridruži: »Vidim, da se matraš za tele dinarje. Bi pršo ti v Kanado k men? Boš več zaslužo ko vsi.« In res – cel traktor sn zaslužo! Šel sn leta 1971, za pol leta. Brat je delal suhe stene v montažnih hišah. Strope sn šraufo gor iz gips plat. 74. leta sn šel na šiht.« Franci, rojen leta 1952 v Pokleku nad Blanco, se je leta 1972, ko je odslužil vojaški rok, odpravil v Nemčijo, v München, kjer je pomagal mizarjem pri delu:

Smo lahk delal zjutraj od sedmih pa zvečer do sedmih, nam se je šlo za denar. Mi nismo ne vem kaj druga počel. Če si luftar in tist vse zapraviš, pol se maš kam dat, če pa sparaš, pa ne. Sn skleno, da grem rajš domu in se tuki zaposlim. Vsak mesc sn 1.000 mark spravu na kup, pol smo pa nov hlev zgradil.

Slovenija je bila od sredine 60. let tudi država »zdomstva«, saj so državljani odhajali na začasno delo v tujino, znano tudi kot t. i. gastarbajterstvo, ki predstavlja obliko migracije iz ekonomskega razloga, ki je včasih postala trajna, ko je zdomstvo postalo izseljenstvo (Čepič 2010).

Postopoma so kmetije postajale vse bolj mehanizirane, kar se je zrcalilo tudi v procesu razslojevanja. Nakupi kmetijske mehanizacije so med sovaščani, malimi in velikimi kmeti, ustvarili večje razredne razlike, saj je nekdo lahko z denarjem od prodaje izdelkov na trgu ali zaslužka od zaposlitve kupil enega ali več novih traktorjev, nekdo drug pa le enega, in še to rabljenega. Nakupi kmetijske mehanizacije, tudi v tujini, predvsem v Avstriji in Nemčiji, so še močnejše zarezali v razlikovanje med kmeti, saj so se bogatejši kmetje od revnejših razlikovali tudi po tem, da so bili zmožni slediti tehnološkim inovacijam, ki so jih znotraj Jugoslavije narekovali sami (prim. Slovinc 2017, 82).

Danilo, rojen v Mostu na Soči leta 1950, agronom in kmet, kmetijski pospeševalec, je takole opisal svojo kmetijo, opremljeno z najnovejšo moderno kmetijsko mehanizacijo:

Mi smo meli eno modernejših kmetij. Kidanje gnoja smo mel na stroj. Po letu 76 smo to uvedli. Nakladalno prikolico smo mel že 76. leta. Pru je bla kosilnica mal po 60., potem traktor. Mel smo dva traktorja – enega majhnega in enega Tomo Vinkovič. Ko sem šel po drva, sem rabil dva traktorja za prevoz. Dva traktorja, grablje, pajka, dosuševalno napravo, silos, je bla moderno opremljena kmetija. Kar se je pridelalo, kar se je oddalo mleka, vse to je šlo nazaj v stroj.

Slavoj (1940, Rogačice na Dolenjskem) je opozoril na tekmovanje kmetov glede boljše opremljenosti s kmetijsko mehanizacijo: »Po 72. letu so kr mal tekmoval, kir bo traktor kupu. So izredno šparal, da so ga lahko kupil. Gledal so, kir bo mel boljšga.«

Janez, rojen leta 1936 v Idrskem pri Kobaridu na Primorskem, kmet in poštar, se je spominjal: »Bl bogati kmetje so se lož preživljal, lož kupil obleko in takšne stvari. So mel več denarja. V naši vasi je blo 80 procentov bogih kmetov in 20 procentov tistih, ki so boljš živel. To je še blo hitro po vojni, 60. leta, potem so pa po drugi stran trpel tisti. Močan kmet se ni zaposlil v tovarni, je blo treba doma delat.« Janez je opozoril na zanimiv obrat, do katerega je prišlo, ko so se manjši kmetje zaposlili, in sicer da so bili v boljšem položaju od večjih kmetov, saj jim je neagrarni dohodek iz zaposlitve poleg popoldanskega dela na kmetiji omogočal boljši

življenjski standard v primerjavi z delom izključno na kmetiji. Podobno ugotavlja Jože Levstik, saj je po njegovem mnenju polproletarec prišel do relativno boljšega položaja, ker je hrano pridelal doma, kar mu je zmanjševalo življenjske stroške in omogočalo večje prihranke za investiranje v nakup zemljišč, orodij ter kmetijskih strojev. Materialni položaj polkmeta se je lahko izboljšal do te mere, da je bil pogosto boljši od položaja čistege kmeta, ki je imel preveliko posestvo in si zato ni mogel poiskati dodatnega zaslužka izven kmetijstva (Levstik 1964b).

Skladno s klasično marksistično analizo so bili kmetje – polproletarci najsiromašnejši kmetje, ki se niso mogli preživljati od svojega dela na kmetiji, zato so morali delati pri bogatejših kmetih ali pa se zaposliti izven kmetije, v socializmu pa sloj polkmetov pride do boljšega gmotnega položaja in v določenem obdobju doseže boljši standard kot čisti kmetje s preveliko zemlje, ki je ne morejo obdelati (Geza, 1959, Tešanovci v Prekmurju, 1959):

Eno obdobje so ti polproleterci boljše preživel. V 80. letih, ker tudi takrat plače niso bile slabe. Plačilna moč je bila dobra pa še nekaj je doma prišlo. V tem obdobju se je največ hiš gradilo. Dva sta se poročila. Oba v službi, v letu, dveh je že hiša rasla. Osebni dohodek je bil zajamčen. S službo so meli preskrbljeno socialno varnost, s kmetije pa so si pridelali, da so meli lastnega prašiča, mleko, krompir. Vsa zelenjava je doma zrasla. 82. leta smo zgradili tovarno sladkorne pese v Ormožu. Celo polproletarjat je sladkorno peso prideloval na vsaki kmetiji, ker je bila dobro plačana. Se je dalo dobro zaslužiti in so jo pri vsaki hiši pridelovali, pa če tudi le na 50. arih.

Jurij, rojen leta 1934 v vasi Breznica nad Škofjo Loko na Gorenjskem, ključavničar, je izpostavil, da sta po njegovem mnenju v socialistični Sloveniji najbolj prosperiala in najboljše živela dva sloja ljudi – politična elita in polkmetje: »Najboljš je šlo tistim, k so mel kolkr tolk dobro službo, plačo pa doma je mel še neki mal zemlje pa je tam delal. Tam je mel že svoje stanovanje, mu hiše ni blo treba delat. Tist so takrat najboljš žvel. Pol so bli pa še tist, ki so bli na vrhu gor, politiki.« Kot opozarja Levstik (1964c), je bil ekonomski položaj delavca – kmeta (oziroma polkmeta) boljši od položaja delavca tudi zato, ker je polkmet pokrival del prehrabnenih potreb iz lastne kmetije, ob seveda mnogo daljšem delavniku, kot ga ima delavec, ki živi v mestu in mu je zaposlitev hkrati edini vir dohodkov. Vsa kmečka gospodinjstva naših sogovornikov in sogovornic so si hrano pridelala

la doma ter stremela k popolni prehranski samozadostnosti. Kot opozarja Ana Barbič, tudi če kmetija ni bila osredotočena na tržno proizvodnjo, ampak je hrano proizvajala predvsem za lastne potrebe, lahko v njej prepoznamo gospodarski pomen, saj mešana gospodinjstva niso vstopala na trg kot potrošniki kmetijskih proizvodov, saj so jih proizvedla sama (Barbič 1990, 30).

Po besedah sogovornika Geze (1959, Tešanovci v Prekmurju) so se kmetije v 80. letih začele ločevati na samooskrbnejše in na tiste bolj tržno usmerjene, ki so več pridelovale in prodajale. Slednje so se širile tudi tako, da so veliki kmetje kupovali zemljo od polkmetov in povečevali svoj zemljiški obseg, s čimer so bili na trgu vse bolj konkurenčni in lažje sledili kmetijskim inovacijam:

V 80. letih prvi mladi že odidejo iz kmetije in starejši že ponujajo zemljo. Takrat je bila zemlja prepocen, zastonj. Bilo je nekaj malo sklada pa Kik je kupoval zemljo za male denarje. Mi smo se krepili na ta račun, ko smo kupovali zemljo polproletarcev, ali pa so dajali v najem pa so rekli: »Vsak konec leta mi prineseš za en hektar vrednost 1.000 kil pšenice.« To je dans 180 evrov. »Tulk da odplačam obvezni katastrski dohodek pa dobim še za božične praznike nekaj.« In tak so se začele prve kmetije potem krepit in do 90. leta če pridemo, to so obdobja, ko lahka rečemo, hiperinflacije. Zadolžil si se letos za celega bika, za pet let si prodal pol teleta pa si to plačal. To je v kmetijstvu naredilo zelo velike premike. Začele so se gradit večje zgradbe, krepit polja in dejansko se je dalo lepo živeti.

Veliki kmetje iz obdobja socializma so tudi v obdobju samostojne Slovenije ohranili gospodarsko dejavnost, mnogo malih kmetov, ki jim je glavni vir zaslužka predstavljalo udejstvovanje v neagrarnih panogah, kot je bila zaposlitev v tovarni, pa je kmetovanje ohranilo v zmanjšanem obsegu, nekateri pa so ga čisto opustili (Slovenec 2017, 82).

Več prihodkov na kmetiji se je navzven manifestiralo tako, da so si malo bogatejši kmetje lahko prej kupili traktor, malo boljši avto in prej sezidali ali obnovili hišo. Nekateri sogovorniki so polkmete imenovali »fni kmetje«, saj so si zaradi boljšega zaslužka lahko več privoščili. Fanika, rojena leta 1928 v Prožinski vasi na Štajerskem, finančna referentka, se je spominjala:

Potem po vojni so šli pa v službe, so zaslužili in so denar imeli in so se znašli. Iz kmetije so hodili v službo. Je imel doma kmetijo pa je

v Štorah delal v tovarni. Je zaslužil denar in je bil potem fin kmet. Lahko si je malo boljše stvari pridobil. So imeli dopoldne službo in popoldne. So imeli denar. Tisti so živeli super. Tudi ženske so hodile v službo. Boljše so se lahko oblekli. Na kmetiji nisi lepo oblečen, ker se hitro umažeš. Šli so v službe, ker niso meli zaslužka na kmetiji, tu so pa zaslužili. Potem so pa lahko gospodarili doma. Recimo, je imel tri krave in si je želel še eno pa jo je lahko kupil, prej je pa ni mogel. Hiše so si popravljali.

Tudi sogovornik Lojze, rojen leta 1938 na Brezjah pri Podplatu na Štajerskem, je poudaril pomen dodatnega zaslužka pri gospodarjenju na kmetiji: »Po sihtu sem zaslužil še dinarje s fušanjem [delom na črno] popoldne. Se je dalo fajn zaslužiti. Pa smo pol kupli, kar smo rabli. S tem denarjem smo naredili hišo, štale, gorco in vinsko klet. Kupili tudi traktor in avto pa kar je blo treba za kmetijo.« V kmečkih gospodinjskih polkmetov, kjer so družinski člani dnevno migrirali, je prišel nakup avtomobila in pred njim motorja na vrsto prej kot v nekmečkih gospodinjskih s približno istimi dohodki. Z denarjem so tudi plačevali davke in ostale življenjske stroške za preživetje gospodinjstva, hkrati pa so večjo potrošniško moč, predvsem v 70. letih, izkoristili za gradnjo hiše, njeno opremo in za boljšo kvaliteto življenja. Pri tem so stremeli k spremembam in tehnološkemu napredku ter denar investirali tudi v nakup živine, gnojil, boljših semen in strojev.

Lastniki nove kmetijske mehanizacije so ostalim kmetom in sovaščanom dajali pozitivne predstave o lepšem, lažjem ter boljšem življenju. Te so bile prav tako sestavni del ideologije industrijske modernizacije in družbene ideologije napredka ter razvoja, ki sta obljubljala boljše in lepše življenje. Socialistični sistem je skušal s tehnološkim razvojem in modernizacijo kmečkih gospodarstev olajšati povojno pomanjkanje, priskrbeti napredek in jih rešiti zaostalosti. S procesom modernizacije je želel utelesiti alternativo kapitalizmu z ustvarjanjem življenjskega standarda, ki bi tekmoval s tistim na Zahodu. Kot izpostavlja Igor Duda, je posedovanje tehnoloških novitet v Jugoslaviji predstavljalo dokaz lastnega blagostanja in rasti standarda ter tudi statusni simbol v tekmovanju s sosedi, prijatelji in družino. Meja med potrebami in luksuzom se je z razvojem potrošniške družbe vedno bolj pomikala v korist potrebe. Kar je bilo še nedavno draga novost na tržišču, je hitro postajalo običajno v vsakem domu (Duda 2005, 67).

Velja opozoriti, da je sloj polkmetov z višjim zaslužkom postajal vedno pomembnejši potrošnik, ki je imel vse večjo kupno močo (Geza, 1959, Tešanovci v Prekmurju, 1959) :

83. leta smo mi meli osem, devet hektarjev zemlje. V enem letu si je oče vplačal osebni avto Lada, jaz osebni avto Fičo, pa še gostilno smo meli, ki je koštala približno enga fičota. Ampak takrat naša proizvodnja nam je to omogočila. Pet bikov, dve tone mesa je to že bil limuzina avto lahko. Naši produkti so meli vrednost. Zato je pa delavska plača bila v razmerju tudi višja, vendar je hrana mela drugo vrednost.

Pri doseganju višjega življenjskega standarda je bilo po besedah Marjana (1936, Zaloška Gorica na Štajerskem) pomembno to, da so se kmetje zaposlili izven kmetije in da so bili varčni: »Služba je pomenila boljši standard. Dodaten denar si dobil. Standard si zvišal glede na to, koliko si privarčeval. Si moral od svojih ust odtegovat.« V kontekstu razmišljanja o dvigu življenjskega standarda moramo imeti v mislih tudi to, da so osebnostne značilnosti posameznika, kot so varčnost, odrekanje, požrtvovalnost in iskanje kompromisov, omogočile, da so si, poleg njihove iznajdljivosti in podjetnosti, nekateri kmetje ustvarili več. Seveda pa na dvig standarda niso vplivale samo osebnostne značilnosti posameznika ali posameznice, ampak moramo upoštevati tudi kulturni, družbeni in ideološki kontekst časa. Tehnični razvoj v socializmu je dvigoval gospodarsko proizvodnjo, zviševal življenjsko raven in veljal za sredstvo dosega srečnejše prihodnosti. V izboljšanju in obvladanju sodobne tehnike in mehanizacije je bil »ključ« do rešitve težav socialistične skupnosti. Prav tako so se v obdobju socializma kmetom odprle nove, izjemno privlačne možnosti za pridobivanje dohodka iz neagrarnih virov in s tem tudi izboljšanja socialnega statusa. Pri tem je bila kombinacija zaslužka od kmetovanja in zaposlitve v tovarni ena izmed najpogostejših in najdobičkonosnejših.

Ko skušamo razumeti, kaj je višji standard pomenil za življenje ljudi, odnose med njimi in njihovo vlogo v skupnosti, pripovedi ustne zgodovine razkrivajo zanimive perspektive. Po eni strani so sogovorniki in sogovornice poudarjali, da so bili v socializmu vsi ljudje enaki in da med njimi ni bilo velikih razlik, po drugi strani pa je bila prisotna tudi zavist do uspešnejših kmetov, ki so jim nekateri očitali, da do višjega standarda niso prišli pošteno. Tistim, ki so bili premožnejši, so očitali, da izstopajo in se bahajo. Kot je dejal Marjan, rojen leta 1936 v Zaloški Gorici na

Štajerskem: »Recimo, vi ste mela večjo kmetijo, ste bla bolj premožna, js pa manj. Navzven se je videlo. So rekli, da je bahač.«

Pri kmečkem in polkmečkem sloju prebivalstva je pripravljenost trdo delati izjemnega pomena ter velja tudi za pogoj, da si sprejet v ruralno skupnost, poleg drugih karakteristik, kot je pripravljenost pomagati drugim. Tisti, ki so zaradi delovne vneme dosegli višji življenjski standard, niso imeli nujno želje po izstopanju iz skupnosti, saj niso želeli biti stigmatizirani in izobčeni. Kot se je spominjal Ludvik (1940, Gornji grad blizu Zgornje Savinjske doline na Štajerskem):

Razlika se je čutila po boljšem standardu, kakšne avte je kdo imel, da bi pa bilo razredno ločevanje, pa skoraj ni bilo opazno. Standard prinese privilegirance, kot rečemo, bahače. Sem mel prvi najboljše opremljeno kmetijo, a nisem želel izstopati, ampak pomagati ljudem.

Če si preveč izstopal, si veljal za vzvišenega, s čimer si lahko izgubil družbeno vrednost, saj je v socializmu mnogo ljudi iskalo spoštovanje in javno priznanje z identificiranjem z delavskim razredom, z njegovo skromnostjo in običajnostjo. Ljudje niso želeli biti nujno povezani z ljudmi iz višjih družbenih razredov, ker je lahko to veljalo za vir obsojanja in posmeha (Sitar 2020a, 114).

Iz citatov razberemo ambivalentni položaj, ki je kmetom v vsakdanjem življenju prinašal dilemo, saj so težili k temu, da bi bili v okolici prepoznani kot uspešni in podjetni, hkrati pa je bil prisoten strah, da bi bili negativno označeni kot »bahači« in s tem družbeno izobčeni. Na vsakdanji življenjski ravni so bili kmetje razpeti med stremljenjem k doseganju družbenih pričakovanj in ugleda ter težnjo k napredku in uspehu na svojih kmetijah ter s tem k višjemu družbenemu standardu. V tem kontekstu velja omeniti, da sta bili podjetnost in iznajdljivost kmetov družbeno zaželeni lastnosti, saj so takšni kmetje poželi družbeno odobravanje in bili vzor drugim, težava pa se je pojavila, če je obstajal sum, da je kmet do boljšega statusa prišel z goljufanjem drugih, krajo, špekuliranjem ali se je kakor koli okoristil na račun drugih.

Na tem mestu velja opozoriti še na medsebojno pomoč, ki je bila tudi v socializmu izjemno pomembna, med sorodniki, sosedi in prijatelji, ki so si pomagali pri gradnji hleva ali hiše, košnji trave ali okopavanju njive. V procesu povečevanja nakupa kmetijske mehanizacije so prišle do izraza medsebojne usluge, ki so vključevale tudi uporabo mehanizacije. Ludvik, rojen leta 1948 v Gornjem gradu blizu Zgornje Savinjske doline

na Štajerskem, kmet, se je spominjal, kako je kot prvi lastnik traktorja z njim pomagal drugim:

Pri nabavi strojne mehanizacije recimo, da je nekdo imel pet hektarjev, drug deset hektarjev. Tudi za pet hektarjev je rabil traktor, plug, brano pa še ostale priključke. Ni se izšlo. Si je izposojal priključek ali sem pa jaz šel z nakladalno prikolico za seno. Sem jo imel dve leti pred vsemi. 68. leta sem jo kupil. Do 70. leta so samo še dve prišli. Sem delala usluge. Šel sem jim seno pobirat, nalagat. V mnogih primerih je bila medsebojna usluga. Gorivo sem moral plačat. Sem to računal, a bolj minimalno. Je bilo pravo tovariško vzdušje. So bili trije žitni kombajni. Žita smo imeli dva hektarja. Ni mogla biti ročna žetev pšenice, ker ni bilo ljudi – se ni izšlo časovno niti stroškovno.

Iz citata je razvidno, da je bila mreža neformalnih odnosov med sorodniki, prijatelji in znanci ključen vidik sociabilnosti v socializmu, saj je ljudem zagotavljala usluge, gledano širše pa tudi določeno blago in pomembne informacije. Kot ugotavlja Marija Makarovič v svoji knjigi *Sele in Selani* (1994, 356–357), ki predstavlja raziskavo o več generacijah v kmečkih družinah v Selah na Koroškem in vključuje pričevanja ljudi, rojenih med letoma 1896 in 1980, so z mehanizacijo kmetijstva nekatere oblike medsebojne pomoči v obliki »odsluževanja« zamrle, nekatere pa so se obdržale. Zamrle so oblike medsebojne pomoči, ki so temeljile na vračanju istega dela za isto delo, do določene mere pa se je ohranilo vzajemno sodelovanje na način, da so si ljudje vračali usluge v obliki različnih del. Bolj kot je bilo neko kmečko gospodarstvo modernizirano, manjša je bila potreba po novačenju delovne sile iz okolice, in posledično so se kmečke družine vse bolj zapirale v ožje družinske okvire, potreba po medsebojnem sodelovanju v obliki uslug pa je bila vse manjša.

Sogovorniki so opozorili na soodvisnost kmečkega prebivalstva od vzajemne medsebojne pomoči in odsotnost medsebojnega izkoriščanja:

Sej nismo mogli edn brez drugga živeti. Tist, ki je mel več, je mel vprežno živino, da je oral. Tisti, ki je pa ni imel, je moral pa k njemu pridet delat, da mu je zoral. So si moral pomagat. Ni blo medsebojnega izkoriščanja. Tak kot tovarna, ki ima podizvajalce. Edn dela to, drug to. Smo si pomagli med seboj, ljudem, ki sem jih poznal, sem navozil drva, oral, poleti so mi pa hodili pomagat. (Marjan, Zaloška Gorica na Štajerskem, 1936)

Če nisi imel repe, on jo pa je, ti jo je podaril, si mu pa šel pomagat na roke. So bili složni. Bolj kot sedaj. (Marta, 1946, Šempeter v Savinjski dolini na Štajerskem, kmetovalka na domu)

Anica, leta 1944 rojena v Črešnjicah na Štajerskem, ki je kmetovala doma, medtem ko je bil njen mož zaposlen v podjetju Remont kot zidar, se je spominjala:

Ko sva gradila hišo, nihče ni nič računal, ko nam je prišel delat. Smo si vračali usluge. Graditi sta začela 1975. leta. Opremljanje je šlo počasneje. Kredita nobenega. Nič si nisva izposodila. Zelo smo si pomagali med seboj. Ko je kdo delal plato. Prosil si jih in so prišli. Je prijatelj rekel svojemu prijatelju, mu nisi osebno rabil rečt.

Tudi Jurij, rojen leta 1934 v vasi Breznica nad Škofjo Loko na Gorenjskem, se je spominjal medsebojne pomoči pri gradnji hiše:

So ble akcije. Ko smo plošče betoniral, smo si pomagal, smo dobil 15 ljudi, ampak to je blo treba vse odslužiti. Vse nedelje smo plošče delal. To je blo od 62. dalje. To smo bili prijatelji. Ni blo človeka, ki bi rekel: »Ne bom pršel, ker mam piknik.« [Smeh] Takrat smo ljudje bl skup držal. Pa vse sobote smo delal v službi.

Sogovornik Feri (1948, Selo na Goričkem v Prekmurju) se je spominjal, da je bilo včasih med ljudmi več solidarnosti, ki se je zrcalila tudi v izmenjavi uslug pri ročnih opravilih, ki so bile pred strojno mehanizacijo na kmetijah nujne za preživetje:

Ko je bla mlačev, žetev, ko se je ročno poželo ... To smo šli po trije kosci, ženske so tisto pobirale, moški so kosili, otroci smo površa delali. Si pol zvezal v snop. Tisto se je skladalo v križe. Tist se je pol domov vozilo. Oče je znal dobro zlagati oslice. Jaz sem bil navadno pri vrečah. To je blo bl nobel delo. Pri mlačvi si rabil 25 delavcev. In to je šlo. Danes smo delali pri enem. Če so ble manjše kmetije, si dve, tri kmetije en dan opravo. So pa ble kmetije, te vlke, ka si bil cel dan. Si se selu od hiše do hiše. Po vrsti smo šli. Več ali manj. Sosedje smo si med sabo pomagali. To so ble take usluge, brez tega nisi mogo. Ko sem js bil v srednji šoli, je bil komaj začetek kombajnov, so jih iz Avstrije dol vozili. 67. sem končal srednjo šolo. 65. so ble še mlatilnice. Ko je kombajn, si rabil dva človeka – enga kombajnista, ka je vozo, pa enga, ki je vreče zavezoval pa dol deval. To je bla solidarnost.

Mehanizacija dela sredi 20. stoletja je imela največji vpliv na skrajšanje delovnih postopkov. Stroji so kmeta in kmetico reševali mučnih, tudi nezdravih del in telesnih naporov. Prav tako so stroji delo opravili hitreje, enakomerneje in natančneje, saj ročno delo ni dosegalo strojnega dela ne po kakovosti niti po hitrosti izvedbe. Stroji so omogočili povečanje kmetijske proizvodnje, ki je veljala za korak v smeri blagostanja družbe. Podjeten kmet je dobro preudaril, kako bo najbolje, najhitreje in najceneje dosegel to povečanje. Pravočasno, dobro in hitro obdelavo so mu omogočali predvsem kmetijski stroji. Zaradi selitve ljudi iz podeželja v mesta je zmanjkovalo ljudi za množična kmetijska dela, ki so bila prej izvedena ročno. Veljalo je, da bo pomanjkanje delovne sile, ki je ogrožala izvedbo takih del, lahko zapolnila edino mehanizacija, ki je imela tudi zaradi tega prepričanja za kmete izjemen pomen.

Organizacija gospodarske kmečke enote in delitev dela po spolu

Kmetijo je praviloma vodil poročeni par moškega in ženske, razen v primeru posebnih razmer, kot je bila smrt ali bolezen zakonca ali če so dediči kmetije ostali samski.¹³ Pojem žensko in moško delo so v različnih družbah in časovnih obdobjih razumeli drugače, kar je integralni del različnih zgodovinskih mentalitet. Kot navaja Mojca Ramšak za spolno specifično delitev dela, ki ni značilna zgolj za socialistično Slovenijo, ampak tudi za ostalo Evropo, velja, da zapletenejši kot so naprave in stroji za delo, večji je delež moških delavcev. Več uporabne moči kot zahteva neko delo, verjetneje je, da ga bodo opravljali moški. Tesneje kot je neka dejavnost povezana z gospodinjtvom, večja je verjetnost, da jo opravlja ženska, in natančneje ter enoličnejše kot je delo in več spretnosti kot zahteva, verjetneje je, da sodi v domeno žensk (Ramšak 2003, 93).

Družinsko kmetovanje temelji na delovni sili članov družine z razporeditvijo nalog, pri čemer so ženske odgovorne za skrbstvene naloge in gospodinjsko delo. Ta razporeditev nalog je, kot opozarja Berit Brandth (2002, 184), dojeta kot »naravna« razdelitev dela na temelju določenih

13 Tanja Grilj (2011) v svojem članku navaja, da so se po drugi svetovni vojni Brkini bolj odprli svetu in zakonska zveza z naslednikom posesti, ki je nekoč veljala za dobro poroko, je dobila alternative v selitvi ter iskanju službe v mestu, ki je bila za marsikatero žensko mamljivejša od celodnevnih kmečkih opravil in skromnega zaslužka. Na ta način so mnogi dediči posesti, ki so bili prisiljeni ostati na zemlji staršev, izgubili potencialne neveste. Zaradi pomanjkanja mladih deklet so fantje brkinske migrantke nadomestili z dalmatinskimi dekleti iz velikih družin in z novonastalo poročno strategijo prekinili endogamno sklepanje zakonskih zvez.

spolno specifičnih atributov. Delo, za katerega so odgovorne ženske, je bilo opravljeno v zasebni sferi doma, moški kmet pa je kot glava družinske kmetije sprejemal pomembne odločitve, predstavljal javni obraz kmetije v kmečkih organizacijah in okupiral javne prostore kmetovanja.¹⁴ Kot pronicljivo navaja Ann Oakley (1974), znotraj družine obstajajo neenaki odnosi med spoloma in različni statusi dela, ki ga opravljajo različni člani družine. Širši razvoj feminističnih trendov prinaša spoznanja o tem, da ni bila narava ženskega dela tista, ki ni prinesla priznanja njihovega dela, ampak njihov položaj znotraj patriarhalnega gospodinjstva.

Razlike pri delitvi dela med spoloma na kmetiji so bile najizrazitejše v primeru strojne košnje in obdelovanja polj s stroji (kot tipičnega moškega opravila) ter obdelovanja zelenjavnega vrta (kot tipičnega ženskega opravila). »Ženske delovne aktivnosti« so bile sestavljene iz gospodinjskih opravil, molzenja krav, pridelovanja zelenjavne na vrtu, izdelave masla in prodaje mlečnih izdelkov, jajc ter perutnine na tržnici. Tudi delo na njivi je bilo večinoma v domeni žensk in otrok. Gospodinjsko delo žensk na kmetiji je poleg varstva otrok zajemalo tudi skrb za ostarele in bolne starše. Na tem mestu je treba opozoriti na medgeneracijsko solidarnost, saj so stari starši običajno živeli skupaj z mlajšim poročenim parom in bili aktivno udeleženi pri kmečkih opravilih, dokler so to seveda zmogli. Pri varstvu otrok in pri ostalih gospodinjskih opravilih je bila pomoč starih mater ključna, saj je to mlajše ženske osvobodilo obvez, kar je pomenilo, da so lahko aktivneje poprijele za ostala kmečka opravila. »Moške delovne aktivnosti« so bile večinoma povezane s težjimi fizičnimi nalogami, kot je bilo delo v gozdu, in z uporabo kmetijske mehanizacije, prav tako so moški krmili živino, razen prašičev in piščancev, kar je pripadalo ženskam.

Zvone, rojen leta 1938 v vasi blizu Mosta na Soči na Primorskem, se je spominjal, da je pri devetih letih gledal svojo mamo, kako je kleklala: »Js sn hodo dol, da sn, potle ko so pa bratje vidl, je bla pa vojska in so rekli: 'Bejž se operirat, boš dobo nov spol in potlej boš kleklu.' In potlej sn pusto, šel u kot in se joko, ker mi niso pustl.« Iz te izjave opazimo, da je dojemanje moškosti povezano z občutkom sramu, če moški opravljajo »ženska dela« – v družbi so videti kot šibki in poženščeni, saj mora biti moško delo izkušeno kot tisto, ki daje moč. Kot opozarja Makarovič (2002, 65), pojem »žensko delo« ali opravilo največkrat zajema le vrste dejavnosti, ki naj jih opravljajo ženske oziroma vrste del, ki za moške niso primerna; vsebina

14 Glej tudi Alston (2000).

tega pojma je bila praviloma povezana z vrednotenjem delovnih dejavnosti in ženska dela so bila skoraj vedno družbeno nizko vrednotena.

Težko ročno fizično delo, ki najpogosteje poteka v neprijetnih pogojih, je razumljeno kot herojsko in tisto, ki zahteva fizični pogum. Robustno delo, moč in telesna kondicija so znaki moškosti, ki pridejo še posebej do izraza pri gozdarjenju kot tipično moškemu opravilu (Brandth in Haugen 2000). Kot izpostavlja Lise Saugeres (2002a, 646), so ženske v družbi dojete kot tiste, ki jim manjkajo moški atributi in zato ne morejo kmetovati enako kot moški, delo žensk na kmetiji pa je opredeljeno kot lažje in tisto, ki se mu pripiše manjša vrednost kot delu, ki ga opravljajo moških, zato so ženske pogosto dojete le kot pomočnice kmetom pri delu.

V kmečki družini, ki je dohodek pridobivala iz neagrarnih dejavnosti v obliki zaposlitve, so v službo večinoma hodili moški, ženske pa so ostale doma, kar po besedah Katje Vadnal (1979) lahko pripišemo fenomenu feminizacije jugoslovanskega kmetijstva. Primeri, da je mož ostal doma in kmetoval, njegova žena pa je hodila v službo, so bili manj pogosti, še posebej, ko so bili otroci majhni. Kot opozarja Ana Barbič (1990, 252) so se kmetice v primerjavi z moškimi zaposlovale v manjšem številu, ker so imele slabše zaposlitvene možnosti in ker je moral nekdo ostati na kmetiji, da jo je obdeloval. Razlog je bilo tudi splošno prepričanje, da je njihov prostor doma pri družini.

Miha, rojen leta 1936 v Rogačicah na Dolenjskem, je med pogovorom povedal, da je svojo zaposlitev pred ženo sprva skrival, saj se je bal njenega nasprotovanja zaradi povečane delovne obremenitve na kmetiji: »Žena ni vedla, ko sn šel na šiht. Da ne bo dovolila, sn se bal. Vso delo je doma padlo na njo.« Njegova žena Beti, rojena leta 1945v vasi Drušče na Dolenjskem, kmetica, je povedala, da zaposlitvi ni nasprotovala: »Na hitr se je odločo. Takrat ni blo problem za šiht. So šli 40 let stari v službo.« Ko se je eden ali več članov kmečkega gospodinjstva zaposlilo izven kmetijstva, so morali večino dela na kmetiji opravljati drugi družinski člani. Posledično se je pojavila nova delitev dela v družini. Vlogo »gospodarja« je običajno prevzela nezaposlena članica, najpogosteje so bile to kmečke ženske, ki so poleg vloge matere in gospodinje prevzele tudi vlogo gospodarice, ne glede na formalno lastništvo zemlje.

Alenka, rojena leta 1946 v Šempetru v Savinjski dolini na Štajerskem, je kmetovala na kmetiji, veliki osem hektarov, njen mož pa je služboval v podjetju SIP Strojna industrija. Spominjala se je, da je sama opravila vse delo na kmetiji, tudi tisto, ki je bilo v domeni moških:

Ko je mož prišel iz službe, je s kosilnico pokosil, drug dan sem obračala. Do takrat, ko je prišel iz službe, sem morala imet pripravljeno rižo. On je vozil traktor, jaz sem zmetavala v puhalnik. V hlev sem šla jaz zjutraj. Vozila sem traktor. Tudi v gozd sem šla. Skupaj sva delala z možem tut rušt za hišo.

Sogovornica Elizabeta, rojena leta 1933 v Novi Cerkvi na Štajerskem, je doma kmetovala in na trgu prodajala poljščine, njen mož pa je bil zaposlen. Ker ni bil vajen dela s kmetijsko mehanizacijo, se je morala naučiti voziti traktor, orati njivo in uporabljati vrtljive freze; molzel je krave in delal na njivi, kar so sicer običajno počele ženske.

V procesu mehanizacije na kmetiji je vse več žensk začelo upravljati stroje. Ludvik iz Gornjega grada blizu Zgornje Savinjske doline na Štajerskem, rojen leta 1948, se je spominjal, da so se ženske na kmetiji zatekale k uporabi kmetijske mehanizacije pri delu, saj so dopoldne kmetovale same:

V velikih kmečkih družinah delajo ženske. Je bilo veliko dela zunaj. So bile prave junakinje. Tudi z motornimi žagami so delale. Z mehaniziranjem kmetij več kot polovica kmečkih gospodinj tudi upravlja s stroji – traktorji, priključki, seno so obračale z obračalnikom. Sem reko kolegu: »Čuj, boljša je od naju.«

Kot lahko razberemo iz te pripovedi, je zmožnost upravljanja strojev ženskam prinesla spoštovanje moških kolegov. Sogovornice so poskušale izraziti enakost z moškimi pri delu in mi ponosno naštevale naloge, ki so stereotipno veljale za moške, da bi poudarile enakovrednost fizično močnejšemu spolu. Znanje upravljanja s stroji je impliciralo, da so lahko ženske vse kmečko delo opravile same, kar je povečalo njihov občutek avtonomije in samozavesti, ponosa ter zaupanja v lastne sposobnosti. Podobno ugotavlja tudi Berit Brandth (2006, 23), saj navaja da ko se ženske v tem kontekstu primerjajo z moškimi, izražajo občutke ponosa, opolnomočenja in govorijo o tem, da posedujejo kvalitete, avtoriteto ter statute, tradicionalno rezervirane za moške.

Iz povedanega opazimo udeležbo žensk v »moških« delovnih aktivnostih na kmetiji, povezanih z uporabo mehanizacije. Stroji, še posebej novi, so bili običajno povezani z moškim spolom, saj sta tehnologija in moškost tesno povezani. Ursula Franklin (1999, 24) opozarja, da je po tem, ko so določene tehnologije in orodja večinoma uporabljali moški, moškost postala del opredelitve teh tehnologij. Če določena tehnologija predsta-

vlja identifikacijo z moškim spolom, lahko to vodi do ekskluzivne uporabe tehnologije z njihove strani. Tehnologija predstavlja sredstvo moči in, kot je poudarila Judy Wajcman (1991), sama definicija tehnologije vsebuje moški predsodek. Kulturno pojmovanje moškosti temelji na kompetentnosti moških pri uporabi in popravilu strojev, ki predstavljajo podaljšek družbene moči moških in nadzor moškega nad okoljem. Raziskave o spolu in kmetovanju so pokazale ne le, da je mehanizacija moška aktivnost, ampak tudi, da so ženske iz nje izključene (Saugeres 2002b). Tako imajo kmetice premalo izobrazbe glede uporabe in popravila tehnične mehanizacije. Zaradi svoje družbeno oblikovane identitete gospodinje in žene kmetov ne pridobijo prenosa znanja, ki bi bilo potrebno za opravljanje njihove vloge na kmetiji.

V ruralnih raziskavah najdemo mnogo napisanega o tem, da so kulturne konstrukcije moškosti povezane s pojmom moške moči in simbolizirane s kmetijsko mehanizacijo. Po besedah Berit Brandth so ženske in moški pozicionirani kot ženstveni ali možati glede na svoje aktivnosti in predmete, ki te aktivnosti obkrožajo. V kontekstu delitve dela po spolu sta bili večja vrednost in produktivnost pripisani trdemu delu s težkimi stroji (Brandth 2002, 188). Traktor tako predstavlja mnogo kvalitete, povezanih z moškim spolom, in deluje kot pomemben razkazovalec moške spolne identitete (Brandth 1995).¹⁵ Znanje o upravljanju kmetijskih strojev je sodilo v moško domeno. Mehanizacija je del uprizarjanja moškosti in traktor drugim pošilja sporočilo, da oseba poseduje lastnosti »pravega moškega«. Traktor deluje kot razlikovalec med moškim in ženskim delom na kmetiji ter kot tak simbolizira in ohranja delitev dela med spoloma v kmetovanju (Brandt 2006, 20–21).

Franci iz Pokleka nad Blanco na Dolenjskem, rojen leta 1952, polkmet, je dejal, da je njegova žena upravljala s traktorjem, ko je bil on v službi. Njegova žena Iza, rojena leta 1964 v Orehovem pri Sevnici na Dolenjskem, kmetica, se je ponosno spominjala dela s kmetijskimi stroji:

Samo gnoja nisem trosila po njivi, nalagala ja. Sem kosila s traktor-sko kosilnico, z navadno na roke. Ko je bil obračalnik, zgrebalnik, sem vse obrnila, skupaj spravila, pobrala, metala na sušilno. Ko je on pršel iz službe, sem že dve nakladalki domov pripeljala in vse razmetala. Nisem kuhala, ker je mama. Zjutraj sem živali poštimala in šla kosit, sem prišla domov, vzela traktor ali pa nakladalko.

15 Glej tudi Liepins (1998).

Iza mi je povedala, da se je sprva traktorja izjemno bala in ga ni želela voziti, a si je premislila zaradi delovne obremenitve, ker je dopoldne sama kmetovala. Mož Franci je dodal: »Bla je prisiljena. Ko sva se poročila, sem ji rekel: 'Ti se moraš naučiti traktor voziti.' 'Ja pa ne bom.' Sem rekel: 'Boš pa koš nosla.« Mnogo sogovornic je izrazilo strah pred vožnjo s traktorjem, še posebej, ko je bil teren strm in tudi če je bil stroj ogromen. Ženski strah pred tehnologijo namreč služi kot pogost razlog za to, da ženske niso bolj vpete v tehnologijo (Turkle 1988).

Jelka, rojena leta 1966 v Murski Soboti v Prekmurju, veterinarska tehničarka in kmetica, je opozorila, da so mnoge ženske znale zelo dobro voziti traktor, izpita za avto pa niso imele, zato jim je v mnogih primerih traktor predstavljal temeljno sredstvo mobilnosti. Velja opozoriti tudi na to, da so se traktor večinoma naučile voziti pripadnice mlajše generacije, njihove matere, rojene pred drugo svetovno vojno pa izjemno redko. Sogovornica je opozorila, da je tudi pri delu s stroji na kmetiji obstajala delitev dela po spolu, saj so bili običajno moški tisti, ki so s traktorjem orali, sejali in kosili, ženske pa so z njim peljale kakšno blago:

Včas so se ženske s traktorjem peljale čisto tako, kot bi se me zdaj usedle v avto. Ne vem, ko si peljal mleko, ko si moral nekaj malega na tisti prikolici pripeljati, mogoče tudi v trgovino. Za take manjše zadeve so vse šle one. Ne spomnim se jaz, da bi ženske delale na polju s traktorjem. Ko se je pri nas včasih kosilo za krave ali pa za prašiče, so one šle po to. Ali pa ko se je sekalo to zeleno za koruzo, to so tudi ponavadi ženske vzele traktor pa so šle. Moški so pa s traktorjem orali, kosili ... Tudi ko se je seno nakladalo, je bilo tako, da je ženska bila v traktorju in vozila traktor s prikolico, oni so dajali gor seno, ženska je pa pač pelala naprej. Kar je bilo bolj moško delo s traktorjem, tisto je delal on. Tam v avstrijskem delu Goriškega so pa ženske vse delale tudi iz te nuje, ker so moški odšli v Avstrijo ali pa Nemčijo ali pa nekam tja delati.

Kot razberemo iz citata, so ženske prevzele vso delo s traktorjem, ko so moški odšli v tujino, saj so na kmetiji ostale same in so bile v to primorane. Tako so s traktorjem tudi orale, sejale in kosile, kar je bilo sicer v domeni moških. Če so možje dopoldne službovali v mestu, popoldne pa doma kmetovali, so mnoge sogovornice vožnjo traktorja in upravljanje strojev prepustile njim, ko so prišli iz službe, same pa izvajale manjša, ročna dela, ki jih s stroji ni bilo mogoče izvrševati. Gospodinje, ki na kme-

tiji pri delu niso uporabljale mehanizacije, so se pogosteje opisovale kot »asistentke« in kot tiste, ki so bile manj vpletene v delo na kmetiji. Po besedah Berit Brandth (2006) so se v večji meri opisovale kot »partnerke«, ne pa tudi kot »vodje kmetij«; tako je moški ostal »pravi« upravljalec stroja na kmetiji, ženska pa pomočnica, ki je izvajala nekvalificirana opravila s traktorjem.

Ženske, ki so vsakodnevno upravljale kmetijske stroje in opravljale naloge, ki so bile sicer v domeni moških, so prekinile tradicionalni položaj kmetic. Nova kmečka ženska, ki je na kmetiji uporabljala mehanizacijo, je do določene mere preoblikovala slovensko ruralno kolektivno imaginacijo in družbeno identiteto ter ustvarila nova pričakovanja glede vloge kmetic. Ženske, ki so upravljale s kmetijskimi stroji, so se identificirale kot aktivnejše in enakovrednejše partnerice od tistih, ki je niso, in s tem pridobile tudi določeno avtoriteto ter družben ugled.

Pogosto so ženske skupaj z moškimi upravljale tudi »moška dela«, kot je npr. gozdarjenje, ki je veljalo za tipično moško opravilo, tudi zato, ker se je mnogo moških v gozdu poškodovalo ali ubilo, če so delali sami (Marija, 1950, Baška grapa na Primorskem):

Js sem bla tamlajša hči. Tata ni bil uvidevn. Je blo treba vse delat. Tut drevje podirat za drva. Mama je po njivah delala, kuhala, prala. Je blo na roke za prat. Ko sem pri petnajstih letih pršla iz šole domov, sem pojedla kosilo in je blo treba it podirat drva, žagat s tisto veliko žago. Tut ženska z menstruacijo, to njega ni zanimal. Moj tata je delal strogo moška dela. Mama je plela po njivah, drva pa ni delala. Kar je blo sajenja, pletev, je blo bl žensko delo. Moško delo je blo oranje, gnoj spravn na njivo, raztrosit. Kopanje krompirja žensko delo. Drva spravn do hiše, razrezat moško delo, od razrezanga kupa so pa ženske delale. Mama je tut iz gozda vlekla drva ven.

Glede ločitve dela na »moško« in »žensko« delo se je sogovornik Feri (1948, Selo na Goričkem v Prekmurju) spominjal, da je njegova mama znala opravljati vse delo, tudi moško:

Orala je s plugom, s kravami. Oče je oral, jaz sem oral. Mama je vedla kositi. Ona je vse vedla. Kar se tiče kmečkih del, to so ženske isto delale pa še plus gospodinle. V gozd je tut šla, saj drugega ni blo. Oče pa mama sta bla sama. So ročno podirali. To sta vse oče pa mama delala. Oče kuhal pa ni. Babica je bla, da je kuhala. Mama sploh ni vozla traktorja. Ni mela želje, da bi vozla. Sn js v glavnem vozo. Očeta ni

Poštarina plaćena u gotovu

ŽENA U BORBI

GLASILO ANTIFAŠISTIČKE
FRONTE ŽENA U HRVATSKOJ

GOD. IV. BR. 26.

5 Din

Slika 7: Traktoristka na naslovnici revije *Žena u borbi*

Vir: *Žena u borbi: Glasilo Antifašističke fronte žena u Hrvatskoj*, leto IV, št. 26.

Slika 8: Družina na traktorju znamke Steyr iz vasi Žamanje na Koroškem na naslovnici časopisa *Tovariš*
Vir: *Tovariš* (leto 1969, št. 33).

blo več. Leta 87. smo mi kupl en traktor pa isto leto še enga, prej pa nismo meli traktorja.

Po drugi strani pa je bila udeležba moških v t. i. »ženskih« delovnih aktivnostih razmeroma majhna. Ko sem moške povprašala, ali so tudi oni opravljali delo, ki je sicer bilo v domeni žensk, kot je kuhanje, pranje, varstvo otrok itd., sem večinoma naletela na negativne odgovore. Alojz, rojen leta 1936 v Rogačicah na Dolenjskem, kmet, ki je prevzel kmetijo od očeta, je dejal: »Bolj mal, je blo družga del dost. Pr živin pa to.« »Ni blo časa. Ko sem prišel iz službe, sem moral poprijet za ta težja dela,« mi je na enako vprašanje odgovoril Vlado (1953, vas Široko blizu Tolminskeg loma na Primorskem). Če je bilo nujno, so moški občasno varovali otroke, pomagali pri turizmu na kmetiji, zelo redko pa so kuhali ali pomivali posodo. »To smo ble zmeri na njivi ženske. Pa v hosti podirale. Z možem sva šla pozimi, ko je drv zmanjkalo, v hosto podirat. Ženske so delala vsa dela. Eni moški so, drugi pa niso pomagal pri gospodinjstvu« (Hedvika, 1928 Donačka gora na Štajerskem, kmetica).

V kmečkih gospodinjstvih, kjer je bila žena zaposlena izven kmetije, mož pa je doma kmetoval, je po sili razmer opaziti večjo vključenost moških pri gospodinjstvih opravilih, še posebej v primerih, ko so bile stare matere že pokojne, kar je razvidno iz pripovedovanja sogovornika Geze (1959, Tečanovci v Prekmurju):

Žena je šla v službo, okopavali smo sladkorno peso ročno. Vsi smo okopavali. Js snisem mogel doma ležat v senci pa ženi rečt: »Idi ti, očisti tisto.« Ona je šla v službo zjutraj ob pol petih. Sn js bil gospodinjec. Sma bla z očetom sama. Je trebalo blo otroke poslat v šolo, spakirati, zajtrk narediti. Ko je bila žena popoldne, ko smo šli na večerjo, ni bilo pomivalnega stroja v tistih letih, sen šel pa posodo opral zarad tega, ker sn vedo, da če ne, ji pustim en kup posode. Kosilo je ona skuhalo, preden je šla v službo. Ko je bila drugi dan dopoldne, je na zvečer skuhalo, da smo meli za kosilo, ampak zajtrk smo si pa sami naredli.

Etnografske pripovedi, ki razkrivajo, da so bile ženske aktivne udeleženke v kmetovanju, opozarjajo na previdnost pri posploševanju in obravnavi mita o strogi delitvi dela po spolu na kmetiji. Značilnosti delitve dela po spolu na podlagi moške superiornosti in moči niso bile vedno prisotne, saj so tudi ženske delale v gozdarstvu, orale na polju, vozile traktor in ostale stroje ter opravljale določena gospodinjstvena opravila, ki so zahtevala izjemno fizično moč ter bila zahtevna in nevarna. To so po-

čele, ker so bile prisiljene zaradi okoliščin, včasih pa tudi zato, ker so si tako želele.

Mojca Ramšak v svoji knjigi naslovom *Portret glasov* (2003, 161) ponudi vpogled v način življenja ljudi na Koroškem v drugi polovici 20. stoletja, ko so se ukvarjali pretežno s kmetijsko dejavnostjo. Njene ugotovitve so podobne, saj navaja, da je za vsako delo, ki je veljalo izključno za moško ali žensko, mogoče najti veliko nasprotnih primerov. Temelji na življenjepisih 76 Slovencev iz raznih krajev na avstrijskem Koroškem, med katerimi je bilo kar 78 % kmetov, kajzarjev in poslov, ter ponudi razumevanje organizacije kmečkega dela in družbenega razslojevanja koroške kmečke družbe.¹⁶

Kot opozarja Makarovič, so pojmovanja ženskega dela kot mišljenjski vrednotni konstrukti sestavine zgodovinskih mentalitet in zajemajo vrste del, za katera naj bi bile ženske sposobne in/ali katera naj opravljajo po tradicionalni ali samoumevno veljavni delitvi del. Te predstave so grajene na odnosih v stvarnosti in so izročilne družbene norme. Drugačna je vsebina pojma žensko delo kot zgodovinskih dejstev, ki zajemajo dela, ki so jih ženske dejansko opravljale, saj so skoraj vedno delale tudi moška dela (Makarovič 2002, 65–66).

Podobno Irena Destovnik v svoji knjigi *Moč šibkih* (2003, 45) ugotavlja, da so moške naloge na kmetiji opravljali vsi, ženske naloge pa praviloma le ženske. V njej obravnava položaj žensk, ki so se rodile, odraščale in delale na kmečkih gospodarstvih v prvi polovici 20. stoletja v katastrski občini Šentjanž v Rožu na Dolenjskem (Gansdorf) ter pokaže na pomembnost gospodarske vloge žensk. Problematizira ideologijo o naravnem izvoru spolne delitve dela, ki žensko praviloma umešča na področje reprodukcije (skrbi za otroke in ostarele člane gospodinjstva), manj pa govori o pomenu žensk na področju ostalega dela na samooskrbnih kmetijah. Poudari vrednotenje dela žensk, ki je bilo v času kmečke ekonomije, ki je bila hišno in družinsko organizirana, nepogrešljivo tako na področju družinskega življenja kot tudi pridobitnega dela.

Na delitev dela med spoloma so imele vpliv tudi različne okoliščine, ki so lahko ogrozile obstoj kmečke družine, kot npr. če so umrli star-

16 Kot primarni vir svoje raziskave je Mojca Ramšak uporabila gradivo petih zvezkov iz knjižne zbirke *Tako smo živeli*. Leta 1993 je bil objavljen prvi zvezek iz te zbirke z naborom življenjepisov koroških Slovencev avtorice Marije Makarovič, ki predstavlja pomembno gradivo za analizo medsebojnih odnosov praviloma članov kmečkih družin na Koroškem. Za primerjavo etnološkega preučevanja družine in sorodstva v vaseh v slovenski Istri glej Ravnik (1996).

ši ali eden od zakoncev. V tem primeru so bili tako moški kot tudi ženske prisiljeni poprijeti za vsako delo, da gospodarstvo ni propadlo. Podobno je veljalo tudi za moške. Jelka iz Murske Sobote v Prekmurju, rojena leta 1966, je s primerom sosede opozorila na krizo identitete moških, ki so se po mnogih letih dela v tujini vrnili domov, kjer so do takrat njihove žene same kmetovale in prevzele vse vloge v kmečkem gospodarstvu:

Sem mela eno sosedo tam iz Goriškega. Mož je delala v Nemčiji, v Švici, ona je pa doma kmetovala. Je pošiljal dnar. Je mela dva otroka. Je pa bla taka konkretna ženska. Vse je mela čez. Znašla se je. Tak je živela svoje življenje. Vsepovsod je lejko [lahko] šla, moža ni blo doma. Potem je mož mel prometno nesrečo in se je po tridesetih letih dela tam vrno domov. Sej je prišo domov malo več za dopust, enkrat na mesec je hodo domov. Ona je resno gospodarila, super kmetijo so meli, majo še zdaj. Se je vrno domov in nista več vedla živeti skupaj. On se je zapil, ona je bla cela nesrečna. Ona je bla takrat gospodariča, on se pa ni našel, ker ona nekak je v tem prevladovala, tako da se je šel siromak zapil. To je bla kriza njegove identitete. Ni se več našel. Ona je vse prevzela, vse vloge.

Sogovornice so v intervjujih skušale enakost z moškimi pri delu izraziti na simbolnejši ravni, ne toliko zaradi eksistencialnih potreb. Pri tem so ponosno naštevale naloge, ki so stereotipno veljale za moške, da bi poudarile, kako so bile lahko enakovredne fizično močnejšemu spolu. To se je zrcalilo v tem, ko so rekle, da delajo »kot moški«, se pravi več in močneje, s čimer so potrdile ideal kmečke žene, opredeljen z nenehnim trdim delom, zato so lahko kmečke ženske svojo žensko identiteto potrdile z moškimi delovnimi opravili. Kmetice so včasih pri delu tekmovale z moškimi, kar je bilo pomembno za potrjevanje njihovega samopredstavljanja. Moško priznanje in potrditev odražata vrednost žensk ne kot žensk, ampak kot delovnih kolegic. Te identitete so sogovornice pogosto zelo rade prevzele in jim niso bile vedno vsiljene, saj so s tem povečale svojo samozavest, prevzele kulturne norme in vrednote, povezane s temi poklici.

Sogovornicam se to, da same opravljajo gospodinjsko delo, ni zdelo nujno nepravilno in so pri tem izpostavljale, da moški niso imeli časa za gospodinjenje, saj so delali druga dela, ki so bila fizično napornejša. Glede na takšno delitev dela se je ženskam zdelo samoumevno, da so same opravile gospodinjsko delo, saj so moški delali zunaj in zato vprašanja pomo-

či moškega v gospodinjstvu niso nujno videle kot vprašanje enakopravnosti med spoloma (Vodopivec 2001, 79). Generacija mojih sogovornic je bila rojena pred drugo svetovno vojno in vzgajana v pretežno agrarnem okolju, v katerem so bile večinoma njihove matere same odgovorne za gospodinjstvo. V takšnem okolju so bile vzgajane in socializirane, zato je bila kombinacija družine, materinstva in dela zanje del normalnega ženskega življenja.

Miranda, gospodinja na kmetiji iz Mosta na Soči na Primorskem, mi je to, da doma ni bila plačana za opravljanje gospodinjanskega dela, pojasnila takole: »Doma za svoje delaš, a ne. Mi ni blo nkol težko.« Glede gospodinjanskega dela in vzgoje otrok so večkrat dejale, da je »to ženska morala nardit in tak je blo skos.« Svoj čas so razumele kot čas, ki ga lahko kadar koli prekinejo potrebe družine, saj so bile socializirane v vedenje, da potrebe družine postavijo pred svoje. Na čas, ki ga ženske kot matere in gospodinjke posvečajo svojim bližnjim, lahko gledamo tudi kot na obvezo, rojeno iz ljubezni, ki je bila lahko nagrajujoča in ki jim je odrekanje osmišljala. Daniela Koleva (2012) ugotavlja, da je večina njenih sogovornic kombinacijo materinstva in dela dojemala ne samo kot normalno, ampak tudi polno pomena.

Mož in žena sta denar pogosto hranila skupaj, če pa sta ga hranila ločeno, je denar od kmetijskih pridelkov in živine najpogosteje hranil mož, ki je z njim tudi upravljal in ga uporabljal za investiranje v kmetijsko mehanizacijo, plačevanje davkov itd. Pri tem ni šlo toliko za finančno nezaupanje, ampak bolj za simbolično izražanje moči in avtoritete, kot opozarja Mojca Ramšak (2003, 233). Denar od prodaje jajc, mleka in masla so najpogosteje hranile ženske in ga običajno uporabljale za nakup najnujnejših stvari v gospodinjstvu, kot je, recimo, sladkor ali olje. Za večje investicije, kot je bila gradnja hiše, sta oba prispevala denar in si ga po potrebi izposodila, najpogosteje od sorodnikov, ali pa najela kredit v službi. Olga, kuharica, leta 1941 rojena v Humu na Sotli na Štajerskem, ki je kot negovalka službovala v domu starejših v Šmarju, je v službi najela kredit, mož pa v svojem podjetju Cinkarna, in to dvakrat, ker je njegovo podjetje dobro poslovalo. Z možem sta se skupaj pogovarjala o večjih nakupih in oba sta zanje prispevala denar: »Leta 1975 smo delali hišo. Tist smo si zapisali, če smo bli kaj dolžni, v en zvezek. Kje sma si sposodla in koliko. Pa koliko sva odplačala že. Js sem bolj pisala.«

Skoraj vsi sogovorniki in sogovornice so dejali, da si dohodkov in odhodkov gospodinjstva niso zapisovali in da niso vodili nikakršnih evi-

denc. Lojze, rojen leta 1938 na Brezjah pri Podplatu na Štajerskem, ki je kmetoval na pet hektarjev veliki kmetiji in bil zaposlen v gradbenem podjetju Bohor v Mestinjah, se je spominjal, da sta imela z ženo denar skupaj, pri čemer žena ni hodila v službo, a je on sprejemal osrednje odločitve glede pomembnejših investicij na kmetiji: »Ne bom reko, da sem mel glavno besedo, se je pa mene spoštovalo. Veljalo je tisto, kar sem js reko. Radi so me meli in mi zaupali. Gospodarla sva oba z ženo, sva se pogovorila. Žena je skrbela za kuhanje.« Marina, rojena leta 1942 v Slatini na Štajerskem, je bila zaposlena kot kuharica v zdravilišču v Rogaški Slatini, mož pa je ostal doma in kmetoval. Traktor sta kupila s pomočjo posojila, ki ga je ona najela v službi, a je bil mož tisti, ki je bil mnogo bolj vpleten v tehnološke investicije na kmetiji: »S tem se ukvarja mož, js nisem bila za to. On je mel gospodarstvo čez, js sem pa na šiht hodila pa pucala in kuhala.«

Kot je leta 1995 ugotavljal Franc Hribernik, je ostala delitev dela na mnogih slovenskih kmetijah precej tradicionalna, čeprav so se vedenjski vzorci pod vplivom družbenih okoliščin počasi spreminjali. Čeprav je pri vse večjem usmerjanju kmetov k pridobivanju dohodka iz nekmetijskih dejavnosti delovna vloga ženske na kmetiji postala še bolj poudarjena, še posebej pri opravljanju kmetijskih del s kmetijsko mehanizacijo, pa je kljub temu o ključnih stvareh, zlasti ekonomske in razvojne narave, najpogosteje odločal »prvi« član kmetije, kmečki gospodar (Hribernik 1995, 210). Največkrat so bili moški tisti, ki so odločali o večjih transakcijah, kot so bili nakupi kmetijskih strojev in prodaja živine. Prav tako so bili oni tisti, ki so sklepali kupčije, od svojih žena pa so pogosto pričakovali strinjanje, potrditev.

Čeprav lahko opazimo aktivno vlogo žensk v kmečkih družinah ne le kot pomočnic pri kmečkih opravilih, temveč tudi kot aktivnih upraviteljic in investitork, kmečka ženska v družbi ostaja »nevidna« (Barbič 2000, 99). Po besedah Ane Barbič vloge matere in gospodinje niso zgolj dojete kot samoumevne, temveč so tudi videne kot neločljive komponente vloge kmečke ženske kot delovne sile na kmetiji. Ravno nevidnost vloge kmetice v družini in na kmetiji prispeva k ohranjanju kmečke družine kot sfere zasebnosti in tradicionalnih družinskih odnosov, ki jo določa vodilna vloga kmečkega gospodarja.

Kmečka ženska, ki dela samo na kmetiji, medtem ko so drugi člani zaposleni izven kmetijstva, je pogosto – tudi v statističnih popisih – re-

gistrirana kot gospodinja, torej odvisna članica, in vlogo gospodarja¹⁷ na kmetiji pripiše možu. Tako je njeno delo zgolj »neformalno«, ker ji ni priznana ustrezna vloga v kmetijski proizvodnji in tudi zato, ker ji ne zagotavlja pravic iz dela,¹⁸ na kar je opozorila tudi sogovornica (Jelka, 1966, Murska Sobota v Prekmurju):

Dostikrat je tak blo, da si je moški plačeval penzijo, ženska pa ne. Eno penzijo so plačevali. In ženske so ponavadi ostale brez. Ne vem primera, ka bi ženski plačevali, pa moškemu ne bi. Tudi ko so ble stare, so ble vzdrževane osebe. Če je mož umrl, so pa dobile njegovo pokojnino. Niso si mogli privščiti za dva. Zdravstveno zavarovane so bile po možu pa otroc.

Kmečke ženske so običajno postale gospodarice šele po smrti svojih mož in praviloma le, kadar kmečko gospodarstvo ni imelo naslednika/-ce ali ta še ni bil/-a določena. Podatki raziskave iz leta 1991 pokažejo, da je bil delež vdov 13,2-odstoten in s tem precej višji od deleža vdovcev (3,3 %) (Barbič 1993, 5).

Kot sta opazili Berit Brandth in Merit Haugen (2010), so kmečke ženske dojete kot tiste, ki okupirajo zasebno sfero kmečkega gospodinjstva, zato njihovo delo na kmetiji v kmetijskih statistikah ni zabeleženo. Mnogo kvalitativnih raziskav je namreč pokazalo, da kmetijske statistike ne poročajo dovolj zadovoljivo o ženskem delu na kmetiji. Položaj kmečkih žena je vezan na njihovo poročno pogodbo, ki jim prinese identiteto »kmetove žene«. Tudi pri delitvi dela med spoloma so ženske in moške identitete oblikovane glede na »kmete« in »kmetove žene«. Kot navaja Berit Brandth, gospodinjstvo ženske opredeljuje kot matere in opredelitve družbenih vlog povezuje z njihovimi biološkimi funkcijami. V skladu s tem kmečke ženske svojega dela na kmetiji pogosto ne morejo opisati kot poklica. Spremembe v tehnoloških in delovnih procesih v kmečkih gospodinjstvih so povzročile, da so se vloge moških in žensk delno na

17 Gospodar ali gospodarica je član gospodinjstva, ki vodi kmetijo, organizira in opravlja večino del na kmetiji, ne pa nujno njen lastnik/-ca. Vlogi lastnika in gospodarja nista nujno enaki, čeprav je v praksi vodilni položaj v kmečkem gospodarstvu dostikrat določen zgolj na osnovi lastništva (Barbič 1990, 54).

18 Barbič (1990, 130). Na problem »neformalnega« dela žensk na kmetiji je opozarjala tudi Vida Tomšič (1980, 106) z navajanjem rezultatov popisa prebivalstva leta 1971, kjer so ženske sestavljale 42 % aktivnih oseb v kmetijstvu. Problematizirala je njihov delež, ki naj bi bil predvidoma višji, saj je določeno število dejansko aktivnih žensk pri popisu navedlo, da so »vzdrževane osebe«, čeprav je bilo dejstvo, da so stalno ali občasno sodelovale v proizvodnji posameznih kmetijskih kultur.

novo pozicionirale (Brandth 2002, 184, 194–195). Predstavljajo tudi pomemben korak stran od tradicionalnih položajev obeh spolov na družinski kmetiji in moški vsaj delno izgubijo položaj popolnih vodij patriarhalno organiziranega kmečkega gospodarstva.

Čeprav je bil položaj kmečkih žensk v socialistični Sloveniji zaznamovan s patriarhalnim značajem položajev med spoloma, pripovedi ustne zgodovine pokažejo, da jih moramo dojemati kot aktivne akterke, ki so pomembno krojile prihodnost slovenskega družinskega kmetovanja. Kot je poudarila Patricia O'Hara (1998, 38), vključenost žensk v delovni proces na družinski kmetiji ni le rezultat materialnih in patriarhalnih odnosov moči, ampak ga moramo obravnavati kot kompleksen proces pogajanj posameznic, vpetih v različne odnose znotraj kmetije. Mnoge sogovornice so se na različne načine upirale svojemu podrejenemu položaju in statusu, tudi s tem, da so znale upravljati kmetijske stroje. Ženske traktoristke so simbolizirale tudi profesionalno samorealizacijo, ki je izhajala iz specializiranega znanja, ki jim je omogočilo upravljanje mehanizacije. To je pomenilo, da so bile sposobne opraviti vsa kmetijska dela, kar jim je vlivalo občutek večje samozavesti in samostojnosti, zaupanja v lastne sposobnosti in tudi opolnomočenja.

Sklep

V pričujočem poglavju smo pokazali, da je bilo kmečko prebivalstvo gospodarsko aktivno, podjetno in da so kmečka gospodarstva stremela k višanju življenjskega standarda, potrošnji in večanju dobička s pomočjo neagrarnih dohodkov v kontekstu, ki ustreza načelom integrirane kmečke ekonomije. Poglavje je inovativno v tem, da preučuje temo, ki iz te perspektive še ni bila obdelana, in tudi da nanjo pogleda z vidika življenjske izkušnje ljudi. Poglavje se je posvetilo spremembam, ki jih prinese nakup kmetijskih tehnoloških naprav, pri čemer smo izhajali iz teze, da je zaposlitev ljudi v neagrarnih dejavnostih v socialistični Sloveniji omogočala razvoj zasebnega kmetijstva s tehnološko modernizacijo. Podjetnost polkmetov je razvidna iz tega, da so denar vlagali v nakup kmetijske mehanizacije, zaslužek iz zaposlitve v tovarni pa jim je omogočil vzdrževanje in širitev njihove kmetije ter proizvodnje.

Pri orisu sprememb, ki jih je nakup modernih kmetijskih naprav prinesel v posamezno kmečko gospodinjstvo, velja poudariti, da te naprave niso zgolj skrajšale in olajšale kmečkega dela, ampak so predstavljale tudi motiv za integrirano kmečko ekonomijo, saj je motivacija kmetov pri

kombiniranju samooskrbnega in tržnega kmetijstva ter dohodka iz zaposlitve izhajala tudi iz želje po nakupu modernih strojev. Razvoj industrije, predvsem pa dohodek iz neagrarnih dejavnosti v kmečkih gospodinjstvih, kjer je bil vsaj en član zaposlen izven kmetije, sta prispevala k dvigu življenjskega standarda in socialnega statusa.

V poglavju smo pokazali, kako se je življenjski standard ljudi dvigoval zaradi njihovega udejstvovanja v več dejavnosti (primarnih, sekundarnih in terciarnih) in kako se je industrializacija v socialistični Sloveniji lahko razvijala zaradi agrarnih dejavnosti ali mešanih gospodarstev. Industrializacija je zajela veliko množico kmečkega prebivalstva, ki ga je odvrnila od kmetijstva, s čimer je kmetijstvo izgubilo precej delovne sile, hkrati pa je pritegnila velik del polkmečkega prebivalstva, ki je ostalo na kmetiji, in na ta način izboljšala standard ter delovne razmere kmečkih gospodinjstev in jih dvignila iz zaostalosti ter pomanjkanja.

Spremembe, ki jih prinese nakup modernih kmetijskih naprav, so se zrcalile tudi v tem, da so kmetije postajale vse bolj mehanizirane, kar se je zrcalilo v procesu razslojevanja. Uspešnost kmetij se je namreč od konca 60. let merila predvsem v obliki nakupa nove kmetijske mehanizacije. Nakup kmetijske mehanizacije je med sovaščani, malimi in velikimi kmeti, ustvaril večje razredne razlike, bogatejši kmetje pa so se od revnejših razlikovali tudi po tem, da so bili zmožni slediti kmetijskim tehnološkim inovacijam. Sogovorniki in sogovornice so opozorili na zanimiv obrat, do katerega je prišlo, ko so se manjši kmetje zaposlili, in sicer da so bili v boljšem položaju od večjih kmetov, saj jim je neagrarni dohodek poleg popoldanskega dela na kmetiji omogočal boljši življenjski standard kot tistim, ki so imeli večje posestvo in si zato niso mogli poiskati dodatnega zaslužka izven kmetijstva. Kmetijska mehanizacija ni omogočala zgolj večjega pridelka in ljudi ni samo razbremenila mukotrpnega ročnega dela, ampak je hkrati povzročala tudi družbeno razslojevanje, toda v tem kontekstu lahko zaznamo tudi njeno ambivalentnost, saj je po drugi strani okrepila pomen medsebojnega sodelovanja v obliki uslug in pomoči ter tudi družbeni nadzor.

Duška Knežević Hočevar in Majda Črnič Istenič (2010, 37) ugotavljata, da so imele agrarne reforme na ozemlju današnje Slovenije (1848, 1919, 1946, 1953) z razdelitvijo zemlje obdelovalcem cilj ustvariti produktivni dejavnik akumulacije nacionalnega bogastva, vendar se je vselej izkazalo, da je bila zemlja edini vir, ki so ga politične elite lahko razdeljevale za plačilo revolucionarnega dolga. Tak projekt se je sprevrgel v svoje

nasprotje: na eni strani je ohranil prebivalstveno preobremenjenost podeželja, ki se je razbremenjevalo samo z izseljevanjem, na drugi strani pa tistim, ki so ostali, kljub državnim odpisom dolgov ni omogočil večjih prodorov. Polkmetom je omogočil »dvojno«preživljanje, ne pa učinkovite modernizacije kmetijstva. Tudi zato se danes v znanstveni literaturi piše o »bremenu preteklosti«, ki se najbolj odraža v razdrobljeni velikostni posestni strukturi kmetijstva v Sloveniji.

Konec 60. let, ko se je kmečko prebivalstvo bistveno zmanjšalo in ko so posamezne kmetije začeli opremljati s sodobnimi stroji in z mehanizacijo, je bila, kot opozarja Puljiz, v Jugoslaviji zamujena priložnost za nastanek sloja sposobnih posameznih kmetijskih proizvajalcev, ki bi v družbenem sektorju postali nosilci moderne, visoko produktivne kmetijske proizvodnje. Po njegovem mnenju so imeli prav tisti kritiki, ki so opozarjali na tradicionalne ideološke predsodke, ki so blokirale takšen korak v agrarni politiki. Tako je bila preložena odločitev o dvigu (ali ukinitvi) agrarnega maksimuma, usmerjenost v majhne kmetije prepovedana, skratka, ohranile so se nekatere zgodnejše omejitve, namenjene reprodukciji posameznih kmečkih gospodarstev (Puljiz 1988, 19).

V poglavju nas je zanimalo tudi, kako so spremembe, ki jih prinese nakup modernih kmetijskih naprav, vplivale na delitev dela med spoloma znotraj kmečkega gospodarstva. Ugotovili smo, da se je ob zaposlitvi kmečkih gospodarjev izven kmetijstva pojavila nova delitev dela v družini, saj so vlogo »gospodarja«prevzele žene, ki so vse pogosteje upravljale kmetijske stroje. Ženske, ki so upravljale kmetijske stroje in izvajale naloge, tradicionalno v domeni moških, so konstruirale nove identitete za prekinitev s starimi tradicijami in ovirami med spoloma ter hkrati ustvarile nova pričakovanja glede vloge kmečkih žensk. Spremembe v tehnoloških in delovnih procesih so povzročile, da so se vloge moških in žensk delno na novo definirale in da so moški vsaj delno izgubili položaj absolutnih vodij patriarhalne kmečke družine. Dejstvo, da so kmečke ženske upravljale kmetijske stroje, lahko razumemo tudi kot upor njihovega podrejenemu položaju, saj so se počutile opolnomočene, ker so pridobile avtoriteto in status, sicer tradicionalno rezerviran za moške, in tako do določene mere oblikovale nove prakse ter diskurze o delitvi dela med spoloma.

Sogovorniki in sogovornice so mi večkrat potožili o svojih izjemnih delovnih naporih. Kot se je spominjal sogovornik Franci, leta 1952 rojen v Pokleku nad Blanco na Dolenjskem, ki je kmetoval doma in hkrati službo-

val kot delavec v Jugotaninu v Sevnici: »Nihče ni več od kmetije mogo živeti, pol smo pa delal ko črnici. Še en šiht doma. Sn cel dan v vinogradu kopal, zvečer sn šel pa v nočno, ponoč sn pa še 70 metrov drv v Jugotaninu premetal.« Zaradi delovnih obremenitev lahko življenje polkmetov dojemamo kot neskončno garanje in odrekanje, celo kot samoeksploatacijo. Vlado, rojen 1953 v vasi Široko blizu Tolminskega Loma na Primorskem, je poudaril, da kmetija v nasprotju z redno zaposlitvijo zahteva vpetost v delo, ki traja ves dan: »Kmetija ne more bit, da osem ur delaš pa greš domov. Kmetija je štiriindvajst ur na dan. Ne prenese drgač, kot da je edino lastništvo.« Vse garanje in odrekanje z namenom služenja denarja, tudi za nakup kmetijske mehanizacije, so sogovorniki osmislili s tem, da so kot lastniki kmetij delali zase in svojo družino ter težili k boljšemu življenju in dvigu življenjskega standarda. V svojih delovnih naporih so našli pomen tudi zato, ker za mnoge kmetovanje ni bilo le poklic, ampak način življenja. Ves čas, znanje in spretnosti, ki so jih investirali v delo, so bili poplačani z veseljem pri nakupu najnovejših strojev in s ponosom pri spremljanju moderniziranja kmetije.

4

Integrirana kmečka ekonomija v socialistični Sloveniji

Povzetek ugotovitev

Lev Centrih in Polona Sitar

Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije

V pričujoči raziskavi sva obravnavala pojavne oblike integrirane kmečke ekonomije (IKE) v Sloveniji v obdobju socializma. Medtem ko je najmanjši skupni imenovalac drugih IKE-raziskav razvoj tržnega gospodarstva v različnih evropskih državah – regijah, sva avtorica in avtor tega dela pod drobnogled vzela družbo, ki si je najmanj na izhodišču svojega razvoja močno prizadevala ukiniti trg in ga nadomestiti z gospodarstvom po načrtu ter z njemu ustrezno distribucijo blaga. Poskus nadomestitve trga se sicer v Sloveniji kot tudi nikjer drugod ni posrečil; namesto tega je prišlo do vzpostavitve zelo reguliranega gospodarstva, ki je posameznikom in posameznikom v različnih obdobjih svojega obstoja nudilo bistveno različne možnosti ter priložnosti. Socializma v gospodarskem in političnem pogledu zato nisva obravnavala kot povsem enotnega obdobja. Zgledovala sva se pri uveljavljenih periodizacijah, ki so za mejnike podobij socialistične Slovenije postavili reforme in ukrepe, ki so pomembno vplivali na spremembe »pravil igre« v družbenem življenju nasploh in v gospodarstvu posebej.

Poglavja v pričujoči knjigi tako v grobem obravnavajo tri precej različna obdobja režimov regulacije socialističnega gospodarstva:

- 1945–1953: čas poskusa in neuspeha vzpostavitve centralnega gospodarstva po načrtu;
- 1957–1965: čas iskanja novega ravnotežja med mestom in podeželjem, zlasti pa sprijaznjenja z obstojem neodvisnih (zasebnih) kmečkih gospodarstev;

Centrih, Lev, Polona Sitar. 2022. Pol kmet, pol proletarec. Integrirana kmečka ekonomija v socialistični Sloveniji, 1945–1991. Koper: Založba Univerze na Primorskem. <https://doi.org/10.26493/978-961-293-215-2>

- 1965–1991: čas kriz, reform in administrativnih ukrepov, ki so v gospodarskem pogledu na splošno bolj krepili avtonomijo gospodinjestev kot drugih gospodarskih organizacij.

Čeprav vsa tri poglavja obravnavajo vprašanje IKE na področju celotne Slovenije, se pri tem med seboj precej razlikujejo glede na vsebinske poudarke in tudi glede na metodološke prijeme. Poglavje, ki se ukvarja z obdobjem 1945–1953, izhaja iz primerov okolice Ljubljane, pri čemer je stvarnost širše Slovenije, seveda še brez Koprskega okraja, primerjalno upoštevana na podlagi popisov prebivalstva 1948 in 1953 ter *Rezultatov ankete o življenju kmetov od 1. 6. 1952–31. 5. 1953*. Drugo poglavje o času med letoma 1957 in 1965 empirično temelji na arhivskem gradivu o stanju v občini Koper in primerih posameznih rudarsko-industrijskih podjetij ter njihove delovne sile (Tovarna elektroporcelana Izlake, Rudnik rjavega premoga Zagorje, Tovarna celuloze Videm Krško, Rudnik Mežica, Jeklarna v Ravnah na Koroškem, Opekarna v Gornji Radgoni in Jeklarna Jesenice), primerjalni okvir za celotno Slovenijo pa predstavljajo podatki iz Levstikove in Klemenčičeve raziskave. Zadnje poglavje, ki obravnava problematiko IKE od sredine 60. let do konca socializma, metodološko izstopa zaradi uporabe metode ustne zgodovine, ki ponudi vpogled v individualni mikrosvet kmeta in uporabe pripovedi polstrukturiranih intervjujev, hkrati pa temelji tudi na uradnih statističnih podatkih, ki zajemajo celotno Slovenijo.

Najina raziskava je potrdila, da je obstoj IKE mogoče najti v vseh treh obravnavanih obdobjih, seveda pa ne v povsem istih oblikah, kakor tudi ne v enakem obsegu. Sklepni povzetek ugotovitev zato navajava v kronološkem redu po posameznih obdobjih. Na koncu dodajava kontrolni seznam dejavnosti v integrirani kmečki ekonomiji, na katere sva naletela ob raziskovanju posameznih obdobj.

Obdobje 1945–1953

V tem obdobju je za IKE značilno dvoje: (a) na eni strani so politične in gospodarske okoliščine privatnim kmečkim gospodarstvom postavljale jasne omejitve; (b) na drugi strani sta industrializacija in motnja v preskrbi istim gospodinjestvom prinašala nove priložnosti.

Kar zadeva primarni sektor, je glede na uporabljene podatke specializacijo kmetijske proizvodnje težko potrditi. *Rezultati ankete o življenju kmetov od 1. 6. 1952–31. 5. 1953* (Goršič 1954) na drugi strani kažejo na iz-

stopajoči delež živinoreje, ki v skupnem povprečju zajema kar 31,33 % od vseh (bruto) dohodkov, dohodki iz dejavnosti, ki niso povezane s kmetijstvom, v skupnem povprečju predstavljajo kar 34,07%, iz poljedelstva pa v skupnem povprečju samo 11,54 % (preglednica 20). Na povečano intenzivnost kmetijstva je na drugi strani mogoče zgolj posredno sklepati iz primerov nastajanja kmečkih delovnih zadrug, saj so predpostavljale povezovanje oziroma združevanje obdelovalnih površin. Ker so isti podatki več kot namigovali, da so kmetje v teh zadrugah bolj ko ne gospodarili po starem, lahko upravičeno dvomimo o pomembnem povečanju intenzivnosti. V vsakem primeru pa se kolektivna posestva v primerjavi z zasebnimi niso izkazala za produktivnejša. Na drugi strani pa arhivsko gradivo, publicistika in tudi statistični podatki jasno dokazujejo prisotnost dninarskega dela (kmetijski delavci/delavke oziroma hlapci, dekline in gospodinjske pomočnice), res pa je, da je bazen tovrstne delovne sile praznila industrializacija.

V sekundarnem sektorju najbolj izstopa delež mezdne delo. Čeprav moramo tukaj nujno upoštevati, da zaradi pojavov administrativnega zaposlovanja še ne moremo govoriti o popolnoma prostem trgu delovne sile, je prisotnost delavcev v ruralnih gospodinjstvih, v primerjavi z drugimi nekmetijskimi poklici, izstopajoča. Kot taka izkazuje trend, ki se je nadaljeval v naslednjih desetletjih. Na primeru sedmih krajev v okolici Ljubljane se je pokazalo, da je imela skoraj polovica od vseh gospodinjstev agrarnih interesentov v svojem sestavu vsaj enega delavca. Seveda so tukaj obstajala velika lokalna odstopanja. Npr., v kraju Dobrova je imelo 50 od 75 gospodinjstev v svojem sestavu najmanj enega delavca, v kraju Dolsko pa je bilo tako samo eno gospodinjstvo od 17. Ker je večji del tega obdobja zaznamoval režim kart, obveznega odkupa in splošnega deficita potrošnih izdelkov, se postavlja veliko vprašanje, koliko se je zaposlitev v industrijskih podjetjih članom kmečkih gospodinjstev dejansko splačala. Fenomen fluktuacije delovne sile, opuščanje zaposlitev v rudnikih in tovarnah ter vrnitve na kmetije v tistem času napeljuje k ugotovitvi, da se nemalokrat ni. Opaziti je bilo mogoče tudi prisotnost obrti in predelovanja primarnih virov/pridelkov, vendar v manj pomembnem obsegu (preglednici 21 in 22). Razumljivo je, da migrantskega dela v tujini ni bilo mogoče zaslediti, ker še govorimo o času, ko so bile meje z zahodnimi državami bolj ali manj neprepustne. Edina možna izjema je primer gospodinjstva iz Dolskega, ki ga je sestavljala ena ženska s sinom, ki je služil vojsko, glavar pa je bil že od leta 1928 v Argentini. Vendar niti tukaj ni

bilo zaslediti podatkov, kakšne materialne koristi sta od njega imela žena in sin.

V terciarni sektor sodijo zanimivi primeri »nekmetov« (1946), ki so imeli poleg zemljiške posesti, mesarij in trgovin nemalokrat tudi gostinske obrate. Trgovina je bila takrat bodisi monopol države bodisi izrazito regulirana. Kramarstvo in storitve transporta blaga ter trgovanje z lastnimi pridelki – če ne upoštevamo trgovanja po sistemu obveznega odkupa – so za nas, razen nekaterih primerov, ostali skriti v uradni statistiki. Poleg prodaje presežkov zadrufni trgovini v Senočetih so za nas najzanesljivejše podatke o trgovanju s kmečkimi pridelki predstavljali podatki iz *Rezultatov ankete o življenju kmetov od 1. 6. 1952–31. 5. 1953*. Ker pa so slednje izvajali med junijem 1952 in majem 1953, so vanjo po eni strani nedvomno zajeti vsaj še nekateri (bruto) dohodki iz obveznega odkupa, na drugi strani pa prostovoljne prodaje, saj so bile omejitve na tem področju z letom 1953 ukinjene. Prav tam smo našli tudi sledi o prevozniki dejavnosti, vendar ni jasno, za kakšen prevoz je natančno šlo. Zaradi pomanjkanja je obstajala tudi črna trgovina, ker pa smo se osredotočili na zabeležke o prekrških, smo jo zasledili redkeje. Izstopala je nedovoljena trgovina z vinom, žganjem ter s točenjem in prodajo alkohola brez davka. Primeri s hudimi kaznimi, ki so jih obravnavala sodišča, so v tistem času zadevali zlasti črno trgovino z mesom.

Obdobje 1957–1965

Za to obdobje, ko je oblast še vedno iskala primerne socialistične politike do kmetijstva, je značilno, da postane zaposlovanje popolnoma stvar osebne odločitve, ukinjena sta obvezen odkup in dostop blaga preko kart, pritiskov za vključevanje kmetov v delovne zadrufe pa tudi ni več. Slednje v tem času skoraj popolnoma izginejo.

Od primarnega sektorja je naša raziskava zabeležila prisotnost možnega kmetijskega dela, vendar obravnavani primeri kažejo na to, da je šlo za delovno silo, ki je bila sicer zaposlena v industrijskih obratih, ni pa izhajala iz lokalnih kmečkih gospodinjestev. Ker obstaja velika verjetnost, da smo pri teh primerih naleteli na delavce iz drugih jugoslovanških republik, ki so bili zaposleni v Luki Koper, imamo hkrati opravka tudi z migrantsko delovno silo.

Vse kaže tudi na to, da je imelo v sekundarnem sektorju največjo težo mezdno delo, torej zaposlovanje družinskih članov iz kmečkih gospodinjestev v industrijskih obratih. Kombiniranje kmetovanja in zunanje

zaposlitve v industriji se je v tem času uveljavila kot najpriljubljenejša oblika IKE. K takemu sklepu nas napeljujejo tudi raziskave iz tistih časov, ki so se ukvarjale s problemom »polproletariata«, za katerega so celo trdili, da so od njega odvisne cele industrijske panoge. Zelo malo podatkov smo našli o obrti, ki se po obsegu in pomembnosti z zaposlitvijo v tovarnah ali rudnikih po priljubljenosti ni mogla primerjati.

Prav tako smo zelo malo podatkov našli o terciarni dejavnosti, npr. o prevozih, gostinstvu in drugih storitvah. V glavnem gre za omembe pri Klemenčičevih raziskavah. Čeprav se v tistem času turizem vse bolj uveljavlja kot perspektivna gospodarska panoga, v primerih koprške in izolske občine ni bilo najti dokazov o njegovi povezavi z ruralnimi gospodinjstvi.

Obdobje 1965–1991

Rezultati najine raziskave o integrirani kmečki ekonomiji v socialistični Sloveniji, ki temeljijo na kombinaciji pisnih in ustnih virov ter tudi kvantitativnega in kvalitativnega pristopa, nakazujejo, da pripovedi sogovornikov in sogovornic močno sovpadajo s splošnim trendom slovenskega kmečkega gospodarstva v dveh pomembnih vidikih. V približno treh četrtinah intervjujev se vsaj en član družine pojavlja kot zaposlen v tovarni, prav tako pa je mogoče pritrčiti sogovornikovi pripovedi o tem, da so bili mali kmetje z zaposlitvijo izven kmetij že od šestdesetih let prejšnjega stoletja v boljšem položaju kot večji. Njegov argument je bil, da dohodek iz zaposlitve poleg dela na kmetiji kmetom z manjšimi zemljišči omogoča boljši življenjski standard v primerjavi s kmeti z večjimi zemljišči, ki so zahtevala več časa za obdelavo in zato onemogočala pridobivanje dodatnih prihodkov iz zaposlitve izven kmetije.

Če pogledamo vse dejavnosti integriranega kmečkega gospodarstva v socialistični Sloveniji po sektorjih (primarni, sekundarni in terciarni) in če primerjamo rezultate raziskav uradnih statističnih podatkov s pripovedmi sogovornikov in sogovornic, dobimo naslednjo sliko.

V primarnem sektorju je bila prisotna povečana intenzivnost kmetijstva s pridelavo hmelja, krompirja, pšenice, ajde, koruze, korenja, solate, fižola, jagod in malin. Delo v obliki dninarskega dela v kmetijstvu in dolgotrajnejše pomožno delo na večjih kmetijah se je opravljalo na državnih kmetijah z zaposlenimi delavci. Intenzifikacija živinoreje je bila prisotna v obliki govedoreje, prašičjereje, konjereje, reje kokoši, ovc, koz, zajcev in oslov. Večina sogovornikov in sogovornic je poudarila, da so presežke

kmetijskih pridelkov prodali kmetijskim zadrugam, bolnišnicam, gostilnam in tovarniškim menzam.

V sekundarnem sektorju je predelava primarnih virov in pridelkov potekala s proizvodnjo vina, jabolčnega soka, sira, smetane, masla, mesnih izdelkov (npr. zgornjesavinjski želodec), oglja, apna, svinjske masti, kvasa in medu ter v obliki razreza lesa. Izvajale so se tudi različne kmečke obrti, kot so: mizarstvo, čevljarstvo, kovaštvo, pletenje lesenih košar, izdelovanje lesenih palic za krampe in motike, izdelovanje rezbarskih izdelkov iz lesa, izdelovanje lesenih žlic in lesenih koles za lesene vozove, klekljanje, izdelovanje strešnikov itd. Poudariti je treba, da je bila po pripovedovanju sogovornikov in sogovornic zastopanost rokodelstva precej skromna. Primer dela v osredotočenih industrijah in obratih je bil poklic rudarja v premogovniku. Migrantne in mobilne obrtnike so predstavljali tudi zidarji in njihovi pomočniki, pleskarji pa tudi kmetje, ki so hodili na druge kmetije žagat deske z ročno žago.

Kot je že bilo poudarjeno, je bila najpogostejša dejavnost izven kmetije v socialistični Sloveniji mezdno delo v industrijskem sektorju v obliki dela v tovarni v najbližjem mestu (npr. viličarist, tekstilna delavka itd.). V približno treh četrtinah intervjujev se vsaj en član družine pojavlja kot zaposlen v tovarni. Kar zadeva velikost kmetijskega posestva, je imelo v vzorcu sedemnajst družin posestvo, ki je bilo manjše od desetih hektarov, pet družin pa večje od desetih hektarov. Pripovedi ustne zgodovine razkrivajo, da so nekateri kmetje z večjimi posestmi (več kot deset, celo 20 ha) delali tudi kot mezdni delavci v industrijskem sektorju, ne le tisti z manjšimi posestmi. Upoštevati pa moramo, da je bila večina zemljišč na velikih kmečkih posestvih pokrita z gozdom, ki ni zahteval toliko dela kot obdelovanje polja.

V kmečkih gospodinjstvih polkmetov, v katerih so člani prejeli tudi kmetijske dohodke izven kmetije v obliki meznega dela, so bili zaposleni večinoma moški. Dejstvo, da so bile kmečke ženske zaposlene v manjšem številu, se odraža v pripovedih ustne zgodovine, saj vzorec vsebuje le štiri družine z zaposleno kmetico. Z vse večjo usmerjenostjo kmetov v pridobivanje dohodka v industrijskem sektorju je postajala vse bolj poudarjena delovna vloga žensk kot nezaposlenih članic na kmetiji, zato se je v posameznem kmečkem gospodarstvu spreminjala delitev dela po spolu. Ker so njihovi možje delali izven kmetije in ker se je proces mehanizacije kmetij v zgodnjih sedemdesetih letih prejšnjega stoletja intenziviral, je več žensk začelo upravljati tudi kmetijske stroje. Posledično so

prekinile s tradicionalnim položajem kmečkih žensk in oblikovale nove prakse ter diskurze o delitvi dela med spoloma pri opravljanju opravil, ki so sicer tradicionalno spadala v domeno moških.

V terciarnem sektorju lahko med storitve oziroma poklice na področju trgovine na srednjo in dolgo razdaljo uvrstimo gostilničarje, trgovce, mesarje, delavce na bencinskih črpalkah in popraviljalce cest. Transport blaga drugih lastnikov na kratko in srednjo razdaljo je potekal v obliki odkupa lesa ter njegove preprodaje gozdni upravi ali odkupa sadja, oglja in apna od kmetov ter preprodaje na jug Jugoslavije. Pojavili so se tudi odkup in preprodaja oljčnega olja na Primorskem ter preprodaja cigaret v Italiji. Semkaj lahko umestimo tudi furmane in voznike tovornjakov. Trgovanje z lastnimi pridelki in izdelki na kratko ter srednjo razdaljo je potekalo s prodajo oglja in žganega apna po domovih, s prodajo lesa, lesenih tramov, z nakupom in preprodajo živine ter prodajo zelenjave, sadja, jajc, mleka in gozdnih sadežev najbližji tržnici, kmetijski zadruzi, bolnišnici ter tovarniški menzi. Tihotapstvo je bilo prisotno tudi pri nakupu najlonskih nogavic, kavbojk, kave, lakov za lase, parfumov in trenirk v Italiji ter njihovem tihotapljenju nazaj v Slovenijo. Prisotni so bili tudi delavci migranti in mobilni delavci, ki so odšli na delo v Švico, Nemčijo, Kanado, Ameriko, Argentino, Avstralijo, Libijo, Švedsko ali Italijo. Primorke so prav tako opravljale plačano gospodinjsko delo v Italiji. Pod uradna, zaupna dela lahko uvrstimo delo poštarja. V sektorju turizma najdemo kot primer integrirane kmečke ekonomije v socialistični Sloveniji kmečki turizem in tudi gostilne, a te dejavnosti so bile redke, saj sta jih opravljali le dve družini v vzorcu.

Glede delovanja sistema IKE z vidika posameznih gospodinjstev in vpliva kmečke ekonomije na makrotežnje je treba poudariti, da so bili kmetje aktivni, podjetni in tisti, ki so sami odločali o svojem gospodarstvu. Gospodinjska ekonomija je temeljila na dohodkih iz vseh treh gospodarskih sektorjev: kmetijstva, proizvodnje in storitev. Kmetje se niso preživljali le s kmetijstvom, temveč je bila njihova gospodinjska ekonomija integrirano gospodarstvo, ki je združevalo kmetijstvo s tržno usmerjenimi dejavnostmi. Daleč najpogostejša neagrarna dejavnost na kmetiji v socialistični Sloveniji je bila mezдно delo v industrijskem sektorju, pri čemer so bili kmetje najpogosteje zaposleni v tovarni v najbližjem mestu. Ta dejavnost je bila zanje zamudna, a jim je zagotavljala redno mesečno plačo. Mezдно delo v industrijskem sektorju lahko razumemo tudi kot dejavnost, ki je potekala na račun razvoja drugih nekmetijskih dejavnosti, kot sta kmečki turizem in vodenje gostilne ali trgovine, ki sta bili v raziskavi komaj zaznani.

Preglednica 1. Kontrolni seznam dejavnosti integrirane kmečke ekonomije v socialistični Sloveniji v letih 1945–1991

Sektor	Dejavnost	Prisotnost		
		1945–53	1957–65	1965–91
PRIMARNI	Specializacija kmetijske proizvodnje			•
	Povečana intenzivnost kmetijstva (brez prahe, mešana kultura ...)			•
	Dinarsko delo v kmetijstvu in dolgotrajnejše pomožno delo na večjih kmetijah (dekle, hlapci ...)	•	•	•
	Razširjanje/intenziviranje živinoreje	•		•
	Povečana intenzivnost izkoriščanja gozdnih površin (z dejavnostmi iz primarnega sektorja, a tudi sekundarnega in terciarnega)			•
	Širjenje obdelovalne zemlje (krčenje srenjskih in gozdnih površin)			•
	Kamnolomi, premogovniki ipd.			•
Ribištvo			•	
SEKUNDARNI	Predelava primarnih virov/pridelkov (vino, sir, mesni izdelki, oglje, apno)	•		•
	Podeželska obrt	•	•	•
	Založništvo (protoindustrija)	–	–	–
	Delo v osredotočenih obratih (manufakture, fužine, rudniki ...)	•	•	•
	Migrantski/mobilni obrtniki (zidarji ...)		•	•
Mezdno delo v industrijskem sektorju	•	•	•	
TERCIARNI	Storitve na področju trgovine na srednjo in dolgo razdaljo (najem vlečne živine, krma, gostilne in prenočišča ...)		•	•
	Transport blaga drugih lastnikov na kratko in srednjo razdaljo	•	•	•
	Trgovanje z lastnimi pridelki in izdelki na kratko ter srednjo razdaljo	•	•	•
	Krošnjarstvo			•
	Tihotapstvo	•		•
	Migrantski/mobilni delavci (pristaniški težaki ...)		•	•
	Uradna, zaupna dela (merilci, cenilci, priče ...)			•
	Servisiranje gospodinjskih aparatov, kmetijskih strojev in avtomobilov			•
	Turizem			•
	Gostinstvo	•	•	•

Vir: glej poglavja 2 do 4.

Na koncu želiva pozornost ponovno usmeriti v pomen medsebojnih uslug v socializmu, ki bi jih po značilnostih lahko uvrstili v vse tri sektorje IKE. Mnogi izdelki niso bili plačani v obliki denarja, ampak z izmenjavo drugega izdelka ali z uslugo v obliki medsebojne pomoči pri delu. Medsebojne usluge kot storitve, ki so bile še posebej pogoste med sorodniki, prijatelji in sosedi, niso služile le kot varnostna mreža za preživetje, ampak s svojo moralno in družbeno razsežnostjo tudi kot način za srečevanje in povezovanje ljudi med sklepanjem zavezništev.

Viri in literatura

Arhivski viri

AS, CK, ZKS: Arhiv Republike Slovenije, Centralni komite, Zveza komunistov Slovenije.

ZAL, OLO LJO: Zgodovinski arhiv Ljubljana, Okrajni ljudski odbor Ljubljana - okolica.

Literatura

Alston, M. 2000. *Breaking Through the Grass Ceiling: Women, Power and Leadership in Agricultural Organisations*. Amsterdam: Harwood Academic Publishers.

Antonič, A. ur. 1988. *Letni pregled trgovine 1985 in 1986*. Št. 424. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko.

Aplenc, A., in D. Jančar, ur. 1998. *Temna stran meseca: kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990*. Ljubljana: Nova revija.

Avsec, F., A. Petelin, N. Vode, L. Frelih in P. Vrisk. 1997. *125 let združništva na Slovenskem*. Ljubljana: Zadržna zveza Slovenije.

Banac, I. 1988. *With Stalin Against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Barbič, A. 1990. *Kmetov vsakdan: položaj in prihodnost družinskih kmetij na Slovenskem*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

———. 1993. »Kmečka družina – socialna sestavina družinske kmetije.« Raziskovalno poročilo, Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta.

———. 2000. »Kmetica in kmečka družina v tranziciji: teoretična razmišljanja in empirične ugotovitve.« *Družboslovne razprave* 16 (34/35): 97–125.

———. 2005. *Izzivi in priložnosti podeželja*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Berend, I. T. 1996. *Central and Eastern Europe, 1944–1993: Detour from the Periphery to the Periphery*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bernstein, H. 2010. *Class Dynamics of Agrarian Change*. Halifax in Winnipeg: Fernwood.

Centrih, Lev, Polona Sitar. 2022. Pol kmet, pol proletarec. Integrirana kmečka ekonomija v socialistični Sloveniji, 1945–1991. Koper: Založba Univerze na Primorskem. <https://doi.org/10.26493/978-961-293-215-2>

- Bilandžić, D. 1985. *Historija Socijalističke federativne republike Jugoslavije: glavni procesi 1918–1985*. Zagreb: Školska knjiga.
- Bock, G. 1987. »Drugo« delavsko gibanje v ZDA od 1905–1922: *The Industrial Workers of the World*. Prevedel T. Mastnak. Ljubljana: ŠKUC.
- Bojnec, Š. 1991. »Proizvodna funkcija jugoslovenske poljoprivrede.« *Ekonomska analiza* 25 (1): 79–90.
- Bokovoy, M. K. 1998. *Peasants and Communists: Politics and Ideology in the Yugoslav Countryside, 1941–1953*. Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press.
- . 2014. »Collectivisation in Yugoslavia: Rethinking Regional and National Interests.« V *The Collectivisation of Agriculture in Communist Eastern Europe: Comparison and Entanglements*, uredila C. Iordachi in A. Bauerkämper, 293–327. Budimpešta: Central European University Press.
- Borak, N. 2002. *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Bourdieu, P. 1984. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge: Harvard University Press.
- Boyd, M. L. 1987. »The Performance of Private and Cooperative socialist Organization: Postwar Yugoslav Agriculture.« *The Review of Economics and Statistics* 69 (2): 205–214.
- Brandth, B., in M. S. Haugen. 2000. »From Lumberjack to Business Manager: Masculinity in the Norwegian Forestry Press.« *Journal of Rural Studies* 16 (3): 343–355.
- . 2010. »Doing Farm Tourism: The Intertwining Practices Of Gender And Work.« *Signs* 35 (2): 425–446.
- Brandth, B. 1995. »Rural Masculinity in Transition: Gender Images in Tractor Advertisements.« *Journal of Rural Studies* 11 (2): 123–133.
- . 2002. »Gender Identity in European Family Farming: A Literature Review.« *Sociologia Ruralis* 42 (3): 181–200.
- . 2006. »Agricultural Body-Building: Incorporations of Gender, Body and Work.« *Journal of Rural Studies* 22 (1): 17–27.
- Brezinski, H. 1990. »Private Agriculture in the GDR: Limitations of Orthodox Socialist Agricultural Polic.« *Soviet Studies* 42 (3): 535–553.
- Brus, W. 1986. »1957 to 1965: In Search of Balanced Development.« V *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975: Institutional Change within a Planned Economy*, uredil M. C. Kaser, 71–138. 3. izd. Oxford: Clarendon.

- Centrih, L. 2019. »'Maribor ob morju:' Zveza komunistov Slovenije in vprašanje poselitve Koprškega okraja v letih 1945–1965.« *Dve domovini* 50:147–162.
- . 2020. »Polkmetje in socialistična država: integrirana kmečka ekonomija v Sloveniji v letih 1957–1965.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 60 (2): 152–167.
- Centrih, L., in P. Sitar. V pripravi. »'Those who had Paid Jobs and Worked on Farms were Living the Best Lives': Industrious Peasants in Socialist Slovenia Between Struggle for Survival and the Desire to Improve their Well-Being.« V *Integrated Peasant Economy in Slavic Regions of Europe*, uredil A. Panjek. Turnhout: Brepols.
- Chayanov, A. V. 1966. »Peasant Farm Organization.« V A. V. Chayanov on *The Theory of Peasant Economy*, uredili D. Thorner, B. Kerblay in R. E. F. Smith, 29–269. Homewood: The American Economic Association.
- Čap, F., režiser. 1953. *Vesna*. Triglav film. 1 ur., 36 min.
- Čelik, P. 2009. »Prekrški zoper javni red in mir v Sloveniji 1949–2010.« *Revija za kriminalistiko in kriminologijo* 60 (4): 344–352.
- Čepič, Z. 1991. »Povojni beg z zemlje: (notranje migracije v Sloveniji 1945–1960).« *Zgodovinski časopis* 45 (1): 85–106.
- . 1995. *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji 1945–1948*. Maribor: Obzorja.
- . 1996. »Spreminjanje lastništva zemlje po drugi svetovni vojni: agrarna reforma med političnim in ekonomskim.« V *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju: 1918–1945–1991*, uredila N. Borak in Ž. Lazarevič, 145–159. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- . 1997. »Zakonske osnove racionirane preskrbe v Jugoslaviji 1945–1948.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 37 (2): 451–461.
- . 1999a. »Oris pojavnih oblik kmetijske politike v letih 1945–1960.« V *Preteklost sodobnosti: izbrana poglavja slovenske novejše zgodovine*, uredil Z. Čepič, 175–188. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- . 1999b. »Oris načel zagotovljene preskrbe v Jugoslaviji v obdobju 1948–1953.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 39 (2): 157–168.
- . 2002. »Vloga agrarnega sektorja pri modernizaciji Slovenije in Jugoslavije.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 42 (2): 56–62.
- . 2005a. »Kolektivizacija kmetijstva.« V *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 2; 1848–1992*, uredili J. Fischer, Ž. Lazarevič, E. Dolenc, J.

- Perovšek, B. Godeša, Z. Čepič in A. Gabrič, 937–939. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino.
- . 2005b. »Preskrba prebivalstva in obvezni odkupi.« V *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 2; 1848–1992*, uredili J. Fischer, Ž. Lazarevič, E. Dolenc, J. Perovšek, B. Godeša, Z. Čepič in A. Gabrič, 893–899. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino.
- . 2006. »Politika življenjske ravni v prvem desetletju socializma v Jugoslaviji.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 46 (1): 397–411.
- . 2010. »Zdomstvo.« V *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, uredila P. Štih in B. Balkovec, 395–412. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- . 2015. »Prebivalstvena skica Slovencev v drugi Jugoslaviji.« V *Slovenija v Jugoslaviji: cikli in prelomi v zgodovini*, uredil Z. Čepič. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- . 2017. »Obrisi organiziranosti komunistične stranke v času druge Jugoslavije.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 57 (1): 166–186.
- Čepič, Z., D. Guštin in N. Troha. 2017. *Slovenija v vojni 1941–1945*. Ljubljana: Modrijan.
- Čepič, Z., F. Gestrin, B. Grafenauer, P. Hainz, M. Ivanič, J. Jeri, M. Kacin-Wohinz idr. 1979. *Zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- »Čezsočani – graditelji socialistične vasi.« 1949. *Slovenski poročevalec*, 10. junij. http://www.dlib.si/listalnik/URN_NBN_SI_doc-DXTQP9oG/2/index.html.
- »Čim bolj se uveljavljajo socialistična načela v kmetijstvu, tem jasneje spoznavamo in odkrivamo na podeželju, na vasi, bogate vire neizkoriščene delovne sile! Pridobivanje novih delavcev s podeželja za našo plansko proizvodnjo je izredno pomembna naloga za zgraditev socializma!« 1949. *Slovenski poročevalec*, 9. julij. http://www.dlib.si/listalnik/URN_NBN_SI_doc-IE7EBKNX/2/index.html.
- Čoh Kladnik, M. 2012. *Kulaški procesi v Sloveniji med letoma 1949 in 1951*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo.
- Destovnik, I. 2003. *Moč šibkih: ženske v času kmečkega gospodarjenja*. Celovec: Založba Drava.
- »Dobra organizacija je jamstvo za napredek obdelovalne zadruga.« 1949. *Slovenski poročevalec*, 2. julij. http://www.dlib.si/listalnik/URN_NBN_SI_doc-GNCT6TD5/index.html.

- Drnovšek, D. 2000. *Zapisniki Politbiroja CK KPS/ZKS 1945–1954*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije.
- Duda, I. 2005. *U potrazi za blagostanjem: o povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*. Zagreb: Srednja Europa.
- Enyedi, G. 1967. »The Changing Face of Agriculture in Eastern Europe.« *Geographical Review* 57 (3): 358–372.
- . 1982. »Part-Time Farming in Hungary.« *GeoJournal* 4 (6): 323–326.
- Erdei, I. 2012. *Čekajući Ikeu: potrošačka kultura u postsocijalizmu i pre njega*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Evans, N. J., in B. W. Ilbery. 1993. »The Pluriactivity, Part-Time Farming, and Farm Diversification Debat.« *Environement and planning* 25 (7): 945–959.
- Fennel, R. 1981. »Farm Succession in the European Community.« *Sociologia Ruralis* 21 (1): 19–42.
- Ferenc, T. 2005. »Priprave na vojno v gospodarstvu.« V *Slovenska novejša zgodovina 1: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije; 1848–1992*, uredili J. Fischer, Ž. Lazarevič, E. Dolenc, J. Perovšek, B. Godeša, Z. Čepič in A. Gabrič, 506–509. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino.
- Franklin, U. M. 1999. *The Real World of Technology*. Toronto: Anansi.
- Fuller, A. M. 1990. »From Part-Time Farming to Pluriactivity: A Decade of Change in Rural Europe.« *Journal of Rural Studies* 6 (4): 361–373.
- Gabrič, A., B. Mlakar, D. Guštin, Z. Čepič, J. Prinčič in N. Troha. 2005. »Posnemanje sovjetske družbene ureditve 1945–1948.« V *Slovenska novejša zgodovina 2: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije; 1848–1992*, uredili J. Fischer, Ž. Lazarevič, E. Dolenc, J. Perovšek, B. Godeša, Z. Čepič in A. Gabrič, 930–983. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino.
- Ganguli, S. 1972. »Peasant Farms and Socialist Transformation of Agriculture in Poland, 1945–1972.« *Economic and Political Weekly* 7 (13): 47–55.
- Gasson, R. 1986. »Part Time Farming Strategy for Survival?« *Sociologia Ruralis* 34 (3–4): 364–76.
- Gestrin, F. 1993. *Svet pod Krimom*. Ljubljana: ZRC SAZU in ŠKUC.
- Goršič, V. 1954. *Rezultati ankete o življenju kmetov od 1. 6. 1952–31. 5. 1953*. Ljubljana: Zavod za statistiko in evidenco Ljudske republike Slovenije.
- »Govor predsednika vlade LR Slovenije, Mihe Marinka na zasedanju Ljudske skupščine LRS ob predložitvi zakonskega predloga o petletnem planu

- LRS.« 1947. *Slovenski poročevalec*, 8. julij. http://www.dlib.si/listalnik/URN_NBN_SI_doc-QUPKSQXJ/index.html
- Grilj, T. 2011. »Večkulturne zakonske zveze: dalmatinske neveste v Brkinih.« *Monitor ISH* 13 (2): 29–53.
- Gunder Frank, A. 1957. »The Organization of Economic Activity in the Soviet Union.« *Weltwirtschaftliches Archiv* 78:104–s56.
- Halpern, J. M. 1967. »Farming as a Way of Life: Yugoslav Peasant Attitudes.« *V Soviet and East European Agriculture: Russian and East European Studies*, uredil J. F. Karcz, 356–381. 6. izd. Berkeley, CA: University of California Press.
- Hofler, R. A., in J. E. Payne. 1993. »Efficiency in Social versus Private Agriculture Production: The Case of Yugoslavia.« *The Review of Economics and Statistics* 75 (1): 153–157.
- Hribernik, F. 1995. »Nekateri vidiki socio-demografskega položaja kmečkih družin v Sloveniji.« *Socialno delo* 34 (3): 203–216.
- Ilič, M., N. Vertot, R. Vujasin in A. Juvanc. 1994. *Rezultati raziskovanj: popis prebivalstva, gospodinjstev, stanovanj in kmečkih gospodarstev v Republiki Sloveniji v letu 1991 (št. 617)*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za statistiko.
- Javornik, M. ur. 1992. *Enciklopedija Slovenije*. Zv. 6. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Kardelj, E. 1956. *O nalogah naše združne politike: diskusija na plenumu Glavne združne zveze FLRJ*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- . 1959. *Problemi socialistične politike na vasi*. Ljubljana: Cankarjeva založba in Glavna združna zveza Slovenije.
- Kerševan, M. 1985. »K vprašanju razrednosti socialističnih družbenih sistemov.« *Teorija in praksa* 22 (12): 1467–1486.
- Klemenčič, M. 1974. »Socialnogeografska transformacija podeželja na primeru vzhodne Gorenjske.« *Geographica Slovenica* 3:90–7.
- Klemenčič, M., in M. Žagar. 2004. *The Former Yugoslavia's Diverse Peoples: A reference Sourcebook*. Santa Barbara, CA, Denver, CO, in Oxford: ABC-CLIO.
- Klemenčič, V. 1965. »Regionalni procesi in kmetijstvo v Sloveniji.« *Teorija in praksa* 2 (4): 604–614.
- . 1968. »Problemi mešane strukture gospodinjstev in kmečkih gospodarstev v Sloveniji.« *Geografski vestnik* 40 (1): 19–52.

- . 2005. »Poskus opredelitve sodobnih problemov razvoja kulturne pokrajine slovenskega podeželja.« *Dela* 24:171–184.
- . 2013. *Gospodarjenje v socializmu: oris gospodarske zgodovine Slovenije 1945–1990*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- »Kmetijstvo murskosoboškega okraja v prvi polovici letošnjega leta.« 1949. *Slovenski poročevalec*, 25. junij. http://www.dlib.si/listalnik/URN_NBN_SI_doc-LRDIBoYG/2/index.html.
- Kneževič Hočevnar, D. 2015. »'Kdor ne tvega, ni kmet!' K antropologiji tveganja in negotovosti.« *Glasnik SED* 55 (3–4): 61–69.
- Kneževič Hočevnar, D., in M. Černič Istenič. 2010. *Dom in delo na kmetijah: raziskava odnosov med generacijami in spoloma*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- Kohler Riessman, C. 1987. »When Gender is not Enough: Women Interviewing Women.« *Gender & Society* 1 (2): 172–207.
- Koleva, D. 2012. »Introduction: Socialist Normality: Euphemization of Power or Profanation of Power?« V *Negotiating Normality: Everyday Lives in Socialist Institutions*, uredila D. Koleva, 7–34. New Brunswick in London: Transaction.
- Konstitucija (osnovni zakon) Sojuzna sovjetskih socialističeskikh republik*. 1937. Moskva: CIK SSSR.
- Kotkin, S. 2014. *Stalin, Vol 1: Paradoxes of Power, 1878–1928*. London: Allen Lane.
- Kovač, R., V. Medvešček, I. Mešiček in E. Premrl. 2021. »Povojna stvarnost slovenskega podeželja: gospodarska, družbena in ideološka preobrazba v luči kmetijske politike 1945–1953.« Seminarska naloga, Univerza na Primorskem.
- Kovačič, M. 1983. *Tipi kmetij v Sloveniji in njihove značilnosti*. Ljubljana: Kmetijski inštitut Slovenije.
- Lazarevič, Ž. 2002. »Razkorak med razvitimi in nerazvitimi: zaviralni dejavnik modernizacije Jugoslavije?« *Prispevki za novejšo zgodovino* 42 (2): 77–89.
- . 2014. »Ljubljana kot gospodarsko središče.« *Studia Historica Slovenica* 14 (2/3): 339–356.
- . 2018a. »Integriranje dohodkov v kmečki ekonomiji v dobi industrializacije.« V *Preživetje in podjetnost: integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*, uredila A. Panjek in Ž. Lazarevič, 189–215. Koper: Založba Univerze na Primorskem.

- . 2018b. »Kmetje in zasebni gospodarski interes po letu 1945.« V *Nečakov zbornik: procesi, teme in dogodki 19. in 20. stoletja*, uredili K. Ajlec, B. Balkovec in B. Repe, 399–417. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Lees, L. M. 1997. *Keeping Tito Afloat: The United States, Yugoslavia, and the Cold War*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press.
- Lenin, V. I. 1947. *Nova ekonomska politika in socialistična graditev*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- . 1950. *Izbrana dela*. Zv. 4. Prevedel C. Š. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- . 2017. *Država in revolucija in drugi spisi iz leta 1917*. Prevedel L. Centrih. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Levstik, J. 1964a. »Uvod.« V J. Levstik, »Ekonomska in družbena problematika polproletariata v SR Sloveniji: uvod«, I–VIII. Raziskovalno poročilo, Kmetijski inštitut in Univerza v Ljubljani.
- . 1964b. »2. del.« V J. Levstik, »Ekonomska in družbena problematika polproletariata v SR Sloveniji: 2. del«, 1–76. Raziskovalno poročilo, Kmetijski inštitut in Univerza v Ljubljani.
- . 1964c. »3. del.« V J. Levstik, »Ekonomska in družbena problematika polproletariata v SR Sloveniji: 3. del«, 92–155. Raziskovalno poročilo, Kmetijski inštitut in Univerza v Ljubljani.
- Liepins, R. 1998. »The Gendering of Farming and Agricultural Politics: A Matter of Discourse and Power.« *Australian Geographer* 29 (3): 371–388.
- Loncarevic, I. 1987. »Prices and Private Agriculture in Yugoslavia.« *Soviet Studies* (39): 628–650.
- Makarovič, G. 2002. »O vsebinah sintagme 'žensko delo'.« *Etnolog* 12 (1): 63–80.
- Makarovič, M., ur. 1993. *Tako smo živeli: življenjepisi koroških Slovencev 1*. Celovec: Krščanska kulturna zveza.
- . 1994. *Sele in Selani: narodopisna podoba ljudi in krajev pod Košuto*. Celovec, Ljubljana in Dunaj: Mohorjeva založba.
- »Mali oglasi.« 1960. *Delo*, 15. maj.
- »Mali oglasi: sobe – stanovanja.« 1948. *Slovenski poročevalec*, 10. januar 1948. http://www.dlib.si/listalnik/URN_NBN_SI_doc-3QFAWNXU/8/index.html.
- Marx, K. 1973. *Kapital: kritika politične ekonomije*. Zv. 3, Celotni proces kapitalistične produkcije. Ljubljana: Cankarjeva založba.

- Merl, S. 2022. »Was Chayanov's Concept of Peasant Agriculture under the Soviet Rule Realistic? The Emerging of the Kulturniki in Answer to the Litsom k Derevne Policy.« *The Russian Peasant Studies* 7 (2): 6–37.
- Mikola, M., ur. 2006. *Dokumenti in pričevanja o povojnih delovnih taboriščih v Sloveniji*. Ljubljana: Ministrstvo za pravosodje Republike Slovenije.
- . 2012. *Rdeče nasilje: represija v Sloveniji po letu 1945*. Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba.
- Milošević, S. 2018. »The Role of the Yugoslav Popular Front in Implementing Communist-Style Measures in Yugoslav Rural Areas (1945–1953).« *Tokovi zgodovine* 26 (3): 63–86.
- Mlinar, B., ur. 1975. *Slovenija 1945–1975*. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko.
- . 1977. *Letni pregled trgovine 1975*. Št. 53. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko.
- Munton, R. J., S. J. Whatmore in T. K. Marsden. 1989. »Part-Time Farming and its Implications for the Rural Landscape: A Preliminary Analysis.« *Environment and Planning* (21): 523–536.
- Nishimizu, M., in J. M. Page. 1982. »Total Factor produktivity Growth, Technological progress and Technical Efficiency Change: Dimensions of Productivity Change in Yugoslavia, 1965–78.« *Economic Journal* 92 (369): 920–936.
- Novak, M. 1996. »Periferna agrarna transformacija: slovenski primer.« V *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju: 1918–1945–1991*, uredila N. Borak in Ž. Lazarevič, 23–36. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Oakley, A. 1974. *The Sociology of Housework*. New York: Pantheon.
- »Obdelovalna zadruga v Šmarju pri Ljubljani je že danes med gospodarsko najmočnejšimi v Sloveniji.« 1949. *Slovenski poročevalec*, 30. junij. http://www.dlib.si/listalnik/URN_NBN_SI_doc-ZO4GCJ8W/2/index.html.
- Odredba o določitvi potrošnikov, ki jim je zagotovljena preskrba. 1948. *Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije*, št. 12.
- O'Hara, P. 1998. *Partners in Production? Women, Farm and Family in Ireland*. Oxford: Berghahn.
- O'Relley, E. 1986. »The Changing Status of Collectivized and Private Agriculture under Central Planning: To Increase Output, State Socialist Hungary Combines Private with State Enterprises.« *The American Journal of Economics and Sociology* 45 (1): 9–16.

- Panjek, A. 2017. »The Integrated Peasant Economy as a Concept in Progress.« V *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective: Alps, Scandinavia and Beyond*, uredili A. Panjek, J. Larsson in L. Mocarelli, 11–50. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- . 2018a. »Uvod.« V *Preživetje in podjetnost: integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*, uredila A. Panjek in Ž. Lazarevič, 7–12. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- . 2018b. »Od kmečke trgovine do integrirane kmečke ekonomije.« V *Preživetje in podjetnost: integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*, uredila A. Panjek in Ž. Lazarevič, 15–50. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Panjek, A., in Ž. Lazarevič, ur. 2018. *Preživetje in podjetnost: integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Panjek, A., J. Larsson in L. Mocarelli, ur. 2017. *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective: Alps, Scandinavia and Beyond*. Koper: Založba univerze na Primorskem.
- Partlič, S. 1989. »Znanost v agrarni politiki Jugoslavije.« *Teorija in praksa* 26 (3–4): 428–34.
- Petek, J. 1959. »Zadružno in še vedno njihovo.« *Delo*, 5. december.
- . 1969. »Pokojnine že – a prispevki?« *Delo – Sobotna priloga*, 19. april.
- Piškuric, J. 2019a. »Bili nekoč so lepi časi:« vsakdanjik v Ljubljani in okolici v času socializma. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- . 2019b. »Ig v letih 1945–1952: družbene, politične in gospodarske razmere ter življenje v prvih povojnih letih.« *Kronika* 67 (2): 307–322.
- Pleterski, J., D. Kecič, M. Vasič, P. Damjanovič, F. Trgo, B. Petranovič, D. Bilandžić in S. Stojanovič. 1986. *Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije*. Ljubljana: ČZDO Komunist in Državna založba Slovenije.
- Počrvina, M. 1960. »Zdravstveno zavarovanje kmetijskih proizvajalcev.« *Dolenjski list*, 4. februar.
- Potočnik Slavič, I. 2002. »Iskanje dodatnih virov zaslužka na podeželju: primer dopolnilnih dejavnosti na kmetijah v Sloveniji.« *Dela* 17:100–122.
- »Premalo delovne sile in preveč.« 1949. *Slovenski poročevalec*, 28. junij. http://www.dlib.si/listalnik/URN_NBN_SI_doc-AEOEMNJP/index.html.
- Prinčič, J. 1994a. *Povojne nacionalizacije v Sloveniji 1945–1963*. Novo mesto: Dolenjska založba.

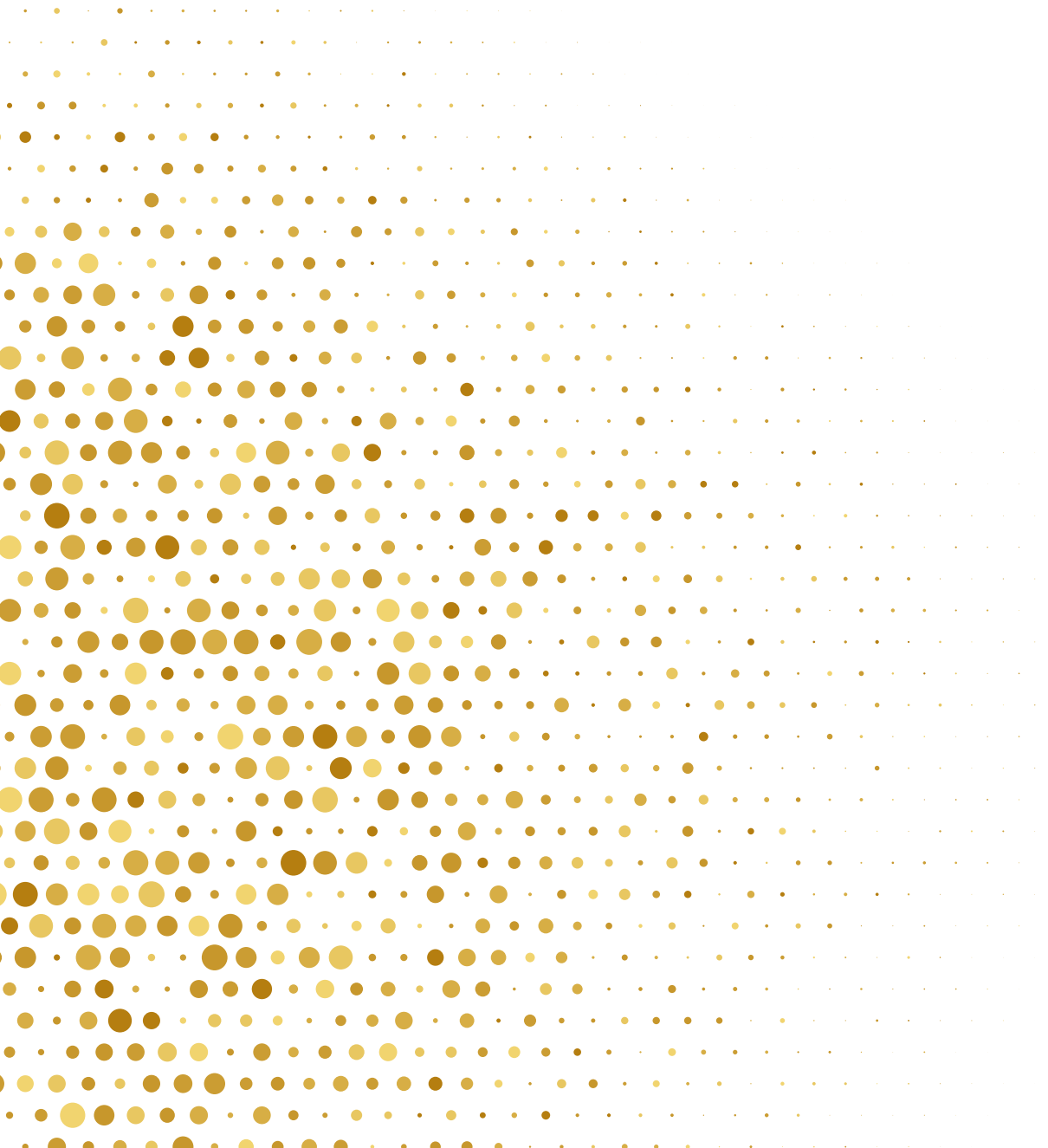
- . 1994b. »Nadomestitev individualnega podjetništva z državnim v industriji, trgovini, gostinstvu in obrti 1945–1948.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 34 (1): 97–106.
- . 1997. *Slovensko gospodarstvo v drugi Jugoslaviji*. Ljubljana: Modrijan.
- . 2002a. »Temeljne dileme in problem modernizacije slovenskega gospodarstva.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 42 (2): 65–77.
- . 2002b. *Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu: kapitalna, ključna kapitalna in temeljna investicijska izgradnja v Sloveniji: 1945–1956*. Novo mesto: Dolenjska založba.
- . 2005. »Načela gospodarske politike v prvi petletki.« V *Slovenska novejša zgodovina 2: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije; 1848–1992*, uredili J. Fischer, Ž. Lazarevič, E. Dolenc, J. Perovšek, B. Godeša, Z. Čepič in A. Gabrič, 881–882. Ljubljana: Mladinska knjiga/Inštitut za novejšo zgodovino.
- . 2013. *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- »Prvi kmetje zadružniki gredo na dopust.« 1949. *Slovenski poročevalec*, 3. julij. http://www.dlib.si/listalnik/URN_NBN_SI_doc-12X3GMFF/index.html.
- Puljiz, V. 1988. »Seljaštvo u Jugoslaviji.« *Sociologija sela* 99–100:5–23.
- Ramšak, M. 2003. *Portret glasov: raziskave življenjskih zgodb v etnologiji – na primeru koroških Slovencev*. Ljubljana: Društvo za proučevanje zgodovine, antropologije in književnosti.
- Ravnik, M. 1996. *Bratje, sestre, strniči, zermani: družina in sorodstvo v vaseh v Slovenski Istri*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti.
- Razpotnik Visković, N., in M. Seručnik. 2013. »Ugled kmečkega poklica in polkmetov v slovenski družbi po drugi svetovni vojni.« *Geografski vestnik* 85 (1): 25–36.
- Rendla, M. 2014. »Založenost trga z blagom za široko potrošnjo v Sloveniji v času socializma.« V *Med državo in trgovom: cikli in prelomi v zgodovini*, uredila N. Vodopivec, 111–141. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Režek, M. 2005a. »Spor z Informbirojem.« V *Slovenska novejša zgodovina 2: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije; 1848–1992*, uredili J. Fischer, Ž. Lazarevič, E. Dolenc, J. Perovšek, B. Godeša, Z. Čepič in A. Gabrič, 930–933. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino.

- . 2005b. *Med resničnostjo in iluzijo: slovenska in jugoslovanska politika v desetletju po sporu z Informbirojem (1948–1958)*. Ljubljana: Modrijan.
- Režek, M., Z. Čepič, A. Gabrič, J. Prinčič in N. Troha. 2005. »Oblikovanje jugoslovanske različice socializma 1948–1953. V *Slovenska novejša zgodovina 2: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije; 1848–1992*, uredili J. Fischer, Ž. Lazarevič, E. Dolenc, J. Perovšek, B. Godeša, Z. Čepič in A. Gabrič, 831–929. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino.
- Ritchie, D. A. 1994. *Doing Oral History*. New York: Twayne.
- Robson, N., R. Gasson in B. Hill. 1987. »Part Time Garming-Implications for Farm Family Income.« *Journal of Agriculture Economics* 38 (2): 167–192.
- Rutar, S. 2020. »Labor Protest in The Italian-Yugoslav Border Region During the Cold War: Action, Control, Legitimacy, Self-Management.« V *Labor in State Socialist Europe, 1945–1989: Contributions to a Global History of Work*, uredila M. Siefert, 373–394. Budimpešta: Central European University Press.
- Saugeres, L. 2002a. »‘She’s Not Really a Woman, she’s Half a Man’: Gendered Discourses of Embodiment in a French Farming Community.« *Women’s Studies International Forum* 25 (6): 641–650.
- . 2002b. »Of Tractors and Men: Masculinity, Technology and Power in a French Farming Community.« *Sociologia Ruralis* 42 (2): 143–159.
- Savezni zavod za statistiku. 1956. *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 marta 1948 godine*. Zv. 10. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- . 1960. *Popis stanovništva 1953: delatnost i poljoprivredno stanovništvo*. Zv. 5. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- . 1962. *Popis stanovništva 1953: domačinstva i porodice*. Zv. 16. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- Savezni zavod za statistiku i evidenciju. 1951. *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 marta 1948 godine: stanovništvo po polu i domačinstva*. Zv. 1. Beograd: Savezni zavod za statistiku i evidenciju.
- . 1954. *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 marta 1948 godine: stanovništvo po zanimanju*. Zv. 3. Beograd: Savezni zavod za statistiku i evidenciju.
- Sitar, P. 2020a. »Stiletto Socialism: Social Class, Dressing Up, and Women’s Self-Positioning in Socialist Slovenia.« *Aspasia: The International Yearbook of Central, Eastern, and Southeastern European Women’s and Gender History* 14 (1): 104–123.

- . 2020b. »Workers Becoming Tourists and Consumers: Social History of Tourism in Socialist Slovenia and Yugoslavia.« *Journal of Tourism History* 3 (12): 254–274.
- Slovenec, M. 2017. »Kdor je šel s časom, lahko živi:‘ čezmejni kmetijski nakupi v času Jugoslavije.« *Zgodovina za vse* 24 (1): 72–84.
- . 2019. »Can a ‘Good Farmer’ and a ‘Bad Farmer’ Cooperate?: An Examination of Conventional and Organic Farmer’s Perceptions of Production and Environmental Protection.« V *Intertwining of Diverse Minds in(to) Political Ecology*, uredila A. Lukšič in T. Tkalec, 111–130. Ljubljana: Inštitut Časopis za kritiko znanosti.
- Splošni zakon o ljudskih odborih. 1949. *Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije*, št. 49.
- Stanley, L. 1992. *The Auto/biographical I: The Theory and Practice of Feminist Auto/biography*. Manchester: Manchester University Press.
- Štih, P., V. Simoniti in P. Vodopivec. 2008. *Slovenska zgodovina: družba – politika – kultura*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Šturm, L., ur. 1995. *Ozadje slovenskega pravosodja 1945–1950: prispevki k zgodovini in pojasnjevanju ozadij sodnih procesov na Slovenskem po komunističnem prevzemu oblasti leta 1945 (zbirka dokumentov iz obdobja 1945–1950)*. Zv. 2. Ljubljana: samozaložba.
- Temeljni zakon o kmetijskih zadrugah. 1949. *Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije*, št. 49.
- Temeljni zakon o prekrških. 1947. *Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije*, št. 107.
- Thompson, P. 1978. *The Voice of the Past: Oral History*. Oxford: Oxford University Press.
- Tomšič, V. 1980. *Ženska v razvoju socialistične samoupravne Jugoslavije*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Trstenjak, A. 1982. »Discussion.« V *Part-Time Farmers and their Adjustment to Pluriactivity*, uredil S. Krašovec, 93–94. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Turk, J. 1996. »The Aggregate Econometric Model of Slovenian Agriculture from 1951 until the Process of an overall Economic Transition.« *Zbornik Biotehniške fakultete* 68:81–89.
- Turk, J., Č. Rozman, K. Pažek in D. Majkovič. 2007. »The Social Context of Changes in Slovene Agriculture since Feudalism.« *Društvena Istraživanja* 16 (1–2): 199–212.

- Turkle, S. 1988. »Computational Reticence: Why Women Fear the Intimate Machine.« V *Technology and Women's Voices: Keeping in Touch*, uredila C. Kramarae, 41–61. London: Routledge.
- Uratnik, F., in H. Maister. 1938. *Socialni problem slovenske vasi*. Zv. 2. Ljubljana: Socialno ekonomski inštitut.
- Ustava Ljudske republike Slovenije*. 1947. Ljubljana: Prezidij Ljudske skupščine Ljudske Republike Slovenije.
- Vadnal, K. 1979. »Neki vidovi feminizacije slovenačke inokosne poljoprivrede.« *Sociologija sela* 17 (63–64): 35–48.
- Veselinov, D. 1981. *Agrarno pitanje u Jugoslaviji: teorijsko-empirijska analiza položaja i uloge seljačkog gazdinstva u agrarnoj politici i privrednom razvoju Jugoslavije od 1918. do 1980. godine*. Beograd: Borba.
- . 1987. *Sumrak seljaštva*. Beograd: Ekonomika.
- Vodopivec, N. 2001. »Sem delavka, mati, gospodinja.« *Etnolog* 11 (1): 69–90.
- Voglar, D. ur. 1994. *Enciklopedija Slovenije*. Zv. 8. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Vries, J. de. 1994. »The Industrial Revolution and the Industrious Revolution.« *Journal of Economic History* 54 (2): 249–70.
- . 2008. *The Industrious Revolution: Consumer Behaviour and the Household Economy 1650 to the present*. New York: Cambridge University Press.
- »V Rovtah se poraja novo življenje.« 1949. *Slovenski poročevalec*, 14. junij. http://www.dlib.si/listalnik/URN_NBN_SI_doc-JIADYGRC/2/index.html.
- »V Sloveniji 285 obdelovalnih zadrug.« 1949. *Slovenski poročevalec*, 1. julij. http://www.dlib.si/listalnik/URN_NBN_SI_doc-PE17POTF/index.html.
- V., R., in M. N. 1959. »Zdravstveno zavarovanje na vasi.« *Delo*, 27. november 1959.
- Vučković, M., V. Gajić, A. Usepjanov, Đ. Četković, J. Levstik in R. Kovačević, ur. 1957. *Zadružni leksikon FNRJ*. Zv. 2. Zagreb: Zadružna štampa.
- Vukmanović Tempo, S. 1964. *Privredni razvoj i socijalistička izgradnja (1948–1958): izabrani govori i članci*. Beograd: Rad.
- Wadekin, K. E. 1977. »The Place of Agriculture in the European Communist Economies: A Statistical Essay.« *Soviet Studies* 29 (2): 238–54.
- Wajcman, J. 1991. *Feminism Confronts Technology*. Cambridge: Polity.
- Zadružni register. 1949. *Uradni list Ljudske republike Slovenije*, št. 22.

- Zakon o agrarni reformi in kolonizaciji. 1945. *Uradni list SNOS in Narodne vlade Slovenije*, št. 35.
- Zakon o spremembah in dopolnitvah temeljnega zakona o prekrških. 1948. *Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije*, št. 87.
- »Zaveden državljani socialistične Jugoslavije ni brezbrženi do pomanjkanja delovne sile ter se vključuje v proizvodnjo!« 1949. *Slovenski poročevalec*, 6. julij. http://www.dlib.si/listalnik/URN_NBN_SI_doc-YQ7BCKUB/2/index.html.
- Zavod SR Slovenije za statistiko. 1967. *Letni pregled notranje trgovine 1965*. Št. 13. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko.

Integrirana kmečka ekonomija (IKE) je koncept, ki kmečko ekonomijo pojmuje kot celovit sistem agrarnih ter neagrarnih dejavnosti, in hkrati prenovljen pogled, saj v središče postavlja kmečkega človeka. Knjiga je razdeljena po uveljavljenih periodizacijah, ki za mejnike obdobja socialistične Slovenije postavljajo reforme in ukrepe, ki so prinesli globlje spremembe v družbenem in gospodarskem življenju. Poslužuje se različnih metodoloških prijemov, ki temeljijo na arhivskem in statističnem gradivu ter na ustni zgodovini.

Na ta način knjiga ponuja svež pogled na slovensko podeželje v socializmu, v katerem v ospredje stopijo odzivi kmečkega človeka na agrarne politike in individualni mikrosvet kmeta. Izkaže se, da je obstoj IKE mogoče najti v vseh treh obravnavanih socialističnih obdobjih, čeprav ne v povsem istih oblikah in enakem obsegu. To dokazuje, da je kombiniranje agrarnih, neagrarnih ter tržno usmerjenih dejavnosti večstoletna značilnost kmečke ekonomije na Slovenskem, ki je prestala tudi izzive socialističnega sistema.